

Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki

Wydział Architektury

Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków

Katedra Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej

mgr inż. arch. Agnieszka Fitta-Spelina

J A R O S Ł A W

do końca okresu staropolskiego
Zagadnienia urbanistyczno-architektoniczne

Rozprawa doktorska

Promotor:

dr hab. inż. arch. Dominika Kuśnierz-Krupa

Kraków 2016

Spis treści

1	Wstęp.....	4
1.1	Wprowadzenie.....	4
1.2	Cel pracy.....	5
1.3	Zakres i obszar badawczy.....	6
1.4	Teza	6
1.5	Metody badań.....	7
1.6	Układ pracy.....	7
2	Stan badań.....	9
2.1	Źródła rękopiśmienne i drukowane.....	9
2.2	Źródła kartograficzne i materiały ikonograficzne.....	10
2.3	Opracowania publikowane.....	21
2.3.1	Książki.....	21
2.3.2	Artykuły	24
2.4	Opracowania niepublikowane.....	25
3	Jarosław – czasy najdawniejsze.....	26
4	Jarosław w Wiekach Średnich.....	28
4.1	Okres przedlokacyjny.....	28
4.2	Lokacja miasta.....	31
4.2.1	Układ urbanistyczny.....	32
4.2.2	Bloki zabudowy i działki siedliskowe.....	34
4.2.3	Umocnienia obronne.....	38
4.2.4	Inne regulacje związane z przywilejem.....	39
4.3	Okres późnego średniowiecza.....	39
4.3.1	Rozwój urbanistyczny miasta - przedmieścia.....	40
4.3.2	Architektura.....	41
	Rozwój umocnień obronnych.....	41
	Zabudowa mieszczańska	41
	Zamek.....	43
	Kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych.....	45
5	Jarosław w okresie „Złotego Wieku”.....	46
5.1	Rozwój urbanistyczny miasta.....	50
5.2	Architektura.....	54
5.2.1	Modernizacja umocnień obronnych.....	54
5.2.2	Ważniejsze obiekty architektoniczne.....	57
	Przebudowa zamku.....	57
	Przebudowa kolegiaty.....	61
	Kościół pw. św. św. Janów Chrzciciela i Ewangelisty oraz klasztor Jezuitów.....	66
	Kościół pw. św. Mikołaja i opactwo Benedyktynów.....	72

5.2.3	Zabudowa mieszczańska.....	79
	Kamienica Orsettich	84
	Wybrane kamienice typu jarosławskiego.....	89
6	Jarosław w XVII i XVIII wieku.....	92
6.1	Przemiany układu urbanistycznego.....	93
6.2	Architektura.....	94
6.2.1	Modernizacja umocnień obronnych.....	94
6.2.2	Ważniejsze obiekty architektoniczne.....	95
	Kościół pw. Najświętszej Maryi Panny i klasztor Dominikanów.....	95
	Kościół pw. Św. Ducha.....	100
	Kościół pw. św. Trójcy i klasztor Reformatów.....	102
	Cerkiew pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny.....	105
	Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego.....	108
	Ratusz.....	111
	Kamienica Królowej Marysieńki (Rynek 11).....	114
7	Rozwój przestrzenny Jarosławia na tle innych miast Małopolski południowo-wschodniej	117
7.1	Zarys problemu.....	117
7.2	Uwagi o rozwoju wybranych miast Małopolski południowo-wschodniej.....	119
	Bochnia.....	119
	Tarnów.....	123
	Pilzno.....	128
	Rzeszów.....	132
	Przeworsk.....	138
	Przemyśl.....	142
7.3	Analiza porównawcza i wnioski.....	148
8	Podsumowanie.....	151
8.1	Wnioski.....	151
8.2	Możliwości wykorzystania pracy w bieżącej polityce konserwatorskiej.....	151
8.3	Możliwości wykorzystania pracy w promocji i reklamie miasta.....	152
8.4	Preliminaria do dalszych studiów historycznych oraz architektonicznych.....	152
9	Zestawienia.....	153
9.1	Aneksy.....	153
	Akt lokacyjny miasta Jarosławia - Lwów, 7 grudnia 1375.....	153
	Kalendarium.....	156
9.2	Bibliografia (wybór).....	159
9.3	Spis i źródła ilustracji.....	171
9.4	Streszczenie.....	179
9.5	Summary.....	180

1 Wstęp

1.1 Wprowadzenie

Jarosław położony jest w dolinie Sanu, na pograniczu dwóch krain geograficznych: Doliny Dolnego Sanu i Podgórze Rzeszowskiego, a także na skrzyżowaniu dawnych szlaków handlowych: bałtycko-czarnomorskiego i ze Śląska na Ruś (Via Regia Lusatae Superioris). Rzeka San dzieli okolicę na dwie różne części: południowo-zachodnią, pagórkowatą, zbudowaną z urodzajnych glin lessowych i północno-wschodnią, nizinną, piaszczystą¹.

Jan Sas-Zubrzycki napisał o Jarosławiu, że: *Mało które z miast polskich, drugorzędnych, miało tak świetlaną przeszłość, jak Jarosław; mało też które tak znacznie upadło i tak cechy swej wspaniałości zatraciło*². Te słowa pochodzą z 1903 roku i również dziś idealnie określają Jarosław – miasto o bogatej tradycji i licznych zabytkach, choć dziś nieco zapomniane i zaniedbane, pogrążone jest w typowej dla niewielkich miast stagnacji.

Zwykle mijane jest w pośpiechu, mało kto zatrzymuje się tam na dłużej. Na pierwszy rzut oka utraciło już dawny blask - na przykład onegdaj tętniący życiem rynek, miejsce sławnych jarmarków, dziś służy głównie za parking i tylko okazjonalnie przypomina sobie dawną rolę. Na szczęście, liczne zabytki świadczą o bogatej i barwnej przeszłości miasta. Oraz jego wielokulturowym dziedzictwie. Spacerując po Jarosławiu, trudno oprzeć się wrażeniu, że miasto największą świetność ma za sobą, choć nieustannie za nią tęskni.

Dzisiejszy Jarosław zajmuje około 34,46 km², czyli niecałe 3500 ha³ i liczy niespełna 40 tysięcy mieszkańców. Jest siedzibą Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Ekonomicznej, wielu szkół średnich – w tym Zespołu Sztuk Plastycznych o uznanej i zasłużonej renomie, a także kilku zakładów przemysłowych, między innymi największej huty szkła w Polsce (należącej do amerykańskiego koncernu Owens-Illinois), fabryki pieczywa cukierniczego „San” oraz oddziału firmy Sokołów S.A.

Współczesnemu miastu niestety daleko do sławy i renomy, jaką ośrodek miał w XVI i XVII wieku, gdyż bogata i barwna tradycja oraz handlowa przeszłość miasta przez lata była spychana na drugi plan. Słynne jarmarki odeszły w zapomnienie już w okresie austriackiego zaboru - kiedy to, paradoksalnie, miasto znacznie rozwinęło się przestrzennie. Bogactwo wielokulturowości uległo zniszczeniu podczas II wojny światowej, która zdecydowanie zmieniła strukturę etniczną i wyznaniową miasta. Również okres PRL odbił się negatywnie na krajobrazie przestrzennym i kulturowym miasta – powstały wówczas wielkie zakłady przemysłowe, które korzystnie wpłynęły na rozwój miasta – niestety kosztem troski o zabytki. Efektem powyższych działań i wydarzeń był spadek znaczenia miasta jako ośrodka

¹ K. Gottfried, *Ilustrowany przewodnik po Jarosławiu*, Wydany Nakładem Stowarzyszenia Miłośników Starego Jarosławia, Jarosław 1937 (reprint 2008), s. 4.

² J. Sas-Zubrzycki., *Miasto Jarosław i jego zabytki*, Kraków 1903, s. 1.

³ Oficjalny Serwis Urzędu Miasta Jarosławia, *Warunki inwestowania: położenie, obszar i ludność* <http://www.jaroslaw.pl/warunki-inwestowania-polozenie-obszar-i-ludnosc> [dostęp: 14.01.2013]

turystycznego o bogatej i interesującej historii, a także zupełny zanik handlowego charakteru. Obecnie Jarosław często kojarzony jest z jednostką wojskową i szpitalem psychiatrycznym, zamiast na przykład z unikalnymi trzykondygnacyjnymi podziemiami, ewenementem w skali kraju.

Na szczęście, w ostatnich latach coraz częściej obserwuje się działania prowadzące do kulturalnego i turystycznego odrodzenia się Jarosławia. W 2009 roku utworzono trzy parki kulturowe, na ukończeniu jest nowa podziemna trasa turystyczna, planowana jest modernizacja płyty rynku, organizowane są liczne koncerty, wystawy i prelekcje. Niniejsza publikacja może wpisać się w trend tej swoistej „odnowy miasta”, porządkując historię jego rozwoju przestrzennego i architektury do końca okresu staropolskiego.

1.2 Cel pracy

Podstawowym celem pracy jest usystematyzowanie i uporządkowanie wiedzy dotyczącej rozwoju przestrzennego i architektury miasta Jarosławia do końca okresu staropolskiego. Dotychczasowe opracowania są raczej wybiórcze – podejmują albo tematy mocno ograniczone czasowo (konkretny wiek, poszczególni właściciele) albo terytorialnie (stricte Stare Miasto, Podzamcze itd.). W stosunkowo bogatej – jak na niewielkie miasto – bibliografii Jarosławia brakuje pozycji całościowo opisującej rozwój przestrzenny miasta oraz jego architekturę. Niniejsza dysertacja dąży do uzupełnienia tej luki, stając się kompendium wiedzy na temat urbanistyki i architektury Jarosławia w przedmiotowym okresie. Może stać się także architektonicznym podsumowaniem badań archeologicznych i historycznych.

Praca może zostać praktycznie wykorzystana w bieżącej polityce konserwatorskiej miasta oraz planowaniu przestrzennym (studia historyczno-urbanistyczne, plany zagospodarowania przestrzennego), a także w ochronie konserwatorskiej (uchwały, rejestr i ewidencja zabytków) oraz w planowaniu wszelkich działań konserwatorskich i modernizacyjnych, zwłaszcza tych związanych z układem urbanistycznym. Opisanie, analiza i identyfikacja układu urbanistycznego pozwolą na jego odpowiednią ochronę w polityce przestrzennej miasta oraz na wprowadzanie zmian z poszanowaniem wartości przestrzennych i elementów kompozycji urbanistycznej. Dodatkowo, postawione w pracy hipotezy mogą stanowić preliminarium do dalszych badań archeologicznych i historycznych.

Możliwe jest także wykorzystanie pracy oraz prowadzonych w związku z nią badań jako argumentu i podstawy do oparcia promocji miasta na wizerunku Jarosławia jako ośrodka z bogatą historią i tradycją; również w szeroko pojętej turystyce (projekt trasy podziemnej, nowego muzeum, kawiarni w zabytkowych piwnicach) czy promowaniu historycznego dziedzictwa: wielokulturowości, znaczących zabytków, unikatowych podziemi.

Dla autorki, jarosławianki z urodzenia i zamiłowania, wybór tematu rozprawy doktorskiej był oczywisty, był też naturalną kontynuacją jarosławskiej tematyki, podjętej już

w pracy magisterskiej zatytułowanej *Jarosław - koncepcja modernizacji centrum miasta*⁴. Jarosław jest miastem o interesującej i burzliwej historii, a także bogatym zasobie zabytkowym (wystarczy wymienić kamienicę Orsettich czy opactwo pp. Benedyktynek), co jest dodatkowym uzasadnieniem wyboru tematu.

1.3 Zakres i obszar badawczy

Ze względu na obszerną tematykę zdecydowano się zawęzić czasokres opracowania – od czasów najdawniejszych do 1772 roku, czyli pierwszego rozbioru Polski i jednocześnie końca okresu staropolskiego. Był to znaczący moment w historii miasta, które wówczas znalazło się pod panowaniem austriackim.

Takie rozgraniczenie umożliwia dokładniejsze opracowanie wybranego okresu, pozwalając jednocześnie na podjęcie tematu rozwoju od roku 1772 w terminie późniejszym. Za podziałem przemawia również fakt, iż miasto w czasach austriackich znacznie zwiększyło swój obszar w związku z umieszczeniem w nim garnizonu wojskowego – temat ten wymaga osobnych, pogłębionych studiów.

W pracy podjęto również wątek porównawczy Jarosławia z innymi miastami – zdecydowano się na ośrodki podobnej wielkości oraz o zbliżonej strukturze funkcjonalno-przestrzennej, położone na tym samym szlaku handlowym (ze Śląska na Ruś) – pozwoliło to na dokładniejszą i bardziej obiektywną analizę, dzięki posiadanym przez wybrane ośrodki wspólnym cechom.

1.4 Teza

Praca ma na celu opisanie rozwoju przestrzennego i architektury miasta od zarania dziejów do roku 1772 – I rozbioru Polski, uznawanego za koniec okresu staropolskiego.

W ramach innowacyjności i wkładu autorskiego przewidziano rozdział skupiający się na porównaniu Jarosławia i innych ośrodków miejskich. Analiza porównawcza dotyczyć będzie zarówno różnic w lokacji (kształt miasta lokacyjnego, różnice w prawie magdeburskim i polskim itd.), jak i w tempie rozwoju oraz kierunkach rozwoju przestrzennego miasta. Przewidziane analizy i badania pozwolą określić, czy przypadek Jarosławia był typowy dla tego rodzaju ośrodków miejskich, czy też dokładnie w drugą stronę – unikalny i niepowtarzalny. Szczególną uwagę zwrócono na handlowy charakter Jarosławia i rolę właścicieli miasta w kierowaniu jego rozwojem.

W związku z tym tezę pracy zdefiniowano następująco:

Rozwój przestrzenny Jarosławia do roku 1772 był typowym przykładem rozwoju miasta średniowiecznego, położonego na ważnym trakcie handlowym.

⁴ Praca powstała w Katedrze Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej (Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej), pod promotorską opieką prof. dr hab. inż. arch. Kazimierza Kuśnierza w r.ak. 2010/2011.

1.5 Metody badań

W pracy wykorzystano następujące metody badawcze:

- kwerendę archiwalną - badanie materiałów źródłowych pisanych oraz kartograficznych w celu zebrania koniecznych materiałów,
- metodę planistyczną – w przypadku korzystania ze źródeł kartograficznych: map (archiwalnych i aktualnych), współczesnych pomiarów geodezyjnych itd.,
- metodę analityczną – w przypadku korzystania ze źródeł pisanych oraz badań archeologicznych, a także wiązania ich ze źródłami kartograficznymi oraz analiz porównawczych,
- metodę dedukcyjną – w przypadku niejasności i wątpliwości dotyczących kwestii niezdefiniowanych jednoznacznie lub niezbadanych,
- badania terenowe – przeprowadzone na współczesnej tkance miasta,
- metodę porównawczą – w przypadku konfrontowania obecnego kształtu miasta z archiwalnymi badaniami, a także rozwoju przestrzennego Jarosławia oraz wybranych ośrodków położonych na tym samym szlaku handlowym.

1.6 Układ pracy

Pracę zdecydowano się podzielić na 6 głównych rozdziałów: *Wstęp, Stan badań, Jarosław – czasy najdawniejsze, Jarosław w Wiekach Średnich, Jarosław w okresie „Złotego Wieku”, Jarosław w XVII i XVIII wieku, Rozwój przestrzenny Jarosławia na tle innych miast Małopolski południowo-wschodniej, Podsumowanie oraz Zestawienia.*

We *Wstępie* opisano wprowadzające informacje o Jarosławiu, cel pracy, zakres i obszar badawczy, tezę, metody badań i układ pracy.

Stan badań to przedstawienie wszystkich publikacji dotyczących urbanistyki Jarosławia, które zostały wydane do roku 2013, z uwzględnieniem książek, artykułów naukowych, sprawozdań z badań archeologicznych, źródeł pisanych oraz opracowań kartograficznych. Wśród ważniejszych pozycji opisujących Jarosław wymieć można między innymi: *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne* Marii Borowiejskiej–Birkenmajerowej, *Zabudowa mieszczańska na tle rozwoju przestrzennego Jarosławia* Marii Dayczak–Domanasiewicz, *Zabytkowy rynek jarosławski podstawowym ogniwem rozwoju miasta* Marka Gosztyły czy *Studium historyczno – urbanistyczne* (praca zbiorowa).

Kolejne rozdziały (3-6) poświęcone zostały dokładnej analizie przemian urbanistycznych oraz architektury miasta w ujęciu chronologicznym - począwszy od zarania dziejów po rok 1772. Wówczas nastąpił pierwszy rozbiór Polski i zarazem koniec okresu staropolskiego, a Jarosław znalazł się pod panowaniem austriackim.

Rozdział 3, *Jarosław – czasy najdawniejsze*, obejmuje okres od zarania dziejów i czasów starożytnych po wiek X, kiedy to zaczyna się rozdział 4 - *Jarosław w Wiekach*

Średnich. Jest on podzielony na trzy podrozdziały: *Okres przedlokacyjny*, *Lokacja miasta i Okres późnego średniowiecza*. *Okres przedlokacyjny* (4.1) obejmuje czasy od roku 981 (pierwsze datowane wydarzenia polityczne dla późniejszego rejonu jarosławskiego - zajęcie tych ziem przez Włodzimierza Wielkiego, księcia ruskiego), przez rok 1031 (tradycyjnie przyjmowane założenie miasta przez księcia Jarosława Mądrego), pierwszą (domniemaną) lokację w roku 1323, po udokumentowaną lokację z roku 1375. *Lokacja miasta* (4.2) to analiza powstałego wówczas układu urbanistycznego, doskonale zachowanego do czasów współczesnych. *Okres późnego średniowiecza* (4.3) opisuje przemiany, którym podlegało miasto od lokacji do początków wieku XVI, od kiedy to datujemy *Jarosław w okresie „Złotego Wieku”* (rozdział 5). Na te czasy przypadał największy rozwój gospodarczy i ekonomiczny miasta, wtedy też powstały najokazalsze jarosławskie zabytki, jak kamienica Orsettich⁵, kościół i klasztor jezuitów (1582-1594, fundacja Zofii Tarnowskiej)⁶ czy opactwo pp. Benedyktynki (1614-1624, fundacja Anny Ostrogskiej)⁷. Niestety, od drugiego wielkiego pożaru miasta, który miał miejsce w roku 1625, datuje się powolny upadek miasta, zaś od połowy wieku XVII rozpoczyna się już schyłek „Złotego Wieku”, zakończony I rozbiorem Polski w roku 1772. Okres ten został ujęty w rozdziale 6 - *Jarosław w XVII i XVIII wieku*.

Rozwój przestrzenny Jarosławia na tle innych miast Małopolski południowo-wschodniej to tytuł rozdziału skupiającego się na porównaniu Jarosławia i innych ośrodków miejskich Małopolski, położonych na tym samym szlaku handlowym, pod względem między innymi układu urbanistycznego oraz wpływu czynników miastotwórczych na rozwój miasta. Do analizy wybrano ośrodki, które osiągnęły złożoną strukturę urbanistyczną: Bochnię, Tarnów, Pilzno, Rzeszów, Przeworsk i Przemyśl.

Podsumowanie zawiera wnioski wysunięte z analiz oraz badań, opisujące rozwój przestrzenny Jarosławia i określające sposób tegoż rozwoju na tle innych miast (typowy, schematyczny, unikatowy itd.). W tym rozdziale przewidziano także sugestie praktycznego wykorzystania pracy w bieżącej polityce konserwatorskiej oraz promocji i reklamie miasta. Rozdział zawiera również preliminaria do dalszych studiów historycznych oraz architektonicznych.

Zestawienia to dodatkowe elementy, które uzupełniają całość pracy. Są to: aneksy (Akt lokacyjny, kalendarium), bibliografia, spis i źródła ilustracji oraz streszczenia w języku polskim i angielskim.

⁵ W przypadku kamienicy Orsettich była to modernizacja w duchu renesansowym, nie zaś budowa od podstaw – istniejący tu wówczas drewniany dom z jednym murowanym sklepem został przebudowany najpierw przez Jana Raczkowskiego (lata 70. XVI wieku), a później przez Wilhelma Orsettiego (w stylu późnego renesansu - roboty przy niej zakończono w 1646 roku), za: Olszewska J., *Szkic dziejów kamienicy Orsettich w Jarosławiu*, [w:] „Rocznik muzeów województwa rzeszowskiego”, Rzeszów 1968, s.227.

⁶ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław*, [w:] *Elementy urbanistyki polskiej*, praca zbiorowa pod redakcją Wacława Ostrowskiego i Przemysława Szafera, Instytut Urbanistyki i Architektury, Warszawa 1955, s.26.

⁷ *Jarosław*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, praca zbiorowa pod redakcją naczelną Wiktora Zina, tom I pod redakcją Wojciecha Kalinowskiego, Arkady, Warszawa 1986, s. 144.

2 Stan badań

Publikacji na temat Jarosławia ukazało się kilkaset – czy to książek i artykułów stricte naukowych, czy też bardziej z gatunku literatury popularnej (np. przewodniki dla turystów czy pozycje popularnonaukowe) Z pełnym przekonaniem można stwierdzić, że o mieście napisano całkiem sporo – zwłaszcza zważając na fakt, że Jarosław jest dziś spokojnym ośrodkiem średniej wielkości, o którego kolorowej i interesującej przeszłości wiedzą tylko nieliczni.

Znakomita większość opracowań o Jarosławiu dotyczy architektury miasta, traktując urbanistykę tylko jako tło dla opisów poszczególnych budynków, jak np. książka Jana Sasa-Zubrzyckiego *Jarosław* czy mini-seria dotycząca jarosławskich świątyń autorstwa Jacka Hołuba; niemniej w księgozbiorze dotyczącym miasta jest również kilkanaście pozycji stricte urbanistycznych.

W niniejszym podsumowaniu skupiono się właśnie na pozycjach dotyczących urbanistyki i rozwoju przestrzennego Jarosławia, z których korzystano przy opracowywaniu niniejszej pracy, zaznaczając tylko istnienie bogatej bibliografii zajmującej się wyłącznie architekturą miasta. Dla czytelności i przejrzystości spisu wprowadzono podział na źródła rękopiśmienne i drukowane, źródła kartograficzne i materiały ikonograficzne oraz opracowania publikowane i niepublikowane.

2.1 Źródła rękopiśmienne i drukowane

Najważniejszym źródłem pisany jest akt lokacyjny Jarosławia z 7 grudnia 1375 roku, podpisany przez Władysława Opolczyka we Lwowie, nadający miastu prawa magdeburskie: *„W imię Pana, amen. Ku wiecznej rzeczy pamięci. My Władysław, z Bożej łaski książę Opolski, pan wieluński i Rusi chcemy, aby się stało wiadomym wszystkim, tak obecnym, jak i przyszłym, iż pragnąc żeby ziemia nasza ruska przekształcała się przez lokowanie miast /z/ większymi korzyściami, miasto nasze zwane Jarosław z miejsca, gdzie niegdyś położone i lokowane było, przenosimy przed zamek nasz, aby było na nowo lokowane na prawie niemieckim magdeburskim, (...)”*⁸

Akt ten przenosi miasto ze wzgórza św. Mikołaja na teren obecnej starówki (sugeruje również istnienie wcześniejszego aktu lokacyjnego). Dość dokładnie opisuje również kształt nowego Jarosławia.

Kolejnym źródłem pisany, które nie pozostało bez wpływu na kształt miasta, był przywilej *de non tolerandis Judaeis*, zakazujący Żydom osiedlania się na terenie Jarosławia.

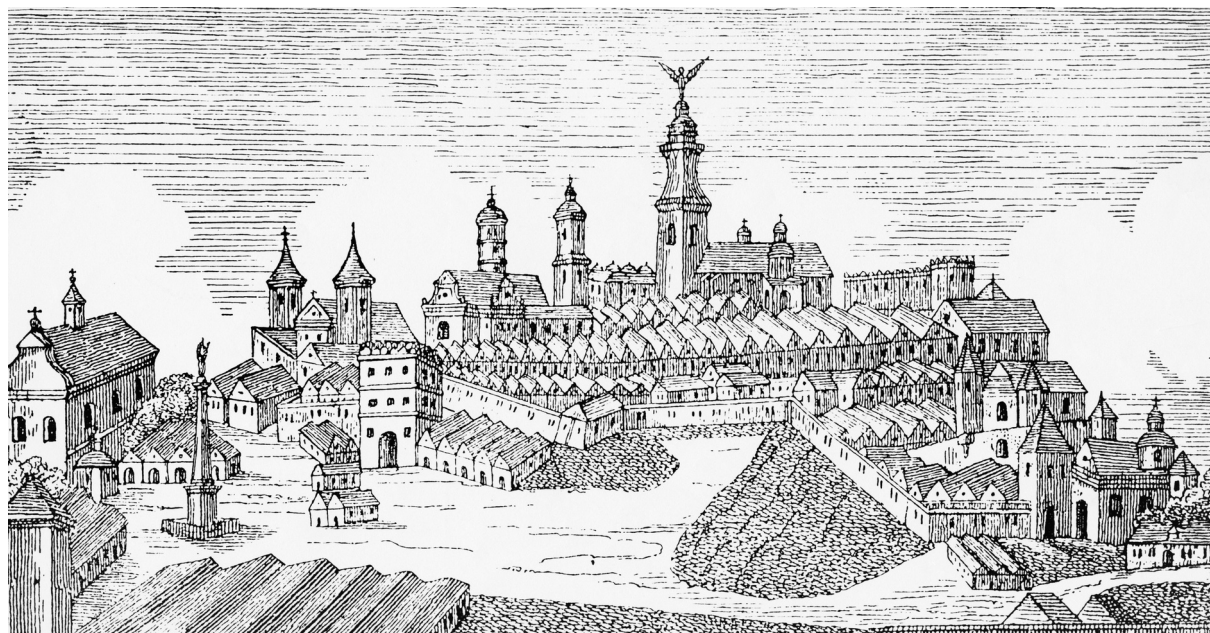
⁸ Fragment aktu lokacyjnego, [w:] J. Kus, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia*, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1995, s.31. (zobacz: Aneks , s. 153)

Wydała go w 1571 roku ówczesna właścicielka, Zofia Tarnowska⁹. W późniejszych wiekach nie był on restrykcyjnie przestrzegany, jednak niewątpliwie przyczynił się do braku w strukturze miasta dzielnicy żydowskiej – mimo licznej (zwłaszcza w XIX i początkach XX wieku) społeczności żydowskiej.

2.2 Źródła kartograficzne i materiały ikonograficzne

W zbiorach jarosławskiego muzeum znajdują się kopie lub zdigitalizowane wersje wszystkich map, które ukazują miasto Jarosław lub jego najbliższe okolice. Niestety, kartografia i ikonografia miasta z okresu przed 1772 rokiem jest niezwykle uboga, stąd w stan badań włączono również późniejsze opracowania.

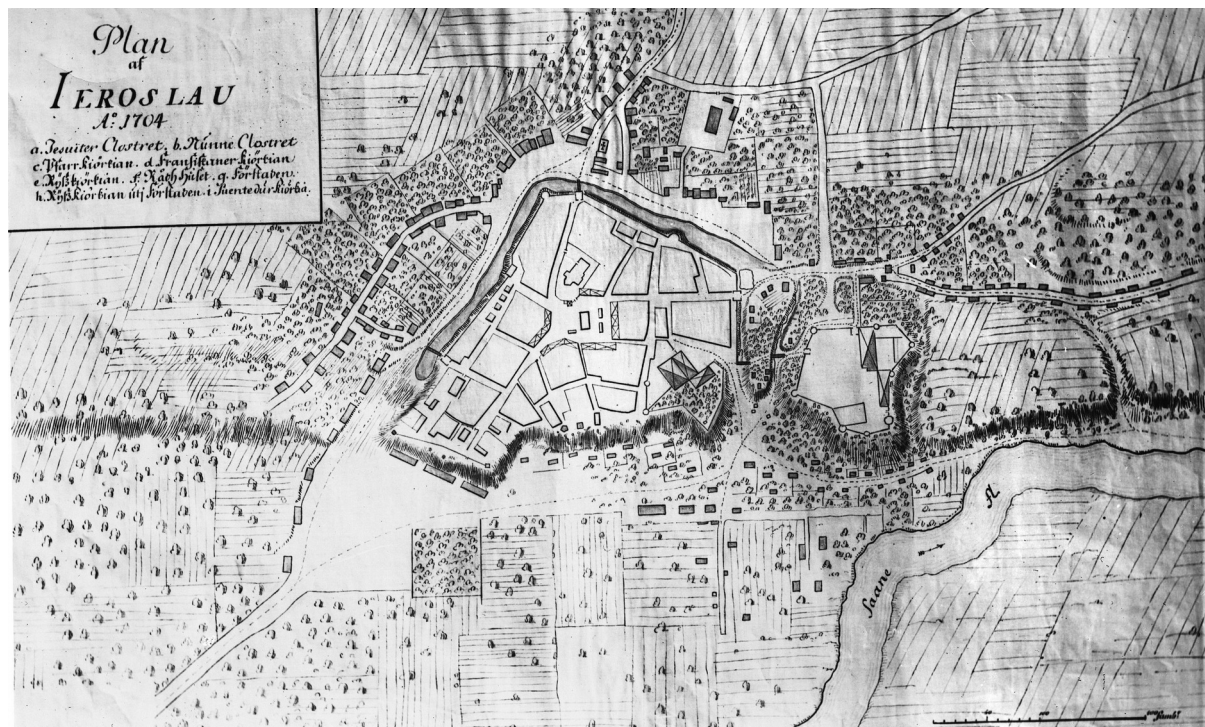
Najstarsze źródło rysowane związane z miastem nie jest jednak mapą, a rysunkiem widokowym i przedstawia ono Jarosław w drugiej połowie XVII wieku. Często spotykana w opracowaniach o Jarosławiu grafika to przedruk drzeworytu zamieszczonego w „Przyjacielu Ludu” z 1846 roku, który z kolei wykonany został na podstawie nieistniejącego dziś XVII-wiecznego obrazu. Znakiem rozpoznawczym tego widoku jest wyraźnie górująca nad miastem sylweta Kolegiaty, zwieńczona pomnikiem św. Michała, której we współczesnym widoku już nie ma. Widoczne są również mury miejskie z bramą Krakowską, zamek, świątynie (kolegiata pw. Wszystkich Świętych, kościoły: pw. św. św. Janów, św. Mikołaja, św. Zofii) i zabudowa miasta – kamienice.

Ryc. 1. Widok Jarosławia z drugiej połowy XVII wieku - całość, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

⁹ W. Litwin, M. Mańko, S. Mańko, *Jarosław – szlak chasydzki*, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, Warszawa 2008, s. 8.

Pierwszą datowaną mapą Jarosławia jest tzw. „plan szwedzki” pochodzący z 1704 roku. Mapa jest stosunkowo szczegółowa, zaś interesującym elementem jest jej orientacja – na górze mapy znajduje się zachód, nie zaś tradycyjna północ, stąd w pierwszej chwili może wydawać się ona nieczytelna czy wręcz błędna. Na planie dostrzec możemy, oprócz murów i bloków zabudowy, zaznaczone podcienia kamienic przyrynkowych, niewielkie zabudowania na rynku oraz ogrodzenie cmentarza przy kolegiacie. Zaznaczono również kościoły: pw. św. św. Janów (jezuici), św. Ducha oraz opactwo Benedyktynek. Brak już zamku oraz kościoła pw. św. Zofii, zburzonego w XVIII wieku. Oryginał tego planu znajduje się w Szwecji, Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich posiada jego kopię na kliszy szklanej¹⁰.

Ryc. 2. Tak zwany „plan szwedzki” z 1704 roku, nietypowo zorientowany (zachód na górze mapy), źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Następnym źródłem kartograficznym jest mapa z połowy XVII wieku, "Planum Geometricum...", która jest jednak raczej schematyczna i przez to nieszczególnie wiarygodna. Widocznym błędem, bądź fantazją autora, jest sposób zaznaczenia ulicy Sobieskiego, która w rzeczywistości wychodzi z rynku przekątniowo (w kierunku południowo-wschodnim) – a na mapie jest wyraźnym przedłużeniem ulicy Grodzkiej, biegnącej w kierunku wschód-zachód. Pomimo tego możemy odczytać z niej wiele istotnych informacji, takich jak narys umocnień obronnych i położenie trzech kościołów poza murami miasta: pw. św. Ducha (szpitalnego), św. Trójcy (Reformatów) i Najświętszej Maryi Panny „w polu”. Odbitka przedmiotowej mapy na kliszy szklanej znajduje się w zbiorach Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich¹¹.

¹⁰ W posiadaniu Muzeum od czasów międzywojennych, wpisana do Inwentarza Fotografii /MJ-F/ pod nr 432.

¹¹ W posiadaniu Muzeum od czasów międzywojennych, wpisana do Inwentarza Fotografii /MJ-F/ pod nr 433.

Ryc. 3. Mapa z ok. 1750 roku. Źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsetich.

Kolejne opracowania wykonane zostały już po 1772 roku, jednak ze względu na ubogą kartografię pochodzącą z lat wcześniejszych są cennym źródłem informacji o mieście i pozwalają na dokonanie porównania obrazu miasta w XVII i XVIII wieku.

Najważniejszą mapą, powstałą na samym początku zaborów, jest mapa topograficzna Królestwa Galicji i Lodomerii (Originalaufnahme des Königreiches Galizien und Lodomerien, znana również pod nazwą Erste Landesaufnahme, I zdjęcie wojskowe), tzw. Mapa Miega. Obejmuje ona swoim zasięgiem całą Galicję, w tym również okolice Jarosławia. Powstała ona w latach 1779-1783¹² w skali 1:28.800. Ze względu na dość dużą skalę nie jest szczegółowa, jednak doskonale określa ona położenie i wielkość miasta. Na mapie zaznaczono: miasto lokacyjne, przedmieścia, a także kościół NMP „w polu” i opactwo Benedyktynki na wzgórzu św. Mikołaja. Daje ona obraz ówczesnego przebiegu rzeki San (prawdopodobnie niezmienionego od czasów lokacji) oraz głównych dróg: w kierunku Krakowa, Sandomierza, Lubaczowa i Przemyśla. Oryginał mapy znajduje się w Kriegsarchiv we Wiedniu, natomiast Muzeum w Jarosławiu dysponuje jego odbitką. Mapa jest również dostępna na stronie internetowej www.mapire.eu. Jest to oficjalny projekt digitalizacji opracowany przez Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv oraz firmę Arcanum.

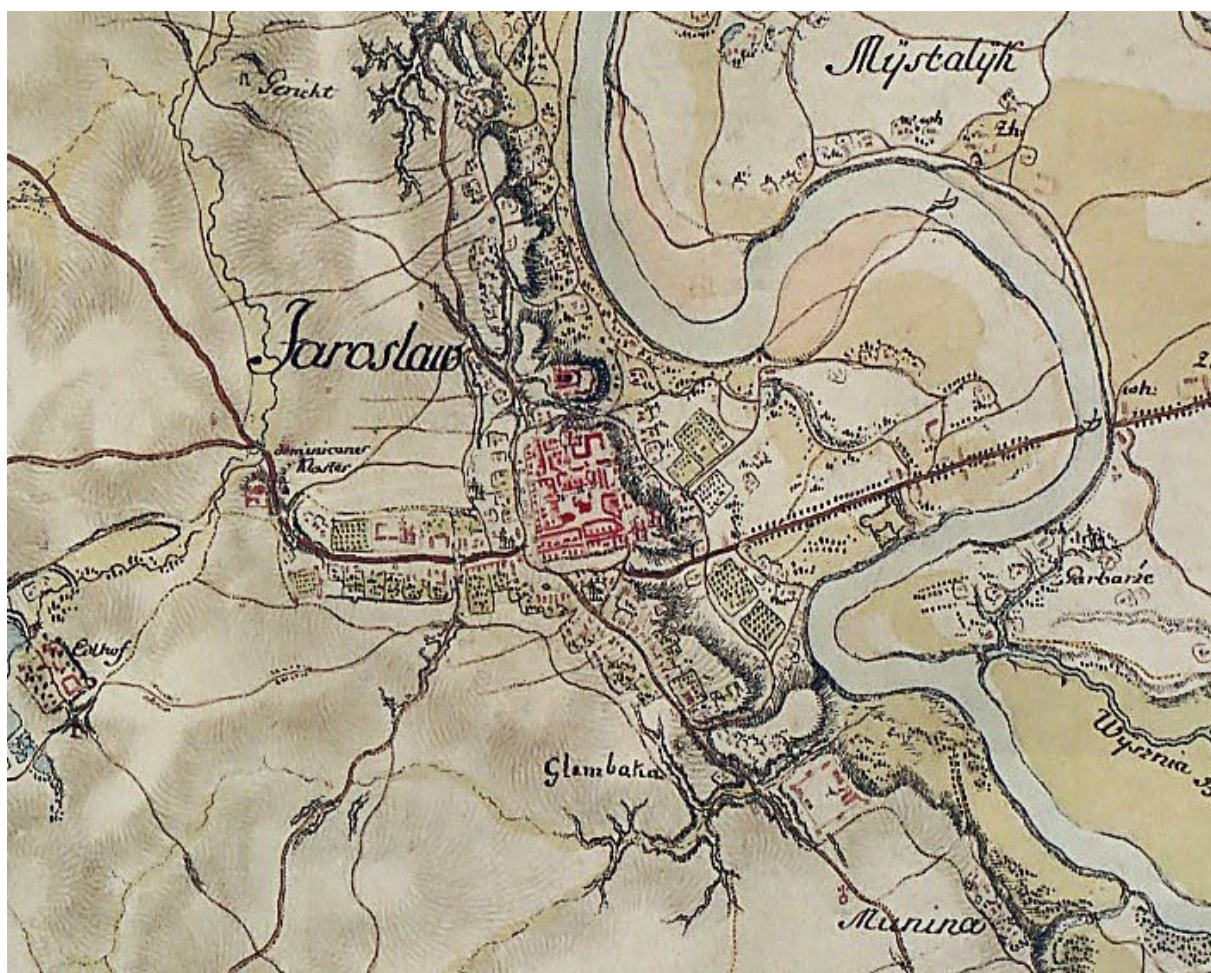
W 1787 roku powstała mapa, która dziś jest dostępna jako przerys z roku 1813 autorstwa K. Bawoła. Jest ona dość dokładna, jednak autor nie uniknął błędu popełnionego

¹² W literaturze spotyka się również rok 1782, jednak autorka stosuje granice czasowe przyjęte w publikacji *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779-1783* oraz na stronie mapire.eu.

przez twórców planu szwedzkiego – również na tej mapie ulica Sobieskiego nie jest przekątniowa, a jest to jeden z najbardziej charakterystycznych elementów jarosławskiego układu urbanistycznego. Należy również zwrócić uwagę, iż w górnej części mapy znajduje się północny zachód, a nie północ. Muzeum dysponuje odbitką mapy na kliszy szklanej¹³, natomiast miejsce przechowywania oryginału jest nieznanе.

Z 1808 roku pochodzi tzw. „mapa gruntów” – orientowana, podobnie jak mapa z 1704 roku (zachód na górze). Jest ona dość dokładna mimo stosunkowo dużej skali. Mapa ta znajduje się w zbiorach Muzeum w Jarosławiu – Kamienica Orsettich¹⁴.

Następna mapa powstała w roku 1833. Jej autorem był Franciszek Kraft. Obejmuje ona Jarosław i jego najbliższe okolice (przedmieścia, przysiółki). Samo miasto jest jednak potraktowane dość schematycznie. Podobnie jak mapa z 1704 roku orientowana jest nietypowo, lecz w tym przypadku w górnej części mapy znajduje się kierunek wschodni – stąd może ona w pierwszej chwili wprowadzać czytelnika w błąd. Muzeum dysponuje odbitką mapy na kliszy szklanej¹⁵, nieznaną jest lokalizacja oryginału.

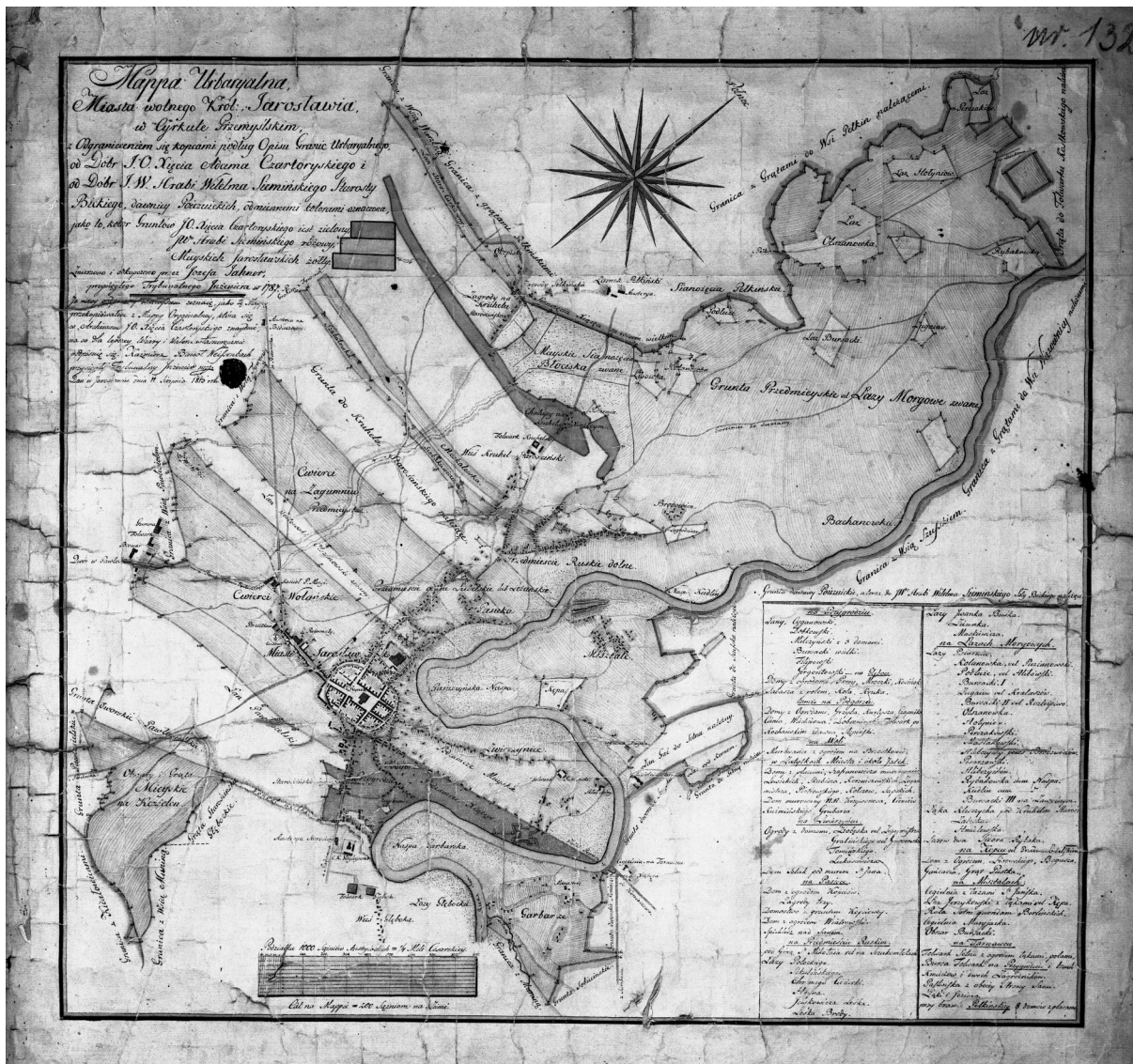

Ryc. 4. Jarosław na mapie Miega (1779-1783), źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

¹³ W posiadaniu Muzeum od czasów międzywojennych, wpisana do Inwentarza Fotografii /MJ-F/ pod nr 434.

¹⁴ Wpisana do Inwentarza map i planów /Inw. mip/ pod nr 84.

¹⁵ W posiadaniu Muzeum od czasów międzywojennych, wpisana do Inwentarza Fotografii /MJ-F/ pod nr 436.

Ryc. 5. Mapa z 1787 roku - przerys z roku 1813 autorstwa K. Bawoła, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettech.

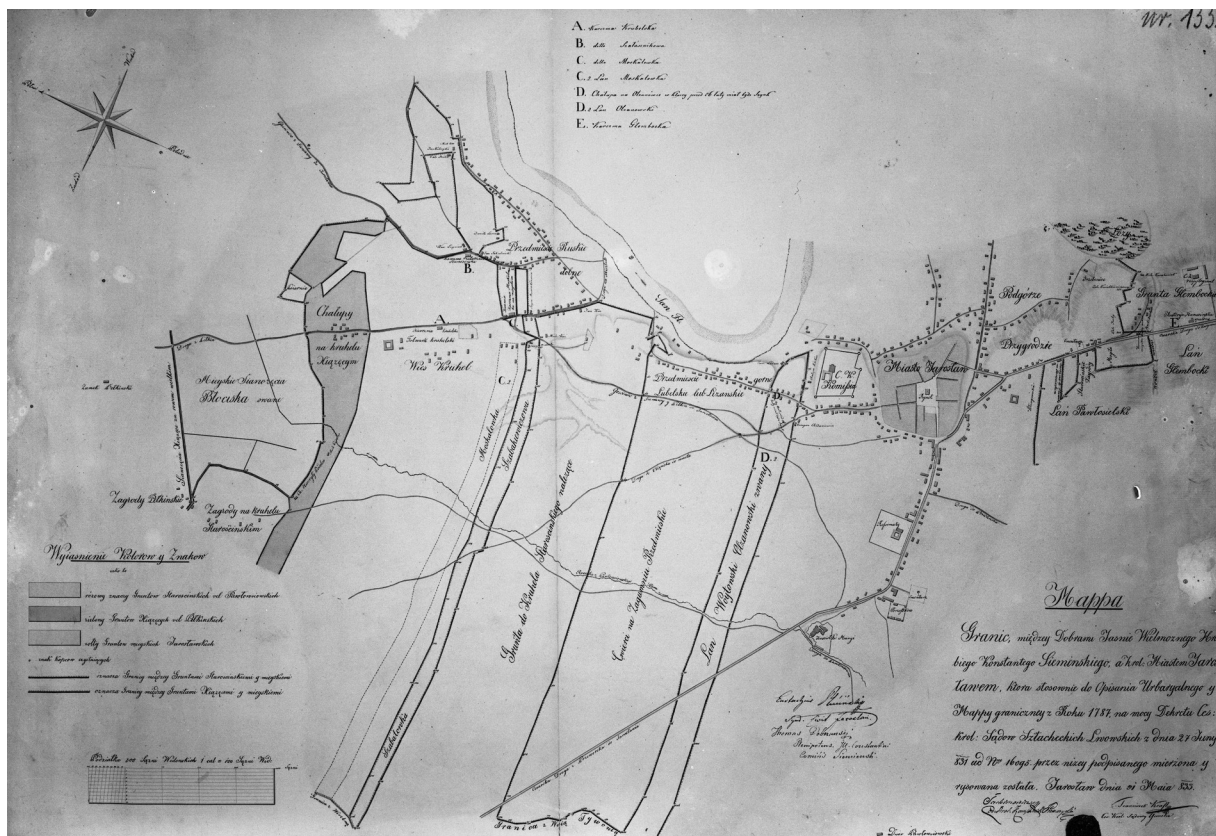
Ryc. 6. Mapa z 1787 roku – zbliżenie na tereny miasta lokacyjnego, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettech.

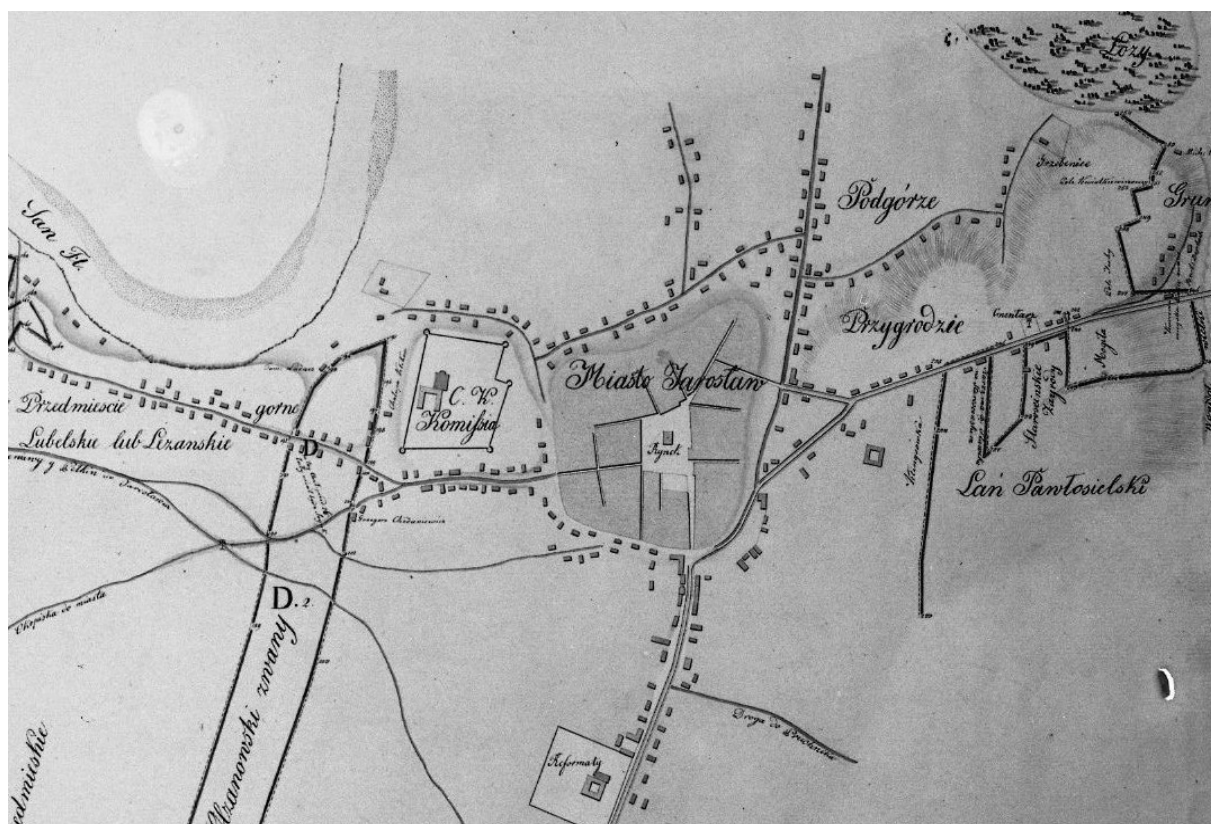
Ryc. 7. „Mapa gruntów” z 1808 roku, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsetti.

Ryc. 8. „Mapa gruntów” z 1808 roku – całość, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsetti.

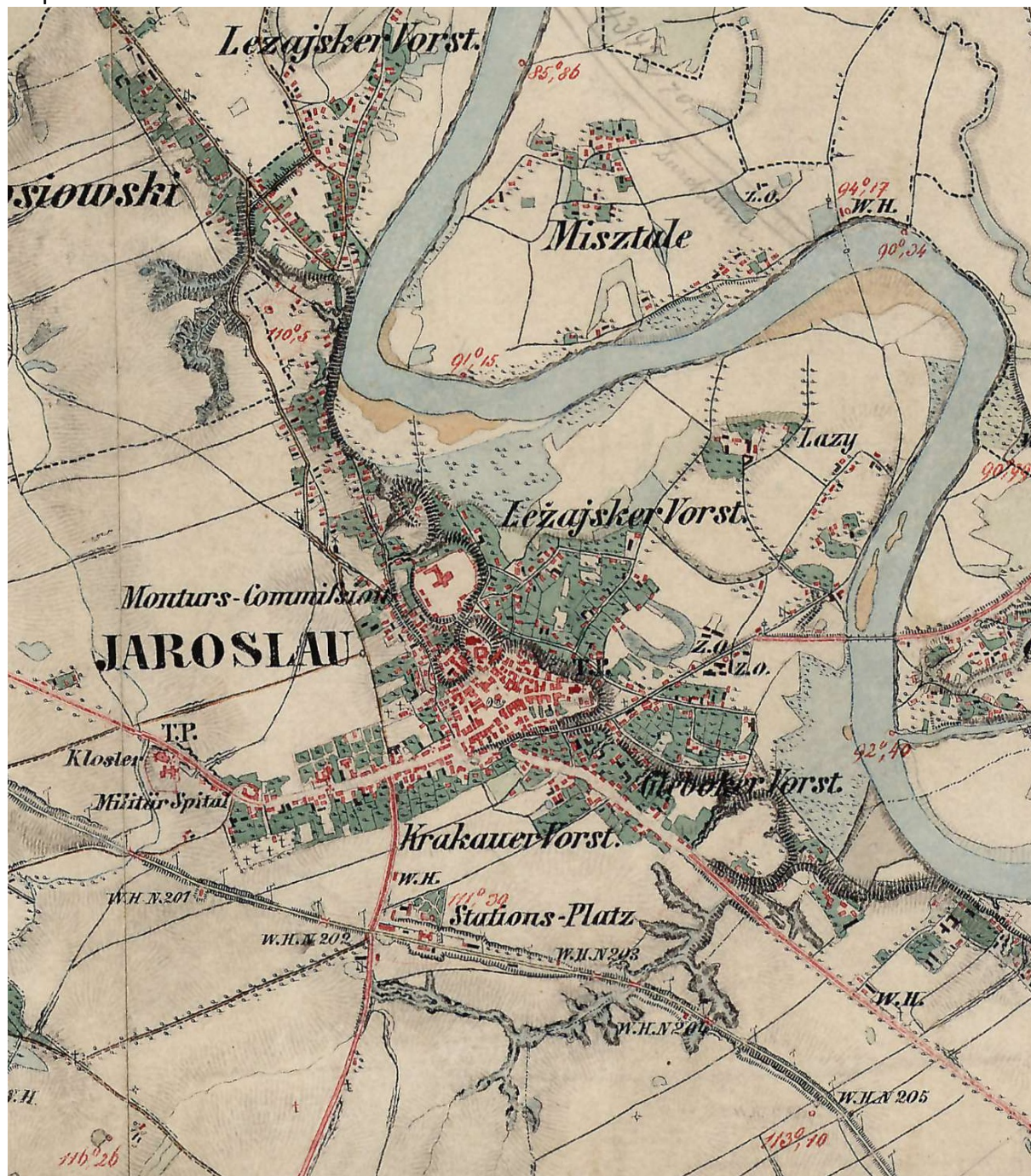

Ryc. 9. Mapa z 1833 roku autorstwa Franciszka Krafta, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettech.

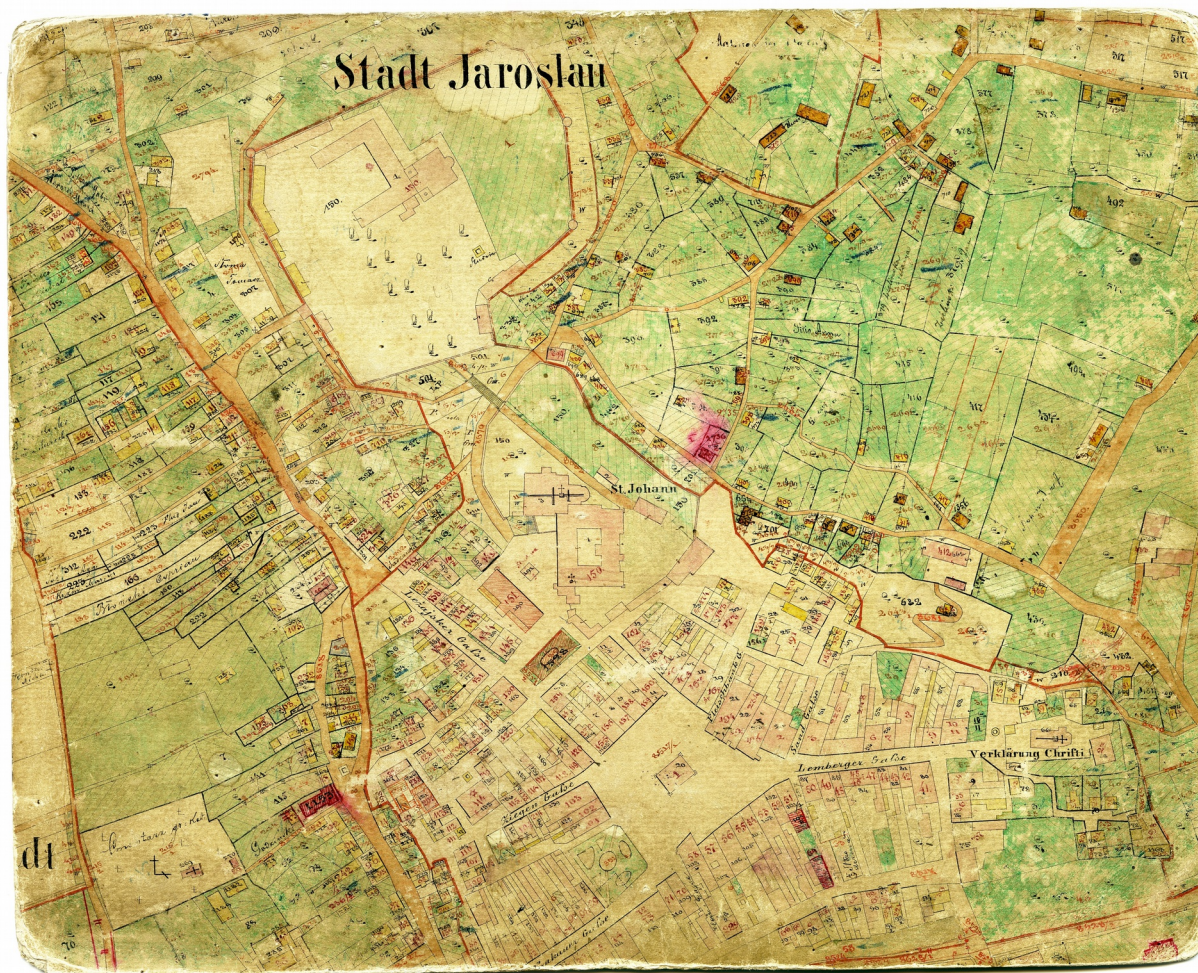
Ryc. 10. Mapa z 1833 roku autorstwa Franciszka Krafta – zbliżenie na tereny miasta lokacyjnego, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettech.

W latach 1861-64 powstała kolejna austriacka mapa wojskowa – II zdjęcie wojskowe, (Zweite Landesaufnahme), znana również jako Franziszeische Landesaufnahme (edycja franciszkańska). Ma ona pewne cechy wspólne zarówno z Mapą Miega (sposób rysunku, skala 1:28 800), jak i z planem katastralnym (większa dokładność oznaczeń). Nie jest jednak tak szczegółowa jak kataster galicyjski, ale można z niej odczytać znacznie więcej informacji niż z mapy Miega. Mapa ta jest obecnie w całości zdigitalizowana i dostępna pod adresem mapire.eu.

Ryc. 11. Jaroslau na II zdjęciu wojskowym (Franziszeische Landesaufnahme), źródło: <http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=15&lat=50.02018&lon=22.67711> [dostęp: 2.12.2015]

Kolejną, bardzo wartościową, pozycją jest powstały w 1878 roku plan katastralny. Dzięki małej skali (1: 2880 – dziesięciokrotnie mniejsza skala i zarazem większa dokładność niż mapa Miega) pozwala on na dokładną analizę układu urbanistycznego oraz architektury miasta. Zawiera również informacje dotyczące własności działek i ich użytkowania, rysując wyraźny obraz Jarosławia w tamtym okresie. Plan znajduje się w zbiorach Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich¹⁶.

Ryc. 12. Plan katastralny z 1878 roku, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

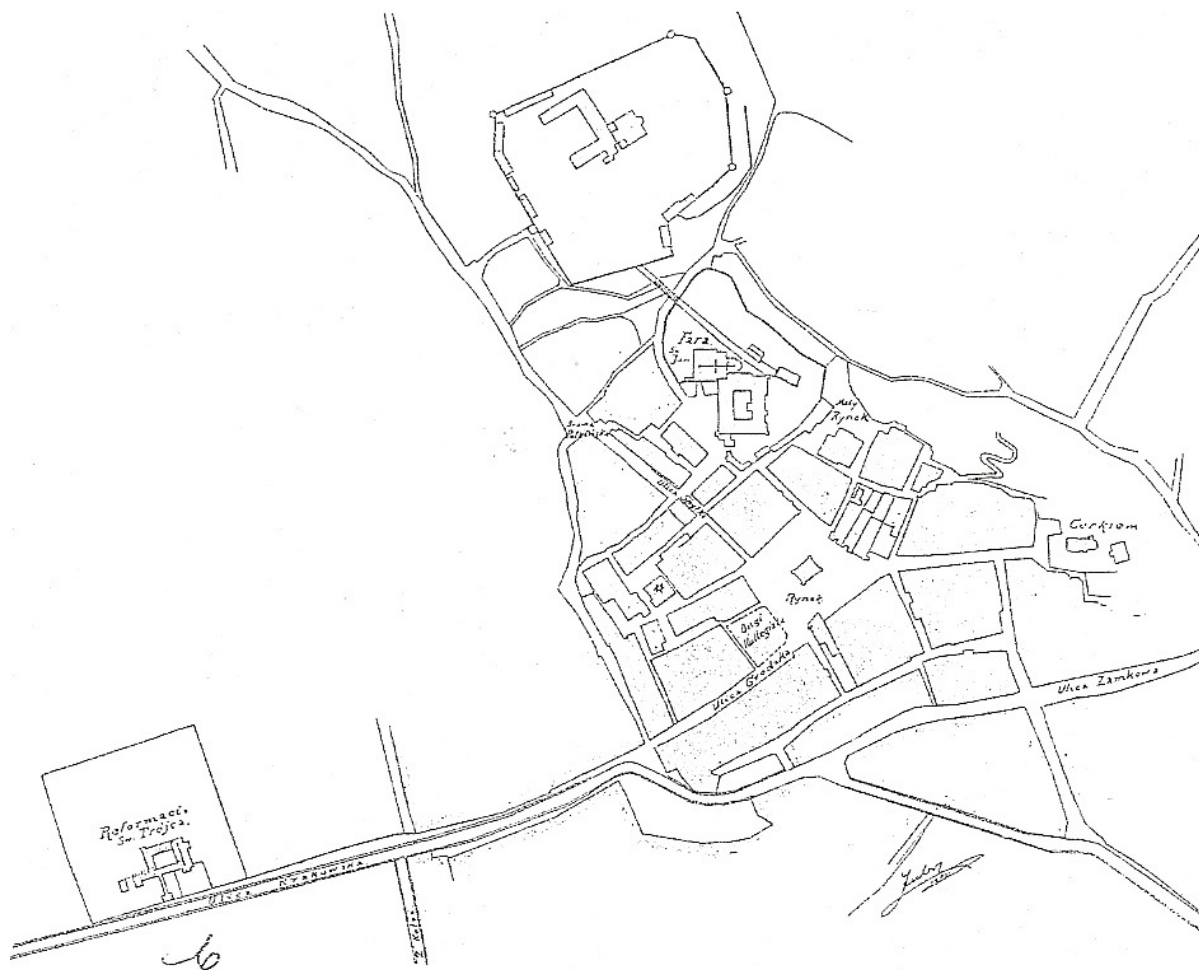
Następną mapą jest plan miasta autorstwa Jana Sasa-Zubrzyckiego z końca wieku XIX, umieszczony w jego książce *Miasto Jarosław i jego zabytki*¹⁷. Nie jest to bardzo szczegółowa mapa, jednak osoba autora sprawia, iż jest to pozycja warta odnotowania.

Kolejne plany powstały już w XX wieku: mapa autorstwa inż. S. Kronmanna z roku 1906 i mapa z przewodnika po Polsce ZPTT z roku 1932. Są one szczegółowe i dokładne, jednak ze względu na czas powstania mogą być tylko rezerwowym punktem odniesienia w przypadku analiz zawartych w niniejszej pracy.

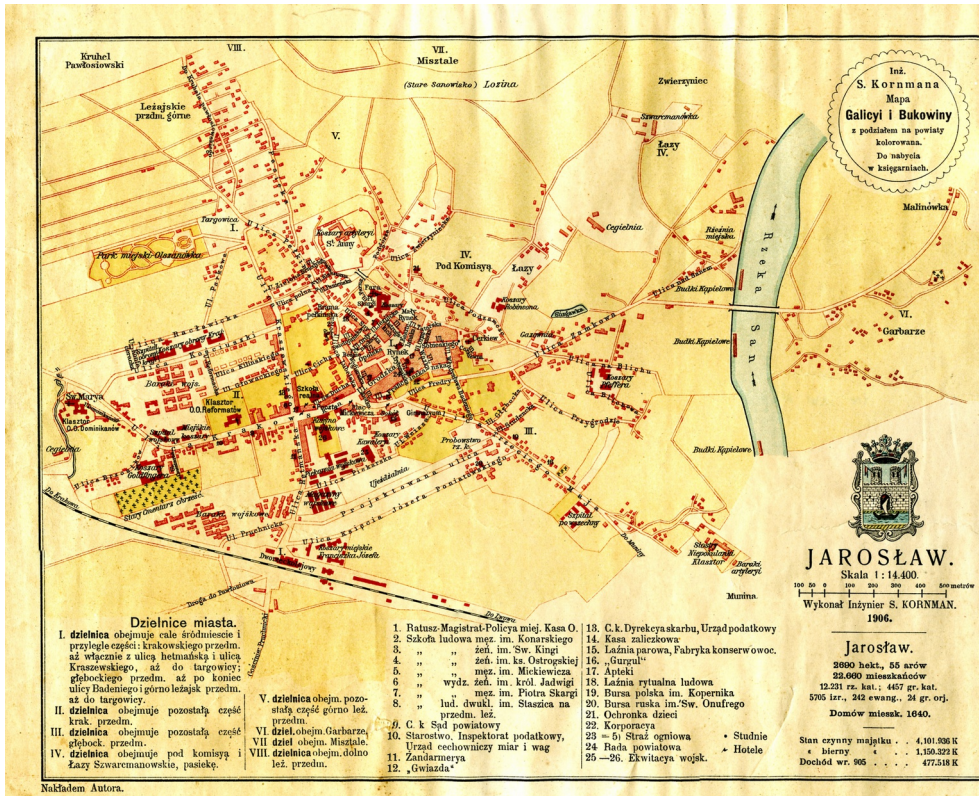
¹⁶ Jest wpisany do Inwentarza map i planów /Inw. mip/ pod nr 183.

¹⁷ J. Sas-Zubrzycki, *Miasto Jarosław i jego zabytki*, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1903.

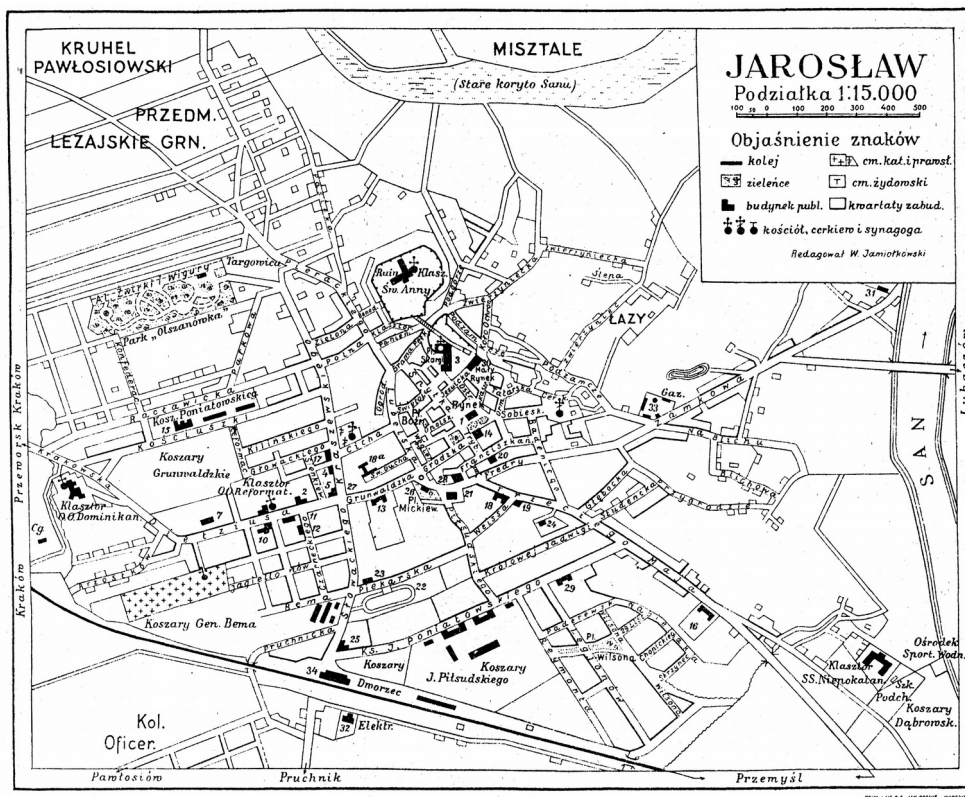
Ostatnim, niezwykle interesującym źródłem jest inwentaryzacja podziemi jarosławskich, wykonana w latach 70. XX wieku, będąca w posiadaniu Wydziału Geodezji i Kartografii Starostwa.

Ryc. 13. Plan miasta z końca XIX wieku, rys. J. Sas-Zubrzycki, źródło: J. Sas-Zubrzycki, *Miasto Jarosław i jego zabytki*, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1903, s. 5-6.

Ryc. 14. Mapa autorstwa inż. S. Kornmanna z roku 1906, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Ryc. 15. Mapa z przewodnika po Polsce Związku Polskich Towarzystw Turystycznych, tom II z roku 1932, źródło: Archiwum Map WIG, www.mapywig.org [dostęp: 12.05.2013]

do końca XVIII wieku; IV – Analiza układu przestrzennego miasta w obecnych granicach administracyjnych oraz V – Analiza zabudowy staromiejskiej. Autorzy wyżej wymienionego Studium metodycznie, choć dość skrótowo, ukazują w nim historię rozwoju miasta, dokładnie analizują jego ówczesny układ przestrzenny oraz zabudowę. Wprawdzie od lat 70. miasto znaczeni się rozwinęło (vide osiedla domków jednorodzinnych w południowej części miasta), jednak analizy i uwagi dotyczące dzielnicy staromiejskiej są nadal aktualne.

Obszerną i niezwykle bogatą w informacje (niekiedy wręcz źródłowe) pozycją są *Dzieje parafii Jarosławskiej do roku 1772* autorstwa księdza Jakuba Makary.¹⁹ Zawierają one bardzo dokładną i szczegółową historię parafii jarosławskiej, wzbogaconą o opisy świątyń (nie tylko katolickich, również cerkwi), spisy ofiarodawców, zarządzeń, remontów, przebudów kolegiaty. O skrupulatności autora świadczyć mogą rozdziały *Obowiązki organisty, Zapisy dla kapituły kolegiaty (1683) czy Uposażenie prepozyta szpitala*.

Interesującym wydawnictwem, ukazującym się od lat 50. XX wieku, są „Roczniki Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”²⁰, zawierające unikatowe artykuły poruszające problematykę historii Jarosławia – jak np. *Jarosław w latopisach staroruskich XII i XIII wieku (od bitwy jarosławskiej w 1245 roku)*²¹ autorstwa Józefa Kusa. Konkretnie publikacje związane z urbanistyką i architekturą omówione zostaną w punkcie następnym, w tym miejscu jednak warto zaznaczyć, iż są to opracowania w całości poświęcone miastu Jarosław i najbliższej okolicy.

Na szczególną uwagę zasługują książki autorstwa Krystyny Kieferling, kustosza Muzeum w Jarosławiu i znawcy historii miasta. Dla niniejszej dysertacji bez wątpienia najważniejszy jest *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej. Szkice do portretu miasta i jego właścicielki*²², dokładnie i szczegółowo opisujący rozwój miasta w latach 1594-1635. Inne pozycje tej autorki to *Krótką opowieść o mieście Jarosławiu w województwie podkarpackim leżącym*²³ czy *Kościół i klasztor pp. Benedyktynów w Jarosławiu*²⁴.

Cenną pozycją jest książka z roku 1826 *Wiadomość historyczna i statystyczna o mieście Jarosławiu*,²⁵ autorstwa ks. Franciszka Siarczyńskiego, proboszcza jarosławskiej kolegiaty. Jej podtytuł brzmi: *położonem w Królestwie Galicyi, w Cyrkule Przemyślkim, niegdyś w Województwie Ruskiem, ziemi Przemyśliki, domu JJ. OO. Xiążąt Czartoryskich dziedzicznem*, co dobrze obrazuje dokładność opracowania.

¹⁹ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, Odbitka z czasopisma „Jarosławskie Wiadomości Parafialne”, nakładem wym. Czasopisma, Jarosław 1936, reprint: Jarosławskie Katolickie Stowarzyszenie Charytatywne im. Ojca Pio w Radawie, Jarosław 2011.

²⁰ W dalszej części pracy autorka stosuje skrótową nazwę „Roczniki SMJ”.

²¹ „Rocznik SMJ”, Tom XVIII 2009-2010, Jarosław 2010, s. 11-24.

²² K. Kieferling, *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej. Szkice do portretu miasta i jego właścicielki (1594-1635)*, Archiwum Państwowe w Przemyślu, Przemyśl 2008.

²³ *Idem*, *Krótką opowieść o mieście Jarosławiu w województwie podkarpackim leżącym*, Jarosław 2011.

²⁴ *Idem*, *Kościół i klasztor pp. Benedyktynów w Jarosławiu. Rys historyczny*, [w:] *Przemyskie Zapiski Historyczne, Studia i materiały poświęcone historii Polski Południowo-Wschodniej*, Przemyśl 2003.

²⁵ F. Siarczyński, *Wiadomość historyczna i statystyczna o mieście Jarosławiu*, Druk. Jozefa Schnaydera, Lwów 1826.

Tematykę czasów Anny Ostrogskiej porusza także Kazimierz Gottfried (wieloletni kustosz Muzeum i zasłużony badacz dziejów Jarosławia) w wydanej w 1939 roku książce *Anna Ostrogska, wojewodzina wołyńska*²⁶. Nie bez znaczenia jest również pozycja *Jarosław w XVII wieku*²⁷ (wyd. 1937), a także *Przewodnik po Jarosławiu* (wyd. 1937, reprint 2008) i *Jezuici w Jarosławiu*²⁸ (wyd. 1933). Są to publikacje dość wiekowe, lecz ze względu na szczegółowość i dokładność niezwykle cenne.

Kolejną interesującą pozycją jest *Studium historyczno-urbanistyczne do szczegółowego planu zagospodarowania przestrzennego dzielnicy staromiejskiej w Jarosławiu*²⁹ z 1956 roku, autorstwa Michała Witwickiego z u Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Warto zaznaczyć, iż opracowanie to wykonał architekt, a nie historyk.

Niezwykle cenny fragment o Jarosławiu znajduje się również w bezprecedensowym dziele Jana Malczewskiego pt. *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*³⁰, wydanym w 2006 roku.

Książki Wiesława Kielara, więźnia obozu Auschwitz, mimo, iż są pozycjami beletrystycznymi, bez wątpienia pomagają w uzyskaniu obrazu miasta z okresu międzywojennego, zwłaszcza z lata 1939 roku. Dotyczy to przede wszystkim pierwszej części trylogii Kielara, zatytułowanej *I nasze młode lata*³¹. Autor w sugestywny sposób opisuje przedwojenny Jarosław, z jego zaułkami, podwórkami i wielokulturową atmosferą, kreśląc dość dokładną mapę miasta.

Inne pozycje, godne zainteresowania, podejmują przede wszystkim problematykę związaną z architekturą miasta. Należy wśród nich wymienić: *Jarosław*³² Marii Borowiejskiej-Birkenmajerowej (wyd. 1955), *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*³³ Mieczysława Orłowicza (wyd. 1921), *Miasto Jarosław i jego zabytki*³⁴ Jana Sasa-Zubryckiego (wyd. 1901), *Kościół Kolegiaty Wszystkich Świętych w Jarosławiu*³⁵ Ignacego Rychlika (wyd. 1893).

²⁶ K. Gottfried, *Anna Ostrogska, Wojewodzina wołyńska*, Nakładem Muzeum Miejskiego w Jarosławiu, Jarosław 1939.

²⁷ *Idem*, *Ilustrowany przewodnik po Jarosławiu*, nakładem Stowarzyszenia Miłośników Starego Jarosławia, Jarosław 1937, reprint: wydawnictwo Papirus, Jarosław 2008.

²⁸ *Idem*, *Jezuici w Jarosławiu*, Jarosław 1933.

²⁹ M. Witwicki, *Studium historyczno-urbanistyczne do szczegółowego planu zagospodarowania przestrzennego dzielnicy staromiejskiej w Jarosławiu*, Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1956.

³⁰ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, PWSW, Rzeszów 2006.

³¹ W. Kielar, *I nasze młode lata*, pozostałe dwa tomy to: *Anus mundi* oraz *Życie toczy się dalej*, Wyd. Atut, Wrocław 2004

³² M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław*, [w:] *Elementy urbanistyki polskiej*, praca zbiorowa pod redakcją Wacława Ostrowskiego i Przemysława Szafera, Instytut Urbanistyki i Architektury, Warszawa 1955.

³³ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów – Warszawa 1921.

³⁴ J. Sas-Zubrycki, *Miasto Jarosław i jego zabytki*, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1903.

³⁵ I. Rychlik, *Kościół Kolegiaty Wszystkich Świętych w Jarosławiu*, Jarosław 1893.

2.3.2 Artykuły

Artykuły w czasopiśmie naukowych są najobszerniejszą grupą publikacji dotyczących rozwoju przestrzennego i architektury miasta. Większość z nich dotyczy wąskiego problemu, szczegółowo go analizując. Niestety, znaczna część wartościowych artykułów dotyczących urbanistyki i architektury miasta powstała stosunkowo dawno – w latach 60. i 70. XX wieku. Wiedza w nich zawarta jest niekiedy już nieaktualna, ze względu na nowe odkrycia i ustalenia naukowe. Zdecydowana większość tych artykułów opublikowana została w „Rocznikach SMJ”³⁶.

Najważniejszą publikacją podejmującą temat rozwoju przestrzennego miasta jest artykuł Marii Borowiejskiej–Birkenmajerowej pt. *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*³⁷, opublikowany w „Roczniku SMJ” w roku 1976. Autorka z właściwą sobie skrupulatnością kreśli rys rozwoju urbanistycznego Jarosławia, skupiając się jednak tylko na najważniejszych wydarzeniach okresu średniowiecza.

Kolejny ważny artykuł to *Zabudowa mieszczańska na tle rozwoju przestrzennego Jarosławia*³⁸ Marii Dayczak–Domanasiewicz, również opublikowany w „Roczniku SMJ”, z tym, że prawie trzydzieści lat później (2004 rok).

Na najwcześniejszych latach istnienia miasta skupia się Antoni Kunysz w artykułach *Początki Jarosławia w świetle badań archeologicznych*³⁹ („Rocznik SMJ” 1966) i *Jarosław w pradziejach i wczesnym średniowieczu*⁴⁰ („Rocznik SMJ” 1961), nieco późniejszy okres porusza Józef Kus w *Jarosławiu w latopisach staroruskich XII i XIII wieku (od bitwy jarosławskiej w 1245 roku)*⁴¹ – „Rocznik SMJ” 2010 - dokładnie opisując tam sytuację polityczno-geograficzną miasta w średniowieczu.

Warty uwagi jest również artykuł Marka Gosztyły *Zabytkowy rynek jarosławski podstawowym ogniwem rozwoju miasta*⁴² („Rocznik Historyczno–Archiwalny” 2003), a także artykuł tegoż autora i Anny Sochy *Przemiany przestrzenne oraz architektoniczne wzgórza św. Mikołaja w Jarosławiu*⁴³ zamieszczony we „Wiadomościach konserwatorskich” w 2011 roku.

Ważnymi pozycjami, bardziej z nurtu architektonicznego niż urbanistycznego, są: *Fortyfikacje dawnego Jarosławia*⁴⁴ Janiny Olszewskiej („Rocznik SMJ” 1961), *Problemy*

³⁶ Lista artykułów dotyczących miasta, opublikowanych w „Rocznikach SMJ”, liczy kilkadziesiąt pozycji, dlatego też autorka wymienia powyżej tylko te, z których korzystała.

³⁷ M. Borowiejska–Birkenmajerowa, *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*, „Rocznik SMJ”, Tom IX 1972 – 1976, Jarosław 1976, s. 14-37.

³⁸ M. Dayczak–Domanasiewicz, *Zabudowa mieszczańska na tle rozwoju przestrzennego Jarosławia*, „Rocznik SMJ”, Tom XV, 2002 – 2004, Jarosław 2004, s. 123-134.

³⁹ A. Kunysz, *Początki Jarosławia w świetle badań archeologicznych*, „Rocznik SMJ”, Jarosław 1966, s.10-17.

⁴⁰ A. Kunysz, *Jarosław w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, „Rocznik SMJ”, Jarosław 1961, s. 17-26.

⁴¹ J. Kus, *Jarosław w latopisach staroruskich XII i XIII wieku (od bitwy jarosławskiej w 1245 roku)*, „Rocznik SMJ”, Tom XVIII – 2009-2010, Jarosław 2010, s.11-24.

⁴² M. Gosztyła, *Zabytkowy rynek jarosławski podstawowym ogniwem rozwoju miasta*, „Rocznik Historyczno - Archiwalny”, Tom XVII, Przemysł 2003, s. 57-65.

⁴³ A. Socha, M. Gosztyła, *Przemiany przestrzenne oraz architektoniczne wzgórza św. Mikołaja w Jarosławiu*, „Wiadomości konserwatorskie” nr 29/2011, s. 42-58.

⁴⁴ J. Olszewska, *Fortyfikacje dawnego Jarosławia*, „Rocznik SMJ”, Jarosław 1961, s.31-39.

badawcze zabytków Jarosławia⁴⁵ Janiny Starzewskiej („Rocznik SMJ” 1976), *Preliminarium do badań nad typologią kamienicy jarosławskiej*⁴⁶ Marka Gosztyły i Moniki Sokołowskiej („Wiadomości Konserwatorskie” nr 24/2008) oraz *Problemy urbanistyczne Jarosławia – Adaptacja Starego Miasta w ramach centrum usługowego*⁴⁷ Zygmunta Strączyka („Rocznik SMJ” 1971).

2.4 Opracowania niepublikowane

Na szczególną uwagę zasługują sprawozdania z badań archeologicznych przeprowadzonych w obrębie płyty Rynku. Ich celem było dokładne zbadanie pozostałości kolegiaty pw. Wszystkich Świętych, która kiedyś znajdowała się w zachodniej pierzei rynkowej. Dokumentacja z tych badań zawarta jest w opracowaniu Gabrieli i Mariusza Ziółkowskich pt. *Sprawozdanie z archeologiczno-architektonicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na placu św. Michała w Jarosławiu w miejscu dawnej kolegiaty pw. Wszystkich Świętych*⁴⁸ z roku 2008 i znajduje się między innymi w bibliotece Muzeum w Jarosławiu - Kamienicy Orsettich. Sprawozdanie to pozwala na dokładną analizę położenia i etapów powstawania najważniejszego niegdyś kościoła w mieście.

Wykopaliska prowadzono również na terenie wzgórza św. Mikołaja (obecne opactwo Benedyktynek), w miejscu pierwszego Jarosławskiego grodu. Miały one miejsce w latach 1961 i 1966 (pod kierunkiem Antoniego Kunysza) oraz 1981-1987 (pod kierunkiem Joanny Kociuby). Opis i wnioski z tych badań zawarte są zarówno w dokumentacjach dostępnych w muzeum, jak i w artykułach naukowych, między innymi w „Informatorze Archeologicznym” oraz w „Rocznikach SMJ”⁴⁹.

Interesującą pozycją jest praca magisterka absolwentki Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Jagiellońskiego Anny Płoskoń, zatytułowana *Przemiany funkcjonalno-przestrzenne miasta Jarosławia w latach 1989-2009*,⁵⁰ w której autorka dokonuje w niej skróconej analizy rozwoju przestrzennego miasta, również w aspekcie historycznym.

⁴⁵ J. Starzewska, *Problemy badawcze zabytków Jarosławia*, „Rocznik SMJ”, Tom IX, 1972-1976, Jarosław 1976, s. 101-106.

⁴⁶ M. Gosztyła, M. Sokołowska, *Preliminarium do badań nad typologią kamienicy jarosławskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie” nr 24/2008, Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Warszawa 2008, s.56-66;

⁴⁷ Z. Strączyk, *Problemy urbanistyczne Jarosławia – Adaptacja Starego Miasta w ramach centrum usługowego*, „Rocznik SMJ”, 1969/1970/1971, Jarosław 1971, s. 75-81.

⁴⁸ G., M. Ziółkowsy, *Sprawozdanie z archeologiczno – architektonicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na Placu Św. Michała w Jarosławiu w miejscu dawnej Kolegiaty p.w. Wszystkich Świętych*, Tomaszów Mazowiecki 2008, dostępne w Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

⁴⁹ Między innymi: J. Kociuba, *Jarosław, woj. przemyskie. Opactwo Benedyktynek*, „Informator Archeologiczny. Badania 1983”, Warszawa 1983, s. 193.

⁵⁰ A. Płoskoń, *Przemiany funkcjonalno-przestrzenne miasta Jarosławia w latach 1989-2009*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Wydział Biologii i Nauk o Ziemi, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2011.

3 Jarosław – czasy najdawniejsze

Pierwsze ślady pobytu człowieka w regionie jarosławskim sięgają młodszej epoki kamiennej, zwanej również neolitem (5800-2400 p.n.e)⁵¹. Już w tych odległych czasach istniało kilka skupień osadniczych, rozrzuconych po lewej stronie Sanu, prawdopodobnie o rolniczym charakterze⁵². Świadczą o tym liczne ślady w postaci odnalezionych cmentarzysk, ceramiki, narzędzi, broni. Przykładem może być odnaleziony w październiku 2010 roku w Szczytnej k. Jarosławia grób młodego księcia, liczący ok. 6000 lat⁵³, na który natrafiono przy budowie autostrady, a także siekierka krzemiona znaleziona na Wzgórzu Farnym⁵⁴.

Kolejne epoki - brązu (2400 - 700 p.n.e.) i żelaza (700 p.n.e.- 250 p.n.e.)⁵⁵ przyniosły powstawanie nowych ośrodków, a także w niektórych przypadkach kontynuację już istniejących, neolitycznych. Na terenie Jarosławia mieszały się wówczas wpływy i kultury – przy wykopaliskach na placu św. Michała odkryto naczynia pochodzące z kultury trzcinieckiej z wczesnej epoki brązu⁵⁶, w schyłkowej fazie epoki brązu (lata ok. 900-700 p.n.e.) w rejonie dzielnicy Brzostków istniała osada prasłowiańska kultury łużyckiej, w okresie halsztackim (ok. 700 roku p.n.e) odnotowano pobyt Scytów w rejonie Jarosławia⁵⁷, zaś w X wieku obszar jarosławszczyzny zamieszkiwany był przez plemię Lędzian⁵⁸.

Około 100 roku n.e. na ziemi jarosławskiej zaznaczyły się wpływy kultury laterńskiej i rzymskiej. Miały one miejsce w czasie istnienia silnego imperium rzymskiego, zwłaszcza kiedy przez Jarosław i okolice wędrowały greckie i rzymskie karawany kupieckie, korzystające ze szlaku solno-bursztynowego, bałtycko-czarnomorskiego, przebiegającego także wzdłuż Sanu. Dowodem tego są rozmaitego rodzaju przedmioty żelazne, ceramika a zwłaszcza duża ilość monet greckich i rzymskich znalezionych w okolicy Jarosławia, a także ślady osad pochodzących z tego czasu (między innymi Radymno i Węgierka)⁵⁹. W rejonie Kruhela odnaleziono ślady z okresu laterńskiego – kilkanaście odłamków ceramiki, a badania wykopaliskowe potwierdziły istnienie w tym miejscu osady⁶⁰. Z kolei na terenie wzgórza św. Mikołaja istniało osadnictwo kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich,

⁵¹ S. Czopek, *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 1999, s. 14.

⁵² A. Kunysz, *Jarosław w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, „Rocznik SMJ”, Jarosław 1961, s. 18.

⁵³ Za: <http://www.nowiny24.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20101019/JAROSLAW/78471327>
http://rzeszow.gazeta.pl/rzeszow/1,34961,8532378,Sensacja_archeologiczna_Ksiaze_lezal_na_trasie_A4.html
[dostęp: 13.05.2012]

⁵⁴ A. Kunysz, *Jarosław w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, s. 18.

⁵⁵ S. Czopek, *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 1999, s. 14.

⁵⁶ J. Kociuba, *Stanowiska kultury trzcinieckiej w Jarosławiu, woj. przemyskie*, „Rocznik Przemyski”, tom XXXIV, Zeszyt 3: Archeologia, Przemysł 1988, s. 74.

⁵⁷ A. Kunysz, *Jarosław w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, *op. cit.*, s. 19.

⁵⁸ J. Kus, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia*, *op. cit.*, s.5.

⁵⁹ Badania archeologiczne w okolicach Jarosławia prowadził między innymi Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, pod kierunkiem dr hab. Wojciecha Blajera – prace badawcze pt. *Struktury osadnicze w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza na obszarze podkarpackiej wysoczyzny lessowej*.

⁶⁰ A. Kunysz, *Jarosław w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, s. 20.

potwierdzone podczas badań archeologicznych w latach 60. i 80. XX wieku⁶¹. Osada miała prawdopodobnie charakter handlowy, co sugerują znalezione luźne monety oraz położenie nad Sanem.

U progu średniowiecza w IV i V w. n.e. stosunkowo spokojny okres bytowania został przerwany przez tzw. wędrówki ludów. Zmusiły one miejscową ludność do wznoszenia warownych, dobrze ufortyfikowanych grodów.

Według Antoniego Kunysza pierwszym etapem rozwoju Jarosławia była osada mieszcząca się na tzw. Kruhelu, na północ od późniejszego grodu na wzgórzu św. Mikołaja. Osada ta istniała od IV to X wieku i posiadała tradycje osadnictwa z okresu lateńskiego i rzymskiego⁶². Drugi etap, datowany na XI-XIV wiek, to gród na wzgórzu św. Mikołaja. Równoległe (XII-XIII wiek) istniała zapewne osada na tzw. „Grodzisku”, terenie nazwanym później Małym Rynkiem⁶³. Etap trzeci to miasto lokacyjne Władysława Opolczyka.

Ryc. 17. Najważniejsze zabytki archeologiczne na terenie Jarosławia - osady, źródło: Portal Mapowy NID, www.mapy.zabytek.gov.pl [dostęp: 12.10.2015]

⁶¹ G. Kieferling, *Dno naczynia z literą Ω z osady w Jarosławiu*, „Zeszyty muzealne”, Rok I 1996, zeszyt 1, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1996, s.80.

⁶² A. Kunysz, *Jarosław w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, op. cit., s. 21.

⁶³ *Ibidem*, s. 21.

4 Jarosław w Wiekach Średnich

4.1 Okres przedlokacyjny

Terytorium, na którym położone jest miasto, przechodziło od X do XIV w. burzliwe dzieje. Wielokrotnie było przedmiotem sporów i walk.

Pierwsze datowane wydarzenia polityczne to zajęcie tych ziem w 981 roku przez Włodzimierza Wielkiego, księcia ruskiego. Według świadectwa Kronikarza Nestora zawartego w *Powieści minionych lat: wyprawia się wielki Książę Włodzimierz „na Lachy” i zajmuje tam grody: Przemyśl, Czerwień i inne*, w tym prawdopodobnie Jarosław⁶⁴. Następnie w roku 1018 ziemie te zostały zajęte przez Bolesława Chrobrego, a w roku 1031 przez księcia kijowskiego Jarosława Mądrego (1019-1054). Tradycja głosi, że to właśnie on w 1031 roku założył miasto na wzgórzu św. Mikołaja i nazwał je swoim imieniem⁶⁵. Brak jest jednak źródeł historycznych potwierdzających ten fakt. Można jednak przyjąć, że faktycznie gród został założony w pierwszej połowie XI wieku i wziął swoją nazwę od imienia księcia⁶⁶. Pierwsze wzmianki o Jarosławiu pochodzą jednak dopiero z 1152 roku i są to zapiski w *Kronice Halicko-Wołyńskiej*, autorstwa anonimowego autora, które określają miasto jako gród warowny, należący do księcia halicko-włodzimierskiego⁶⁷.

Istnieje hipoteza, która głosi, jakoby gmina na prawie niemieckim mogła istnieć na terenie Jarosławia już w czasach ruskich. Oparta jest ona na późniejszej wzmiance źródłowej z datą pierwotnej lokacji znalezionej przez Ignacego Rychlika⁶⁸. Nie znaleziono jednak żadnych dowodów na jej wiarygodność i budzi ona uzasadnione wątpliwości i spory badaczy. Popiera ją Krystyna Kieferling⁶⁹, zaś negują Józef Kus⁷⁰ i Jacek Krochmal⁷¹.

W 1245 roku miała miejsce udokumentowana w źródłach historycznych (między innymi w *Kronice Halicko-Wołyńskiej*)⁷² bitwa pod Jarosławiem.

Prawdopodobnie pierwsza lokacja miasta miała miejsce w 1323 roku. Bardzo możliwe, że była ona przeprowadzona już według prawa magdeburskiego. Wśród badaczy tezę tę popierają między innymi Maria Borowiejska-Birkenmajerowa oraz Jan Malczewski.

⁶⁴ J. Kus, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku*, *op. cit.*, s.6.

⁶⁵ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, *op. cit.*, s. 15.

⁶⁶ A. Wondaś, *Lechickie Jarosławia początki*, „Rocznik SMJ”, Jarosław 1945/46, s. 9.

⁶⁷ J. Kus, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku*, *op. cit.*, s.5, za: *Počnoje sobranije russkich letopisiej*, t. II, St. Petersburg 1908.

⁶⁸ I. Rychlik, *Kościół Kolegiaty Wszystkich Świętych w Jarosławiu*, Jarosław 1930, s.39.

⁶⁹ K. Kieferling, *Pieczenie i herby miasta Jarosławia*, „Materiały i studia muzealne”, t. 5, 1982, s. 118-119.

⁷⁰ J. Kus, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku*, *op. cit.*, s. 8.

⁷¹ J. Krochmal, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku*, Przemyśl 1991, s. 4.

⁷² *Kronika Halicko-Wołyńska lub Latopis halicko-wołyński*, za: Brożyniak A., *Zapomniana bitwa pod Jarosławiem z 1245 roku i jej skutki dla Europy Środkowo-Wschodniej*, „Rocznik SMJ”, Tom XVIII – 2009-2010, Jarosław 2010, s. 25-40, J. Kus, *Jarosław w latopisach staroruskich XII i XIII wieku (od bitwy jarosławskiej w 1245 roku)*, „Rocznik SMJ”, Tom XVIII – 2009-2010, Jarosław 2010, s.17-18;

Nie przetrwały jednak⁷³ żadne dokumenty potwierdzające ten fakt. Niemniej, za powyższą hipotezą przemawia fakt, że w latach 1351 i 1370 w źródłach pojawia się wójt jarosławski Michno⁷⁴, a funkcja wójta zaś nierozdzielnie wiązała się z prawem niemieckim. Dodatkowo, w zachowanym akcie z 1375 roku możemy przeczytać: „*miasto nasze zwane Jarosław z miejsca, gdzie niegdyś położone i lokowane było*”⁷⁵, co sugeruje, iż lokacja Opolczyka była drugą w historii. W akcie jest mowa także o łąkach, które z *dawna do wójtostwa należały*. Również w dokumencie z 1615 roku, w którym Anna Ostrogska przeznaczyła pod budowę klasztoru teren przy kościele św. Mikołaja, „*przy którym niegdyś fara i miasto było wybudowane*”⁷⁶, występuje słowo „miasto”, sugerując wcześniejszą lokację w tym miejscu.

Wzgórze św. Mikołaja, na którym ulokowano gród, dzięki wysokiej na 30m skarpie, było od południa, wschodu i północy z natury niedostępne, co zapewniało to naturalną obronność. Powierzchnia wzgórza to około 5-6 hektarów. Roztaczał się z niego widok na nizinne obszary, leżące na prawym, wschodnim brzegu Sanu. Widok ten zapewniał kontrolę nad okolicą – można więc wnioskować, że mieszkańcy grodu obawiali się ataku głównie ze strony wschodniej⁷⁷.

Ze względu na wzniesienie w XVII wieku opactwa Benedyktynek, na terenie grodu badania dawnej osady są zdecydowanie utrudnione, zaś zachowane stanowiska badawcze są w złym stanie ze względu na ciągłą eksploatację wzgórza⁷⁸. Również źródła pisane dotyczące okresu przedlokacyjnego są stosunkowo ubogie. Istnieje hipoteza – niepotwierdzona badaniami archeologicznymi, że na terenie wzgórza istniał drewniany zamek⁷⁹.

Dogodne i malownicze położenie - na skrzyżowaniu szlaków handlowych, na styku dwóch krain geograficznych o silnie zróżnicowanym krajobrazie oraz nad rzeką - sprawiało, że gród stopniowo rozwijał się i zyskiwał na znaczeniu. Ukoronowaniem tego rozwoju było przekształcenie w miasto.

W połowie XIV wieku Jarosław stanowił obronną osadę zlokalizowaną się na wzgórzu św. Mikołaja⁸⁰, z powstałym wokół osadnictwem podgrodziowym i targowym oraz pierwszym, drewnianym parafialnym kościołem pod wezwaniem św. Mikołaja⁸¹. Od pierwszej ćwierci XIV wieku nad rzeką rozwijała się również osada targowa, służąca grodowi – już wówczas ważny punkt etapowy na drodze handlowej wiodącej z Bałtyku do Morza Czarnego. Możliwe, że teren wzgórza okazał się niewystarczająco rozległy i hamował rozwój

⁷³ Za: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław*, op. cit., s. 5, J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, PWSW, Rzeszów 2006, s. 93, 115.

⁷⁴ J. Kus, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku*, op. cit., s. 8, za: *Akta odnoszące się do historii zapadnoej Rosji*, t. I – 1340-1506, Sankt Petersburg 1846, nr 3, s. 20.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 31.

⁷⁶ Wondaś A., *Lechickie Jarosławia początki*, op. cit., s. 15.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 17.

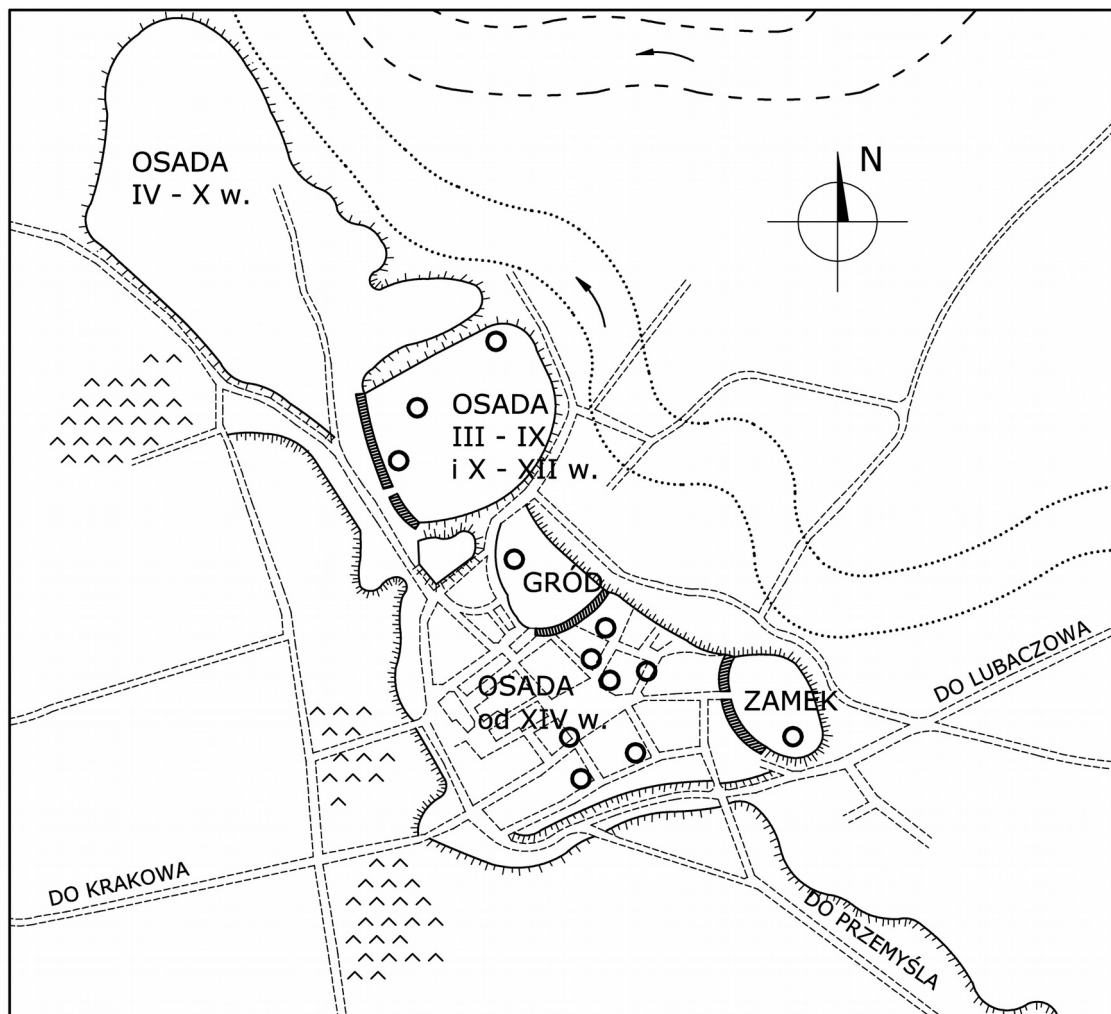
⁷⁸ G. Kieferling, *Dno naczyń z literą Ω z osady w Jarosławiu*, op. cit., s. 80.

⁷⁹ A. Socha, M. Gosztyła, *Przemiany przestrzenne oraz architektoniczne wzgórza św. Mikołaja w Jarosławiu*, „Wiadomości konserwatorskie” nr 29/2011, s. 46.

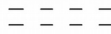
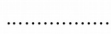

⁸⁰ A. Kunysz, *Jarosław w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, s. 21.

⁸¹ J. Hołub, *Dawne Opactwo PP. Benedyktynek*, Ośrodek Kultury i Formacji Chrześcijańskiej, Jarosław 1999, s. 9.

miasta, stąd konieczna była druga lokacja i przeniesienie ośrodka na dogodniejszy teren – tam, gdzie rozwijała się osada targowa, zajmująca obszerny teren nadbrzeżnego wzniesienia.

Legenda:

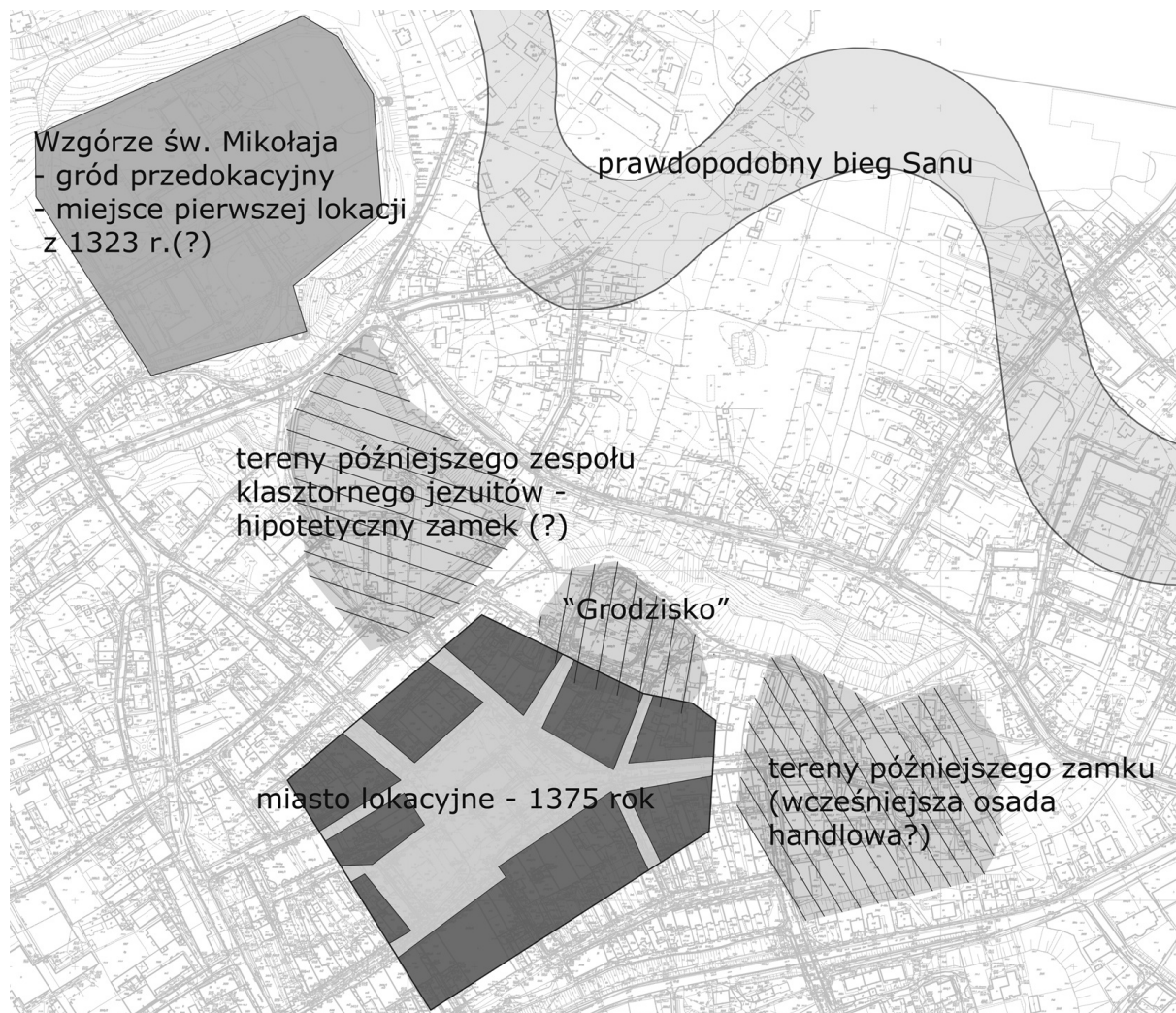
- skarpa
- starodrzew
- drogi i trakty
- stare koryto Sanu
- przypuszczalne położenie dawnego koryta Sanu
- wały
- znaleziska wczesnośredniowieczne

0 100 200 300 m

Ryc. 18. Osady jarosławskie, oprac. A. Fitta na podstawie: Kunysz A., Rys. Halicki R., *Początki Jarosławia w świetle badań archeologicznych*, „Rocznik SMJ”, Jarosław 1966, s.10-17; Kociuba J., *Jarosław, woj. przemyskie. Stanowisko – byłe Opactwo Benedyktynów*, „Informator Archeologiczny. Badania 1985”, Warszawa 1985, s. 261; Ziółkowski G., M., *Sprawozdanie z archeologiczno – architektonicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na Placu Św. Michała w Jarosławiu w miejscu dawnej Kolegiaty p.w. Wszystkich Świętych*, op. cit.

4.2 Lokacja miasta

W roku 1372, w wyniku koneksji z ówczesnym władcą Polski, Ludwikiem Andegaweńskim, wielkorządcą Rusi Czerwonej został Władysław Opolczyk⁸². Książę - we własnym interesie - dbał o rozwój tych ziem. Lokował miasta i hojnie nadawał ziemie sprowadzając osadników ze Śląska, którzy popierali go w rządach nad miejscową ludnością.

Ryc. 19. Osada jarosławska w 1375 roku - schemat, opracowanie autorki, zaznaczone na inwentaryzacji z 2011 roku (źródło: Urząd Miasta w Jarosławiu, Wydział Gospodarki Przestrzennej i Ochrony Środowiska).

W grudniu 1373 roku Władysław Opolczyk gościł w Jarosławiu, a w dwa lata później, 7 grudnia, wydał we Lwowie przywilej lokacyjny, powtórnie nadając miastu Jarosław prawo magdeburskie⁸³.

W wyniku lokacji nastąpiła translacja osady na inne miejsce – została ona przeniesiona na teren obecnej Starówki, doprowadzając do zmiany układu przestrzennego, gospodarczego i społecznego oraz stwarzając podstawy dalszego rozwoju miasta.

⁸² Encyklopedia PWN, www.encyklopedia.pwn.pl [dostęp: 5.11.2013]

⁸³ J. Kus, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku*, op. cit., s. 5.

4.2.1 Układ urbanistyczny

Nowopowstające miasto w swoich założeniach nawiązywało do układu szachownicowego⁸⁴ - zdefiniowanego modelu miasta, powstałego w oparciu o określony schemat i dążącego do geometryzacji. Układy szachownicowe to regularne założenia o ortogonalnej siatce ulic krzyżujących się pod kątem prostym, zwykle posiadały centralnie umieszczony, kwadratowy rynek i prostokątne bloki zabudowy. Typ ten należy do grupy układów ortogonalnych-rynkowych, charakterystycznych dla ośrodków powstałych w dojrzałym średniowieczu w Polsce. Wyróżnia się wśród nich układy proste (w tym między innymi dziewięciopole, turbinowe, jednoosiowe) i złożone⁸⁵.

W przypadku Jarosławia układ szachownicowy dostosowano do ukształtowania terenu, istniejącej zabudowy i dawnych szlaków komunikacyjnych. Starano się uwzględnić relikty przedlokacyjne i warunki geomorfologiczne odstępując częściowo od regularności.

Obszar Jarosławia ograniczony był zboczami wzniesienia, na którym go ulokowano. Najprawdopodobniej jednak nie zajmował całego dostępnego obszaru, który z kolei można przyjąć za zasięg miasta z czasów Spytka II Jarosławskiego⁸⁶. Maria Borowiejska-Birkenmajerowa ogranicza wielkość lokacyjnego miasta następującymi współczesnymi ulicami: Ordynacką, Jezuicką, Tatarską, Franciszkańską, Ormiańską, Wąską raz uliczką znajdującą się na tyłach nieistniejącej dziś kolegiaty pw. Wszystkich Świętych⁸⁷. Również J. Malczewski uważa, że zasięg terytorialny miasta lokacyjnego był mniejszy od tego znanego nam z czasów Spytka, który obejmował całe wzgórze i przychyła się do granic wyznaczonych przez Marię Borowiejską-Birkenmajerową⁸⁸. Obejmują one powierzchnię 9-10 ha⁸⁹.

Centralnie usytuowany rynek o wymiarach ca. 100 x 100 m (Jan Malczewski podaje wymiary 94,2 x 94,2m)⁹⁰ prawdopodobnie opierał się na regularnych, ortogonalnych założeniach dziewięciopole, w których z każdego narożnika wychodziły po dwie ulice. Przykładami takich miast są między innymi Trzebnica, Skawina i Strzelin⁹¹, a na Podkarpaciu między innymi Jasło, Osiek i Dukla⁹².

⁸⁴ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, op. cit., s. 116, M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*, s. 30.

⁸⁵ D. Kuśnierz-Krupa, *Fundacje miejskie benedyktynów tynieckich w Małopolsce Południowej w okresie średniowiecza*, Wyd. PK, Kraków 2014, s. 37-40.

⁸⁶ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, op. cit., s. 76.

⁸⁷ *Idem*, *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*, op. cit., s. 31.

⁸⁸ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, op. cit., s. 116.

⁸⁹ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do XVII wieku*, op. cit., s. 81.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 249.

⁹¹ W przypadku Strzelina również mamy do czynienia z pewnymi odstępstwami od regularności ze względu na przedlokacyjną osadę handlową, za: T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1971, s. 177.

⁹² D. Kuśnierz-Krupa, *Jaślika w średniowieczu na tle miast dawnego powiatu bieckiego*, Wyd. PK, Kraków 2013, s. 46.

W Jarosławiu miały jednak miejsce znaczne odstępstwa od regularności:

- przesunięcie jednej z ulic wychodzących z północnego narożnika – która została wyprowadzona w 1/3 długości pierzei północno-wschodniej (dzisiejsza ul. Kasztelańska); może być ona śladem istniejącej drogi przedlokacyjnej, która wiodła do osady handlowej albo hipotetycznego zamku wielkorządcy⁹³ (Jan Malczewski określa go mianem zamku Władysława Opolczyka)⁹⁴, znajdującego się na tzw. „Grodzisku” (nazwa używana była już od XVI wieku, co również sugeruje istnienie w tym miejscu osady; dziś miejsce to nosi nazwę Mały Rynek)⁹⁵; był to najwyższy punkt wzniesienia⁹⁶, co przemawia na korzyść tezy o zamku;
- lejkowate rozszerzenie ul. Sobieskiego, która wychodzi z rynku przekątniowo (podobnie jak ul. Grodzka w Krakowie); prawdopodobnie jest również relikwitem przedlokacyjnej drogi – wiodącej do zamku, ku przeprawie na Sanie⁹⁷ (trakt dalekiego zasięgu w kierunku wschodnim), lub do jakiegoś organizmu osadniczego, na miejscu którego później powstał zamek Tarnowskich i Kostków⁹⁸; dodatkowo ze wschodniego narożnika oprócz ulicy Sobieskiego wychodzą dodatkowo dwie ulice – Ordynacka i Wąska, w efekcie mamy trzy drogi zamiast typowych dwóch;
- wytyczenie tylko jednej ulicy w narożniku zachodnim – Grodzkiej⁹⁹; ul. Trybunalska, stanowiąca obecnie drugą drogę narożnikową, powstała dopiero po pożarze miasta w XVII wieku;
- lokalizacja kościoła parafialnego w działce przyrynkowej w pierzei południowo-zachodniej (zamiast w bloku przekątniowym), co sugeruje możliwość, że już wcześniej istniała tam budowla sakralna – jej obecność przy ważnym trakcie handlowym wydaje się być prawdopodobna¹⁰⁰; możliwe również, że zaważył również czynnik obronny (murowany kościół wzmacniający obronę miasta przy szlaku wschód-zachód)¹⁰¹.

Jan Malczewski w książce *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.* nanosi na plan katastralny miasta sznurową siatkę metrologiczną – opartą na sznurze chełmińskim o długości 47,1m¹⁰², według niej rynek ma wymiary 2 x 2 sznury. Jan Malczewski w swojej

⁹³ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*, s. 31, *Idem, Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, [w:] M. Borowiejska-Birkenmajerowa, Z. Bieńkowska, T. Piekarczyk, Z. Ziębińska, *Jarosław. Studium historyczno – urbanistyczne opracowane na zlecenie Urzędu Miejskiego w Jarosławiu*, Pracownia Konserwacji Zabytków – oddział w Rzeszowie, Jarosław 1977, s. 65.

⁹⁴ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, *op. cit.*, s. 116.

⁹⁵ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*, *op. cit.*, s. 26.

⁹⁶ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, *op. cit.*, s. 86.

⁹⁷ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*, *op. cit.*, s. 31.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 78.

⁹⁹ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, *op. cit.*, s. 117.

¹⁰⁰ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, *op. cit.*, s. 78.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 31.

¹⁰² J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, *op. cit.*, s. 480.

analizie zakłada regularny plan miasta. Należy jednak uznać, że plan Jarosławia wymyka się typowym schematom ze względu na znaczne różnice w głębokości zabudowy i nieregularny układ ulic, co wykazano wyżej. Dodatkowo, autorka uważa, iż prawdopodobnie wykorzystano sznur krakowski (mierzący około 45m) a nie chełmiński (47m).

Rynek w praktycznie niezmiennym kształcie zachował się do dziś, plan katastralny z 1878 roku i współczesne mapy geodezyjne pokrywają się w tej okolicy praktycznie w stu procentach. Autorka wysuwa jednak hipotezę, iż pierwotnie południowo-zachodnia pierzeja rynku była zlokalizowana bliżej ratusza – tak, by kościół pw. Wszystkich Świętych nie znajdował się częściowo na płycie rynku, tylko w całości w pierzei przyrynkowej. Na planie miasta z 1704 roku widać w tej pierzei podcienia – możliwe jest, że zostały one później usunięte, co z kolei spowodowało „cofnięcie się” linii elewacji.

4.2.2 Bloki zabudowy i działki siedliskowe

Rozmierzający miasto średniowiecze mierniczowie nie używali współczesnego systemu metrycznego – stosowali podział na sznury, pręty, łokcie i stopy, opierający się na przeciętnych wymiarach ludzkich. Stopa liczyła około 30 cm, łokieć – 60. Sznur, będący podstawowym modułem siatki mierniczej, zwykle liczył około 44-45 m; dzielił się na 10 prętów, 75 łokci i 150 stóp¹⁰³.

Bloki zabudowy przyrynkowej w Jarosławiu nawiązywały w proporcji do kwadratu, widoczne są jednak odchylenia w pierzejach północno-wschodniej i południowo-wschodniej¹⁰⁴. Ich głębokość wynosiła około 60 metrów (1,25 sznura liczącego 47,1 m, co daje 13 prętów – za Janem Malczewskim¹⁰⁵). W przypadku pierzei północno-wschodniej było to nieco mniej (co pozwala domniemywać istnienie jakiegoś obiektu na tyłach bloku – Maria Borowiejska-Birkenmajerowa sugeruje zamek¹⁰⁶), w przypadku południowo-wschodniej – znacznie więcej (około 80 m – ponad 1,75 sznura równego 17 prętom, choć możliwe, że działki zostały wydłużone w późniejszych wiekach).

Szerokość działek przyrynkowych obecnie jest bardzo zróżnicowana (od 7 do 17m), jest to wynik zarówno zmiany działek z kuryjnych na półkuryjne, jak i wtórnych podziałów. Można jednak przyjąć, iż działki miasta lokacyjnego miały pierwotną szerokość 0,25 – 0,375 sznura użytego do rozmierzenia miasta (2,5 – 3,75 pręta), tj. od 11,7 do 17,7 m według sznura chełmińskiego¹⁰⁷ i 11,25-16,85 według sznura krakowskiego. W zaokrągleniu, ze względu na brak dokładności średniowiecznych pomiarów, daje to 11-17m. Obecnie działki mieszczące się na terenie Starego Miasta mają 8-16 metrów szerokości o 23-46 metrów głębokości.

¹⁰³ M. Książek, *Zarys budowy miast średniowiecznych w Polsce do końca XV wieku*, Politechnika Krakowska, Kraków 1996, s. 70.

¹⁰⁴ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do XVII wieku*, op. cit., s. 79.

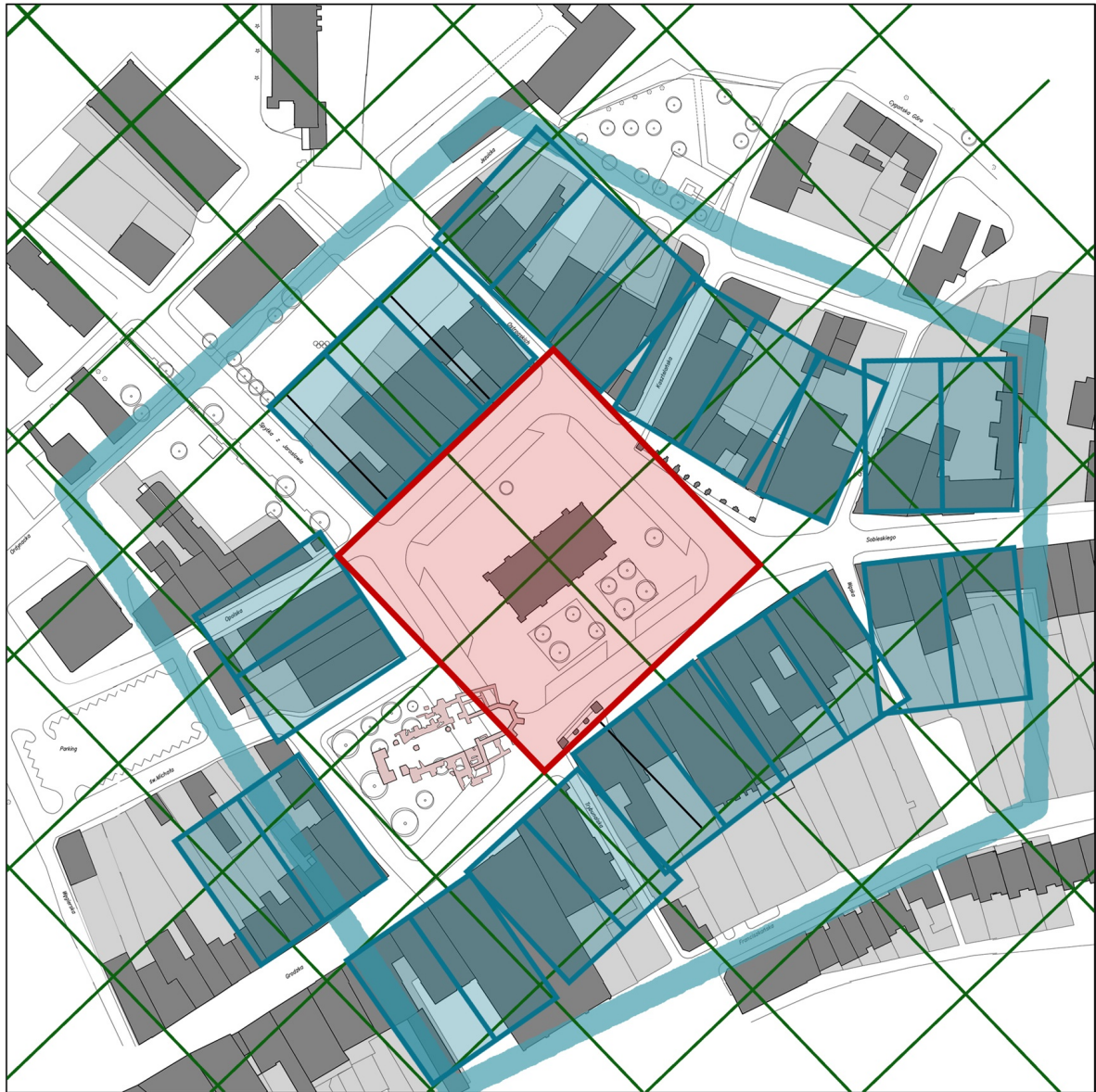
¹⁰⁵ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, op. cit., s. 263.

¹⁰⁶ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do XVII wieku*, op. cit., s.79.

¹⁰⁷ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, op. cit., s. 263.

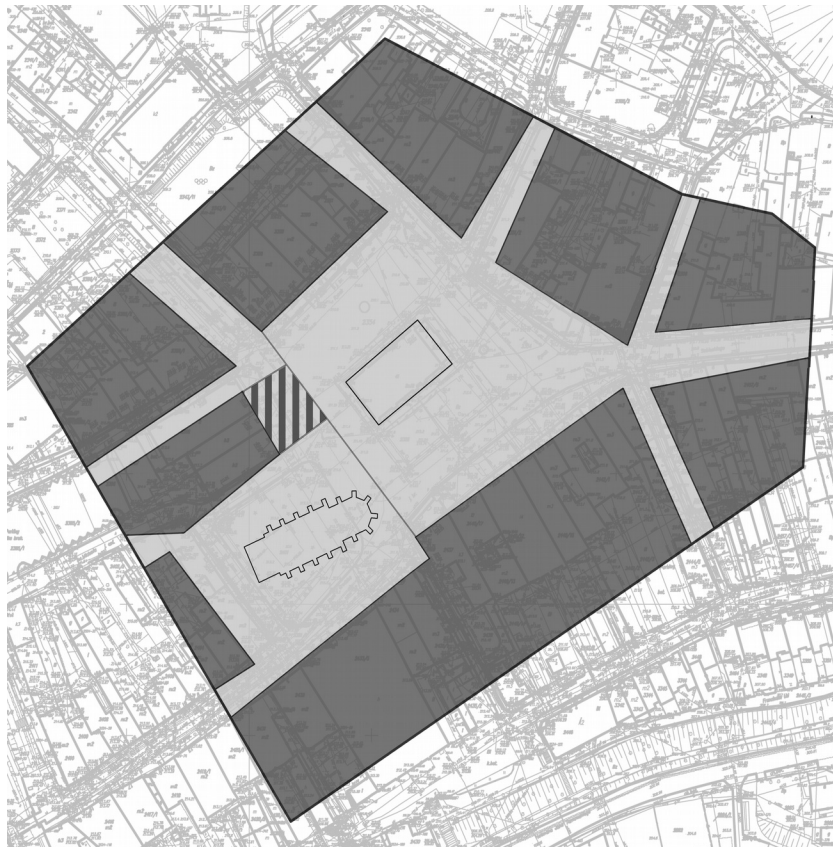

Ryc. 20. Odstępstwa od regularności – schemat miasta lokacyjnego, opracowanie autorki zaznaczone na inwentaryzacji z 2011 roku (źródło: Urząd Miasta w Jarosławiu, Wydział Gospodarki Przestrzennej i Ochrony Środowiska).

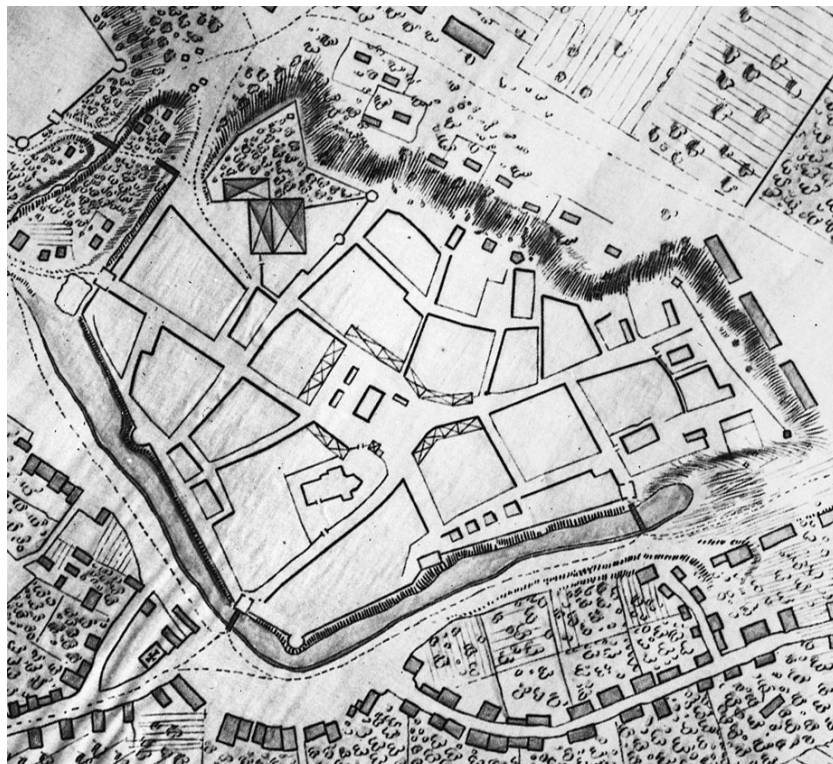

- obszar miasta lokacyjnego (prawdopodobny)
- siatka sznurowa (sznur krakowski - około 45m)
- bloki zabudowy
- rynek
- współczesna zabudowa
- współczesne działki
- zarys kolegiaty

Ryc. 21. Analiza metrologiczna – opracowanie autorki na bazie inwentaryzacji z 2011 roku (źródło: Urząd Miasta w Jarosławiu, Wydział Gospodarki Przestrzennej i Ochrony Środowiska) i badań archeologicznych G. i M. Ziółkowskich dotyczących kolegiaty Wszystkich Świętych.

Ryc. 22. Schematyczny plan miasta z 1375 roku z zaznaczeniem potencjalnego przesunięcia pierzei, opracowanie autorki zaznaczone na inwentaryzacji z 2011 roku (źródło: Urząd Miasta w Jarosławiu, Wydział Gospodarki Przestrzennej i Ochrony Środowiska).

Ryc. 23. Fragment planu z 1704 roku (obrócony), źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsetich

Ryc. 24. Współczesne zdjęcie lotnicze dawnego miasta lokacyjnego z naniesioną siatką sznurową, opracowanie autorki, fot. Wacław Szczepański, www.waciobird.pl, 2011 [dostęp: 6.05.2011].

4.2.3 Umocnienia obronne

W pierwszym okresie po lokacji (a także w okresie przedlokacyjnym, bądź po pierwszej lokacji z 1323 roku) Jarosław broniony był zapewne tradycyjnym systemem obwarowań drewniano-ziemnych¹⁰⁸.

Mimo, iż w źródłach nie ma informacji na temat umocnień obronnych miasta lokacyjnego, należy przyjąć, iż takowe były, gdyż ich istnienie było konieczne do uzyskania praw miejskich. Miasto musiało być zamykane na noc – a co za tym idzie, otoczone murami z zamykanymi bramami. Związana z tym była funkcja tzw. burmistrza nocnego, który zajmował się pilnowaniem porządku w mieście po zmierzchu, między innymi zamykał i kontrolował bramy miejskie. Burmistrz dzienny pełnił podobną funkcję jak burmistrzowie współcześni.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 81.

Dodatkowo, w drugiej połowie XIV wieku był to teren pogranicza, szczególnie narażony na najazdy obcych wojsk, miasto zaś stopniowo stawało się ważnym ośrodkiem handlowym – również z tych powodów nie mogło być pozbawione umocnień obronnych¹⁰⁹.

Janusz Bogdanowski¹¹⁰ stawia hipotezę, że niektóre obwarowania drewniane okładano gliną i malowano na biało, by sprawiały wrażenie kamiennych – niewykluczone, że taki zabieg stosowano również w Jarosławiu. Okładanie gliną miało również inną zaletę: chroniło przed ogniem, tak niebezpiecznym dla konstrukcji drewnianej.

4.2.4 Inne regulacje związane z przywilejem

Oprócz wytycznych planistycznych w dokumencie lokacyjnym uregulowane zostały warunki życia, prawa i obowiązki mieszkańców miasta a także przywileje zachęcające do przenoszenia się mieszkańców w nowo wyznaczone miejsce¹¹¹. Miasto stało się samodzielną jednostką prawną, z własnym ustrojem i sądownictwem. Zarządzał nim wójt – wasal władzy – właściciela miasta, dziedziczny przełożony i sędzia¹¹². Otrzymał on sześć łanów frankońskich ze stu nadanych miastu, jeden łan przyznano kościołowi, trzy przeznaczono na pastwiska¹¹³.

W przywileju uregulowano również kwestie władzy i sądownictwa. Zniesiono obowiązki związane z prawem polskim, zwolniono również wójtów z posłuszeństwa wobec wojewodów i kasztelanów. Mieszkańcy podlegać mieli tylko sądowi wójtowskiemu. Wójt z kolei - tylko dziedzicowi miasta lub staroście legitymującemu się pieczęcią dziedzica.

Zwrócono także uwagę na kwestię wymiany towarowej: zabroniono handlu obcym kupcom, mieszkańcom miasta zaś zapewniono wolny wyrąb w lasach po obu stronach Sanu i wolny przewóz po rzece drewna i siana. Miasto korzystało z tak zwanej mili zapowiedniej, która gwarantowała monopol wykonywania handlu i rzemiosła dla mieszczan, zapewniając im rynek zbytu¹¹⁴.

4.3 Okres późnego średniowiecza

W 1387 roku Jarosław został na stałe przyłączony do Polski przez królową Jadwigę i stał się własnością prywatną rodu Tarnowskich. Właściciele zabiegając o przywileje królewskie i dbając o rozwój handlu systematycznie przyczyniali się do rozwoju gospodarczego miasta. Najlepszym tego przykładem było uzyskanie w 1443 roku prawa

¹⁰⁹ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, op. cit., s. 187.

¹¹⁰ J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Kraków 2002. s.v.

¹¹¹ J. Kus, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku*, op. cit., s. 31-32.

¹¹² M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, op. cit., s. 76.

¹¹³ *Idem*, *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*, op. cit., s. 30.

¹¹⁴ J. Kus, *Jarosław ośrodkiem wielkiego handlu w XVI-XVII w.*, „Zeszyty muzealne”, zeszyt 1, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1996, s.51.

składu, zabraniającego obcym kupcom handlu we wsiach sąsiadujących z Jarosławiem oraz stworzenie z miasta głównej komory celnej państwa¹¹⁵.

W okresie późnego średniowiecza w Jarosławiu nastąpiły znaczne zmiany: powstał kościół farny na rynku – fundacji Spytki II, zbudowano ratusz, otoczono miasto murem obronnym z trzema bramami i kilkoma basztami oraz zbudowano nowy zamek¹¹⁶. Rozwijały się wówczas także przedmieścia, a samo miasto stopniowo zyskiwało na znaczeniu, stając się ważnym ośrodkiem handlowym.

W 1462 roku na mapie miasta pojawił się kościół szpitalny pw. św. Ducha¹¹⁷, położony wówczas poza murami miasta. Lokalizacja ta była bezpośrednio związana z towarzyszącym kościołowi szpitalem – zapewniała odizolowanie chorych i co za tym idzie, bezpieczeństwo mieszkańców miasta.

4.3.1 Rozwój urbanistyczny miasta - przedmieścia

W okresie średniowiecza miasto posiadało rozległe przedmieścia, które nie posiadały umocnień obronnych. Najstarsze i najludniejsze było Przedmieście Leżajskie, usytuowane za Bramą Pełkińską (Sandomierską) na północ od miasta, u wylotu obecnej ulicy Spytki¹¹⁸.

Wzdłuż drogi prowadzącej do Przemyśla położone było przedmieście zwane Przygrodzie. W okolicy rozwidlenia traktów znajdował się drewniany kościół pw. św. Zofii z przyległym cmentarzem.

Przy trakcie na Kraków znajdowało się przedmieście Wola, zwane również Krakowskim¹¹⁹. Na terenie Woli wzniesiono w 1462 roku murowaną kaplicę pw. św. Krzyża, wzmacniała ona obronę Bramy Krakowskiej.

Na zachód od miasta, poza terenami przedmieścia Wola, od 1421 roku zlokalizowany się kościół Najświętszej Maryi Panny, zwany „w polu”. Usytuowany był na niewielkim wzniesieniu poza murami miasta, stanowił dominujący element krajobrazu zachodniej części Jarosławia. Powstanie kościoła związane było z istnieniem cudownej figury Matki Bożej - według tradycji, figura przedstawiająca Pietę pojawiła się na gruszy nad źródłem w podmiejskim lesie w 1381 roku. Niedługo później na leśnej polanie wybudowano drewnianą kaplicę (powiązaną podaniem ze św. Jackiem Odrowążem i pobytem św. Jadwigi w 1387 roku, przed bitwą pod Stubnem), a w 1421 roku¹²⁰ gotycki kościółek, z fundacji Rafała Tarnowskiego, w którym umieszczono figurę.

¹¹⁵ *Ibidem*, s. 52.

¹¹⁶ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*, s. 32.

¹¹⁷ K. Kieferling, *Krótką opowieść o mieście Jarosławiu w województwie podkarpackim leżącym*, Jarosław 2011, s. 34.

¹¹⁸ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, *op. cit.*, s. 117.

¹¹⁹ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, *op. cit.*, s. 85.

¹²⁰ *Idem*, *Jarosław*, *op. cit.*, s. 43

4.3.2 Architektura

Rozwój umocnień obronnych

Miasto, pierwotnie chronione umocnieniami ziemno-drewnianymi, w późniejszym okresie otoczone zostało murami kamiennymi. Według Jarosława Widawskiego¹²¹ stało się to dopiero w wieku XVI, kiedy to mur obronny był w zasadzie formą przestarzałą. Przypadek Jarosławia nie był odosobniony - w tamtym okresie obwarowano również Chełm, Krasnystaw, Przemyśl i Przeworsk. Pozwala to wysnuć hipotezę o chęci dorównania zachodniej i centralnej Polsce, obwarowanej za czasów Kazimierza Wielkiego i w latach następnych. Miasta Rusi i Lubelszczyzny nie zostały wówczas praktycznie w ogóle obwiedzone murami; wyjątkiem jest Lwów, gdzie miejskie mury obronne wzniesiono z fundacji Kazimierza Wielkiego z 2 połowy XIV wieku.

Według ks. Jakuba Makary Jarosław otoczony murem został przez Spytka II Jarosławskiego po najeździe Tatarów z roku 1500, kiedy to spalili oni miasto i zamek¹²². Opisuje on również przebieg murów (odpowiadający zarysowi starego miasta) oraz bramy: Krakowską, Przemyską i Pełkińską. Jan Malczewski jako okres przebudowy podaje lata 1513-1519¹²³, opisując obwarowania jako w przeważającej części murowane, z basztami, bramami i fosami. Podobnie jak Jakub Makara wyróżnia trzy bramy – tam, gdzie z miasta wyprowadzone były najważniejsze trakty komunikacyjne; nakreśla również podobny zasięg umocnień. Powyższą datę podaje również Maria Borowiejska-Birkenmajerowa¹²⁴.

Zabudowa mieszczańska

Na środku rynku od około połowy XV wieku zlokalizowany był murowany ratusz, wzniesiony na planie prostokąta, otoczony kramami i jatkami. Pełnił on funkcję siedziby władzy miejskiej i sądowniczej oraz administracji. Na rynku stał także przęgierz oraz znajdowała się studnia¹²⁵.

Zabudowa Jarosławia była początkowo drewniana, a wznoszenie murowanych obiektów następowało stopniowo w związku z bogaceniem się miasta. W okresie późnego średniowiecza zyskała ona na intensywności, zajmowała również tyły działek. Maria Borowiejska-Birkenmajerowa sugeruje, iż w tym okresie zaczęto bezprawnie powiększać

¹²¹ J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1973, s. 24.

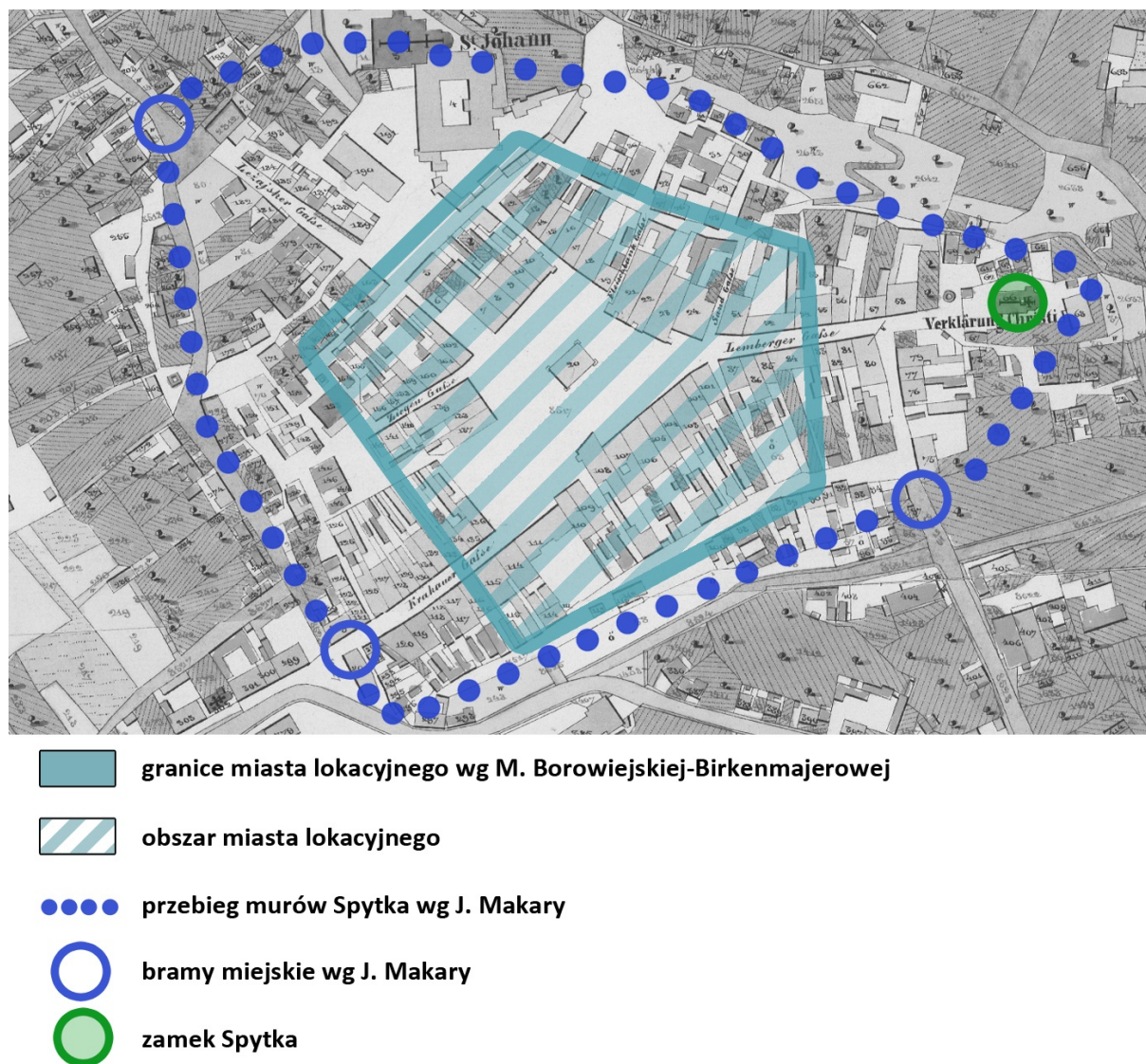
¹²² J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, Odbitka z czasopisma „Jarosławskie Wiadomości Parafialne”, nakładem wym. Czasopisma, Jarosław 1936, reprint: Jarosławskie Katolickie Stowarzyszenie Charytatywne im. Ojca Pio w Radawie, Jarosław 2011, s.34.

¹²³ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, *op. cit.*, s. 187, za: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Lokalizacja warownego zespołu jezuickiego w Jarosławiu i problem grodziska*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, z.1-7, Kraków 1967-1973., s. 211-214.

¹²⁴ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*, s. 33.

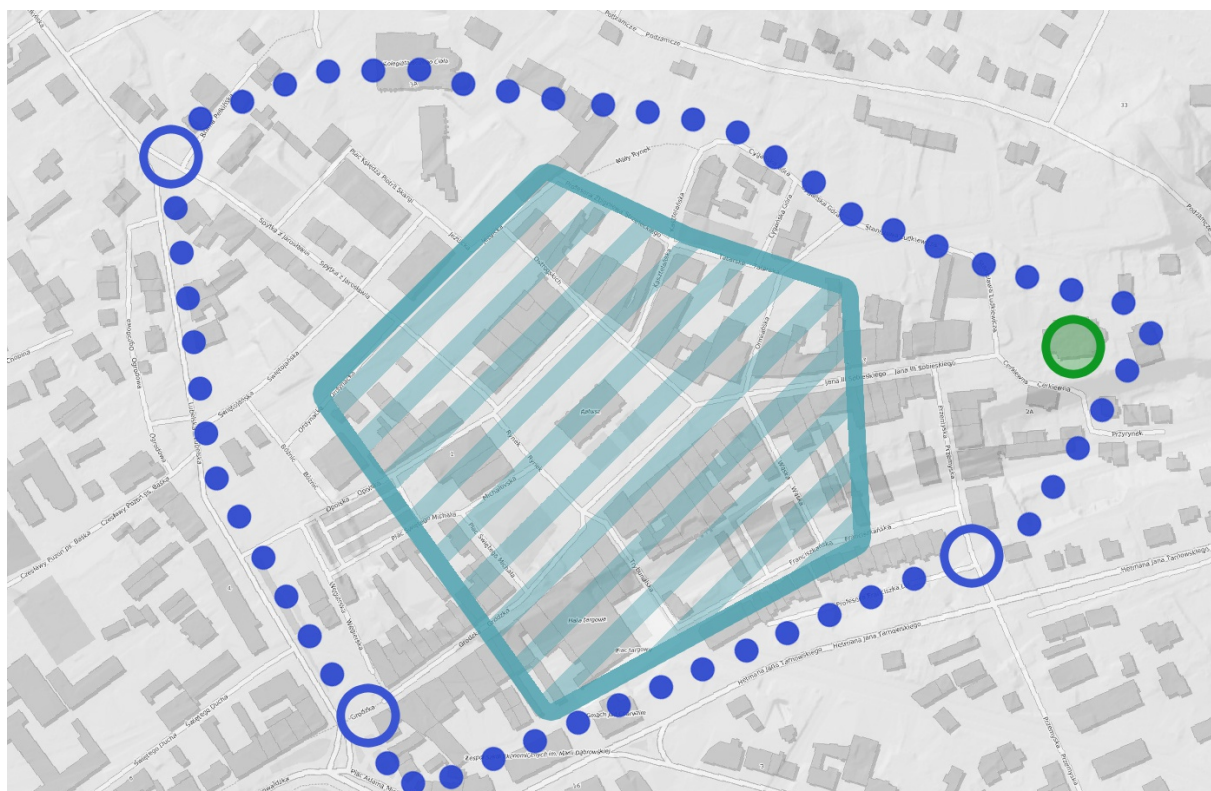
¹²⁵ *Idem*, *Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, *op. cit.*, s. 81.

działki, kosztem tak zwanych „zatyków”, które powinny pozostać niezabudowane, w celu ułatwienia dostępu do murów w przypadku konieczności obrony miasta¹²⁶.

Ryc. 25. Prawdopodobny przebieg umocnień obronnych Spytka II – opracowanie autorki, oznaczone na planie katastralnym z XIX roku, na podstawie: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*, J. Makara *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, J. Olszewska, *Fortyfikacje dawnego Jarosławia*. Źródło mapy: Archiwum Narodowe w Przemysłu, sygn. 56/126/0/626M.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 83.

- granice miasta lokacyjnego wg M. Borowiejskiej-Birkenmajerowej
- obszar miasta lokacyjnego
- przebieg murów Spytka wg J. Makary
- bramy miejskie wg J. Makary
- zamek Spytka

Ryc. 26. Prawdopodobny przebieg umocnień obronnych Spytka II – opracowanie autorki, oznaczone na współczesnym planie miasta, na podstawie: M. Borowiejska-Birkenmajerowa *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*, J. Makara *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, J. Olszewska, *Fortyfikacje dawnego Jarosławia*, źródło mapy: <http://www.mapy.zabytek.gov.pl/nid/> [dostęp: 4.10.2015].

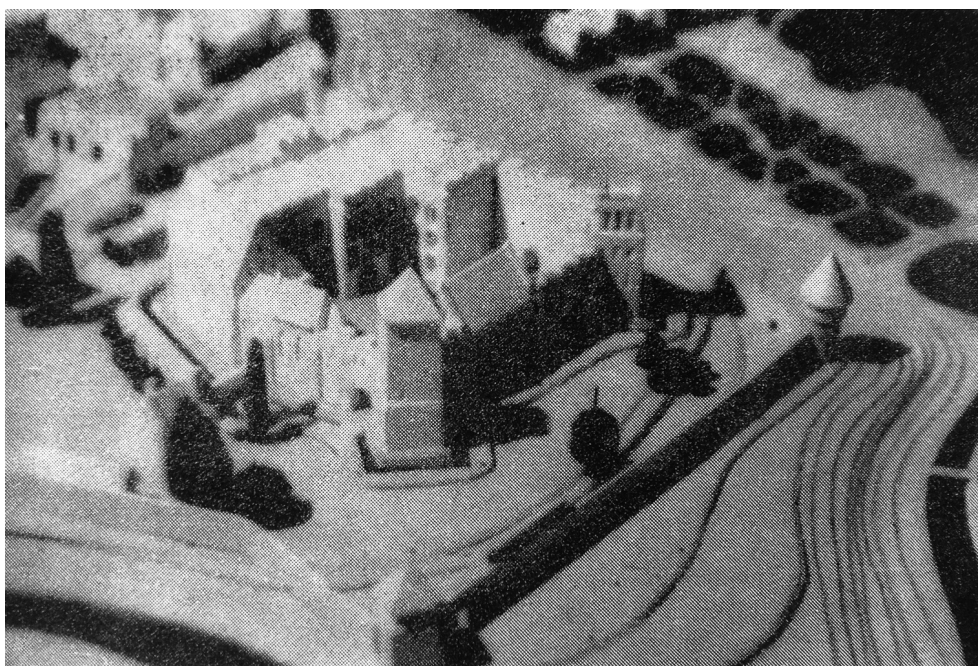
Zamek

Według przywileju z 1431 roku w Jarosławiu istniały dwa zamki. Jeden to „nowa” siedziba Tarnowskich, wzniesiona po 1411 roku. Drugi mógł być dawnym zamkiem Opolczyka, będącym jedną z najpotężniejszych twierdz w tym rejonie i siedzibą kasztelanii. Można domniemywać, iż zlokalizowany był na terenie tzw. Małego Rynku (według K. Kieferling)¹²⁷ lub na miejscu późniejszego założenia Jezuitów (według A. Wondasia)¹²⁸.

¹²⁷ K. Kieferling, *Zamki i systemy obronne Jarosławia*, „Rocznik SMJ”, t. XVIII 2009-2010, Jarosław 2010, s. 45.

¹²⁸ A. Wondaś, *Zamki jarosławskie*, „Rocznik SMJ”, Jarosław 1945/46, s.34.

Możliwe, iż zamek Tarnowskich mieścił się na południowo-wschodnim cyplu wzgórza miejskiego i został później przebudowany przez Spytka II Jarosławskiego, kasztelana krakowskiego, gdyż w połowie wieku XV na tym miejscu stał zamek należący właśnie do niego¹²⁹. Była to budowla okazała i silnie obwarowana. Według opisu zawartego w dokumencie spadkowym Spytka¹³⁰ była wzniesiona na rzucie nieregularnego czworoboku (zapewne przystosowanego do ukształtowania terenu) i otoczona murem z trzema basztami oraz wałem z fosą i mostami zwodzonymi. W części zamku położonej od strony miasta – zachodniej – znajdowały się pomieszczenia mieszkalne oraz jedna z trzech bram¹³¹. Druga z bram, prowadząca w stronę Szówska, znajdowała się naprzeciwko tej wiodącej do miasta; Prawdopodobnie łączyła ona zamek z zapleczem gospodarczym, położonym u stóp wzgórza. Zamek połączony był bowiem z warownym przygródkiem – folwarkiem „antecastrum seu castellum”, położonym u stóp skarpy zamkowej, w sąsiedztwie zwierzyńca i stawów nad Sanem. Trzecia brama znajdowała się w części zamku usytuowanej poprzecznie do dwóch powyższych, również zawierającej pomieszczenia mieszkalne; po przeciwnej stronie dziedzińca, mieścił się *domus domini*¹³² (dom pana zamku, dom właściciela¹³³) ze skarbcem. Kaplica zamkowa prawdopodobnie mieściła się w pobliżu *domus domini*.

Ryc. 27. Zamek – hipotetyczna rekonstrukcja obiektu, widok od południowego wschodu. Źródło: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Problemy badawcze zamku w Jarosławiu*, „Acta Archaeologica Carpathica”, T. XIII, 1972-73, s. 180.

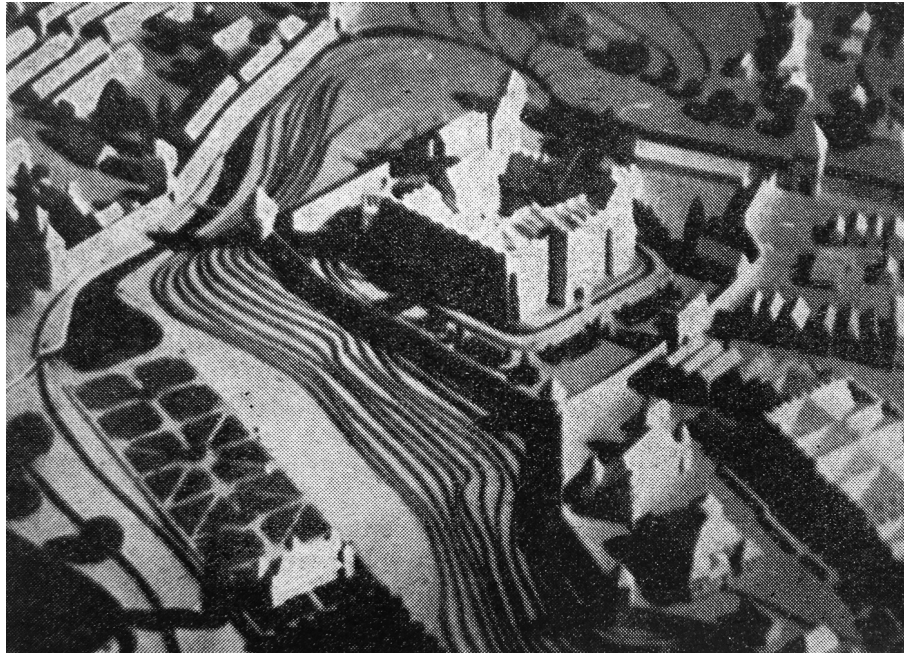
¹²⁹ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, op. cit., s. 83.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, op. cit., s. 212.

¹³² M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, op. cit., s. 84.

¹³³ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, op. cit., s. 212.

Ryc. 28. Zamek – hipotetyczna rekonstrukcja obiektu. Źródło: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Problemy badawcze zamku w Jarosławiu*, op. cit., s. 181.

Dogodne położenie zamku – na wysuniętym cyplu, wysoko ponad otaczający teren – nie tylko zapewniało bezpieczeństwo i podkreślało pozycję władcy, pozwalało także kontrolować miasto oraz główne szlaki handlowe, zarówno lądowe jak i szlak wodny na Sanie. Zamek wzmacniał także obwód obronny miasta, od najbardziej zagrożonej, wschodniej strony, szczególnie dzięki połączeniu z fortyfikacjami miejskimi (typ sprzężony)¹³⁴.

Kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych

Najbardziej okazały i najważniejszy z jarosławskich kościołów – po którym nie ma dziś śladu – ulokowany był w zachodniej pierzei rynku, na terenie obecnego placu św. Michała. Zajmował on ponad połowę bloku przyrynkowego. Zbudowany w stylu gotyckim, orientowany, pochodził z ok. 1473 roku¹³⁵ i był fundacją Spytka II Jarosławskiego, kasztelana krakowskiego. Prawdopodobnie posiadał wysoką wieżę od strony zachodniej oraz otoczony był cmentarzem¹³⁶. W jego sąsiedztwie znajdowały się domy księży i służby kościelnej oraz szkoła, a także dom wójtowski.

W 1523 roku kościół otrzymał godność kolegiaty,¹³⁷ którą piastował przez prawie trzy stulecia – pozbawiony tego tytułu został w roku 1800, parafię przeniesiono wówczas do kościoła pw. św. Janów.¹³⁸

¹³⁴ K. Kieferling, *Zamki i systemy obronne Jarosławia*, op. cit., s. 46.

¹³⁵ J. Sas-Zubrzycki, *Miasto Jarosław i jego zabytki*, op. cit., s.28.

¹³⁶ J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, op. cit., s. 299.

¹³⁷ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op. cit., s. 51, J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 44

¹³⁸ I. Rychlik, *Kościół Kolegiaty Wszystkich Świętych w Jarosławiu*, op.cit., s. 79.

5 Jarosław w okresie „Złotego Wieku”

Okres największego rozkwitu to wiek XVI i pierwsza połowa wieku XVII¹³⁹ – czasy trzech wielkich właścielek Jarosławia – Zofii Odrowąż, Anny Ostrogskiej i Anny Alojzy Chodkiewiczowej. Te trzy nietuzinkowe kobiety – reprezentujące trzy pokolenia, były mocnymi osobowościami, sprawnymi zarządczyniami, hojnymi fundatorkami i bez wątpienia przyczyniły się do rozkwitu miasta i umocnienia jego pozycji.

Zofia ze Sprowy, de domo Odrowąż, primo voto Tarnowska, secundo voto Kostka, była małżonką hrabiego Jana Tarnowskiego i wojewody Jana Kostki, wojewodziną sandomierską, matką trojga dzieci z małżeństwa z Janem Kostką: Jana, starosty świeckiego, Anny Ostrogskiej i Katarzyny Sieniawskiej.

Jej córka, księżna Anna herbu Dąbrowa, de domo Kostka, primo voto Ostrogska, była wojewodziną wołyńską i żoną Aleksandra Ostrogskiego, matką ośmiorga dzieci, w tym Zofii Lubomirskiej i Katarzyny Zamoyskiej.

Anna Alojza, de domo Ostrogska, primo voto Chodkiewicz, była żoną hetmana wielkiego litewskiego Karola Chodkiewicza. Wyszła za sześćdziesięcioletniego hetmana jako dwudziestoletnia dziewczyna w 1620 roku; niespełna rok później owdowiała; nie miała dzieci – majątek zapisała Jezuitom, przy zdecydowanym sprzeciwie rodziny¹⁴⁰.

Wszystkie trzy arystokratki cechowała pobożność i przywiązanie do wiary katolickiej. Zofia Kostka, przyjaźniąca się z ks. Piotrem Skargą, opisywana była jako „*wielce zacna matrona [która] obok rzeczywistej pobożności, rozwinęła dobroć serca swego szlachetnego do tego stopnia, iż w niej wzór doskonałości chrześcijańskiej powszechnie podziwiano. Żebraków swą ręką karmiła, panny ubogie wyposażała, miasto korzystnym przywilejem (1571) wspomogła*”¹⁴¹. W roku 1571 sprowadziła do Jarosławia Jezuitów i ufundowała ich kościół i kolegium, w tym samym roku – możliwe, iż właśnie pod wpływem Jezuitów¹⁴² – wydała wspomniany wyżej przywilej *de non tolerandis Judaeis*, zakazujący osiedlania się wyznawcom judaizmu – aby „*w Jarosławiu więcej nigdy Żydów nie było tylko dom jeden a najwięcej dwa i to takich, którzy by się żadnymi handlami oprócz pracy swej nie bawili*”¹⁴³. Chodź dziś przywilej ten może być odebrany jako przejaw antysemityzmu, w czasach Zofii uznawany był za wyraz „troski o miasto”¹⁴⁴, oprócz kwestii Żydów regulował także sprawę obronności miasta i sądownictwa.

¹³⁹ J. Olszewska, *Jarosław, miasto niegdyś jarmarkami słynące*, „Rocznik SMJ”, tom X 1977-1983, Jarosław 1983, s. 101.

¹⁴⁰ K. Kieferling, *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej. Szkice do portretu miasta i jego właścicielki (1594-1635)*, op. cit., s. 43.

¹⁴¹ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 72, za: ks. Sadok Borącz, *Archiwum oo. Dominikanów w Jarosławiu*, s. 40.

¹⁴² M. Steinberg, *Żydzi w Jarosławiu od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku*, Drukarnia S. Littmana, Jarosław 1933, s. 6.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 6, za: Archiwum miasta Jarosławia.

¹⁴⁴ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 76.

Ryc. 29. Wielkie właścicielki miasta: Zofia Odrowąż - portret autorstwa nieznanego artysty, obecnie w zbiorach Muzeum w Wilanowie, źródło: <http://commons.wikimedia.org> [dostęp: 5.10.2014].

Ryc. 30. Anna Ostrogska - portret autorstwa nieznanego artysty, obecnie w zbiorach Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Anna Ostrogska kontynuowała religijne dzieło matki: sprowadziła do Jarosławia Benedyktynki i ufundowała ich klasztor na wzgórzu św. Mikołaja. Sfinansowała również pomnik Kostków i Ostrogskich w kaplicy fundatorskiej w kolegiacie Wszystkich Świętych. Wspierała kolegium Jezuitów i wzbogacała ich świątynię, uposażała biednych żaków, przekazała także Jezuitom podmiejski kościółek Najświętszej Marii Panny, zwany „w polu”¹⁴⁵. Mimo małżeństwa z wyznawcą prawosławia (którego bezskutecznie próbowała pojednać z Kościołem), pozostała gorliwą katoliczką; dodatkowo – po śmierci męża i jego ojca, Konstantego Wasyla Ostrogskiego, łamiąc ustalenia nakazujące synom wyznawać wiarę ojca – powierzyła ich kształcenie Jezuitom¹⁴⁶.

Lata jej władania to najświetniejszy okres w dziejach miasta. Anna samodzielnie (owdowiała w wieku 28 lat¹⁴⁷) i z sukcesem zarządzała ogromnym majątkiem, szczególną uwagę poświęcając „ukochanemu dziecku”, jak można określić Jarosław. Była nie tylko mecenasem kościoła katolickiego, ale i dobrą gospodynią, dbającą zarówno o wygląd i bezpieczeństwo miasta, jak i o jego mieszkańców. W odróżnieniu od matki angażowała się w problemy mieszczan, chętnie rozstrzygała spory, prawdopodobnie była również bardziej tolerancyjna. Tę hipotezę może potwierdzać fakt, iż od 1608 roku w Jarosławiu odbywały się sejmy żydowskie¹⁴⁸, niemniej nadal obowiązywał przywilej *de non tolerandis Judaeis*, który Anna potwierdziła w 1630 roku. Mimo pobożności nie zaniedbywała „doczesnych spraw”, była praworządna i obowiązkowa¹⁴⁹. Nawet jeśli jej pobożność była na granicy dewocji – jak uważa Kazimierz Gottfried¹⁵⁰ - cecha ta nie odbiła się negatywnie w jej rządach.

Anna Alojza, „*będąc dzieckiem świątobliwej matki (...) okazywała od dzieciństwa umysł wzniesiony i wysoko nastrojony do Boga*”¹⁵¹. Owdowiawszy jako młoda, bezdzietna dziewczyna, nie wyszła ponownie za mąż. Prowadziła surowe i ascetyczne życie, oddawała się umartwieniom i postom. Była niezwykle religijna, namacalnym efektem jej pobożności były liczne dotacje i fundacje kościelne, szczególnie jezuickie – między innymi kościół i kolegium w Ostrogu, a także drugie kolegium w Jarosławiu – przy kościele Najświętszej Panny Marii. Prowadziła szeroką działalność charytatywną - wspierała chorych, więźniów i biednych, a także panny z ubogiej szlachty, mieszkające w jej dworze, dla których założyła pracownię szat liturgicznych. Według Jakuba Makary „*dla poddanych swoich była najlepszą panią*”¹⁵².

¹⁴⁵ K. Kieferling, *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej. Szkice do portretu miasta i jego właścicielki (1594-1635)*, op. cit., s. 48.

¹⁴⁶ *Ibidem*, s. 37.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 52.

¹⁴⁸ K. Gottfried uważa jednak, iż *Ostrogska pełna była nietolerancji w duchu ówczesnej epoki* (K. Gottfried, *Anna Ostrogska, Wojewodzina wołyńska*, op. cit., s. 75), niemniej badacz wydaje się być momentami dość negatywnie nastawiony do księżnej; autorka nie podziela jego zastrzeżeń i przychyliła się raczej do pozytywnych opinii K. Kieferling i J. Makary.

¹⁴⁹ K. Gottfried, *Anna Ostrogska, Wojewodzina wołyńska*, op. cit., s. 63.

¹⁵⁰ *Ibidem*, s. 12.

¹⁵¹ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 225.

¹⁵² *Ibidem*, s. 226.

Ryc. 31. Anna Alojza Chodkiewiczowa, źródło: <http://commons.wikimedia.org>¹⁵³ [dostęp: 5.10.2014]

Bez wątplenia fakt, iż Jarosław był miastem prywatnym, miał duże znaczenie w historii jego rozwoju. Inicjatywy gospodarcze właścicieli – w tym cenne dla mieszkańców przywileje - a także ich działania fundatorskie, przełożyły się korzystnie na bogacenie się miasta i wzrostu jego znaczenia, szczególnie w złotym wieku.

Wiek XVI to czasy niezwykłego rozkwitu handlu i słynnych jarmarków, drugich co do wielkości po tych organizowanych we Frankfurcie nad Menem¹⁵⁴, na które przybywali kupcy z całej Europy i z Azji, przywożąc oprócz rozmaitych towarów nowinki architektoniczne i kulturowe. Efektem jarmarków było bogacenie się miasta, które pociągnęło za sobą zmianę zabudowy z drewnianej na murowaną. Przy rynku i okalających go ulicach wznosiło się wówczas 180 domów¹⁵⁵.

„Złoty Wiek” to także okres budowania najcenniejszych jarosławskich zabytków – kamienicy Orsettich, opactwa pp. Benedyktynek, kościoła i klasztoru Jezuitów. W tych obiektach wyraźnie widać włoskie wpływy architektoniczne, czy to w attyce kamienicy, rzucie kościoła pw. św. Janów czy falistości elewacji bazyliki Matki Bożej Bolesnej, już barokowej. To kolejny dowód na przepływ rozmaitych informacji i trendów przez Jarosław, który był

¹⁵³ Źródło ilustracji: *Ostroz'ka akademiya XVI-XVII st.*, Entsyklopedychne vydannya, Ostroz'ka akademiya, Ostrog 1997, s. 201

¹⁵⁴ J. Kus, *Jarosław ośrodkiem wielkiego handlu w XVI-XVII w.*, op. cit., s.51, [za:] Piasecki R., *Kronika*, Kraków 1870, s. 319.

¹⁵⁵ K. Kieferling, *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej, Szkice do portretu miasta i jego właścicielki (1594-1635)*, op. cit., s. 19.

wówczas miastem gwarnym, barwnym i wielonarodowościowym, liczącym około 3 000 stałych mieszkańców¹⁵⁶, na jarmarki zjeżdżało kilkanaście, kilkadziesiąt tysięcy gości¹⁵⁷.

Kazimierz Gottfried, historyk i badacz dziejów Jarosławia, tak przedstawia Jarosław w tym okresie: „Ktokolwiek zbliżał się wówczas ku miastu, temu rzucały się w oczy silne obwarowania miejskie bramami i basztami opatrzone. Po nad nie strzelały śmiało ku niebu wieżyce licznych świątyń, piętrzył się dumnie zamek panów jarosławskich, wyglądały wyniosłe mieszczkańskie kamienice przybrane w renesans lub barok. Za murami miasta rozsiadły się w koło przedmieścia zapelnione zielenią ogrodów, domkami i dworkami oraz kościołami, z których największy mariacki owiany był od dawna sławą cudowności figury N.M.P.”¹⁵⁸. Ten malowniczy opis, choć jest bardziej poetycki niż architektoniczny, daje nam wyobrażenie o charakterze i urodzie miasta.

Maria Borowiejska-Birkenmajerowa analizuje jarosławską panoramę w połowie XVII wieku jako przykład panoramy typowej dla miasta o charakterze obronnym lokowanego w okresie średniowiecza, które w XVI i XVII wieku wzbogacone zostało o nowe zespoły zabudowy sakralno-obronnej. W przypadku Jarosławia był to klasztor Benedyktynek na wzgórzu św. Mikołaja czy zabudowania jezuickie w obrębie miasta oraz Kościoła Najświętszej Maryi Panny za miastem. Maria Borowiejska-Birkenmajerowa pisze: „To kształt wzniesienia narzucił usytuowanie dominant terenowych i kompozycyjnych na ograniczonej przestrzeni szczytowej i na sąsiednich nadsanowych wzniesieniach. Dominanty wyrastają spośród drobnej i znacznie niższej zabudowy miasta i przedmieść. Główny motyw kompozycyjny panoramy miasta (do roku 1807) stanowiła bryła kościoła parafialnego z wysoką (na 60 m) wieżę, zlokalizowana centralnie w stosunku do obszaru miasta”¹⁵⁹.

5.1 Rozwój urbanistyczny miasta

Według przywileju z 1630 roku księżna Anna Ostrogska przyłączyła do miasta w 1610 roku nowo wybudowane domy na ogrodzie Ruraliszowskim, a także wszystkie inne, które znajdowały się pomiędzy Bramą Sandomierską a terenami należącymi do wójtostwa¹⁶⁰. Jarosław zawdzięcza księżnej również wzmocnienie murów obronnych w 1621 i 1626 roku – prawdopodobnie zostały one nadwyrężone w pożarach w 1600 i 1625 roku¹⁶¹. Zagęszczała się zapewne zabudowa samego Jarosławia, jak i przedmieść Krakowskiego oraz Ruskiego, a także – choć w mniejszym stopniu – Leżajskiego. Na przedmieściu Ruskim osiedlali się

¹⁵⁶ S. Mendelowski (red.), *Jarosław*, PUW ROKSANA, Krosno 2009.

¹⁵⁷ J. Olszewska, *Jarosław, miasto niegdyś jarmarkami słynące*, op. cit., s. 97.

¹⁵⁸ K. Gottfried, *Anna Ostrogska, Wojewodzina wołyńska*, Nakładem Muzeum Miejskiego w Jarosławiu, Jarosław 1939, s. 29.

¹⁵⁹ Za: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do XVII wieku*, op. cit., s. 93.

¹⁶⁰ *Ibidem*, s. 17.

¹⁶¹ K. Gottfried, *Anna Ostrogska, Wojewodzina wołyńska*, op. cit., s. 38.

chętnie Żydzi, którzy w myśl przywileju *de non tolerandis Judaeis* nie mogli wnosić domów w obrębie miasta. Powstał tam również żydowski cmentarz¹⁶².

Ważna zmiana w układzie urbanistycznym miasta nastąpiła w 1625 roku. W wielkim pożarze spłonął dom Rupertowski, sąsiadujący z kamienicą Orsettich, a właścicielka miasta, Anna Ostrogska, nie udzieliła pozwolenia na jego odbudowę z powodu zbyt małej ilości placów w mieście. Efektem tej decyzji było powstanie ulicy Trybunalskiej, istniejącej do dziś¹⁶³.

Miasto rozwijało się wyraźnie wzdłuż równoleżnikowego traktu handlowego – głównie w stronę Krakowa, mniej w kierunku Przemyśla. Tendencję tę widać zarówno na planie z ok. 1750 roku, jak i na późniejszej mapie Miega. Miasto średniowieczne, lokacyjne, ograniczone było w kierunku wschodnim przez skarpe i San, stąd przedmieścia pojawiły się od zachodu, północy i południowo-wschodu. Ze względu na handlowy charakter miasta największą popularnością cieszyły się przedmieścia położone na częściach uczęszczanych trakcie - krakowskim. Większość jarosławian zamieszkiwała jednak tereny starego miasta lokacyjnego, będącego zdecydowanym centrum społecznym, religijnym i kupieckim.

Handel odgrywał w mieście rolę nie do przecenienia – dzięki położeniu Jarosławia na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych - bałtycko-czarnomorskiego i czarnomorsko-śląskiego¹⁶⁴ był motorem napędowym rozwoju i bogacenia się ośrodka.

Przed zajęciem Konstantynopola przez Turków handel Polski, Czech i południowych Niemiec ze Wschodem odbywał się drogą lądową, a Jarosław położony nad spławnym Sanem był najdalej ku wschodowi wysuniętym miastem Polski, dokąd kupcy ze Wschodu mogli swoje towary dowozić drogą lądową, zaś później rozwozić w głąb Polski Sanem i Wisłą. To korzystne położenie stało się jedną z przyczyn rozwoju miasta, jako ważnego ośrodka handlowego - centrum wymiennego towarów wschodnich i zachodnich na przestrzeni pomiędzy dwoma dużymi miastami – Lwowem i Krakowem. Pozwoliło to również na zacieśnienie więzi z tymi miastami, a także umożliwiło przepływ nowinek technicznych i architektonicznych, które przybywały do Jarosławia razem z kupcami i ich towarami – nie tylko z Krakowa, lecz również zza wschodniej granicy, a także (poprzez Kraków i inne miasta) – z całej Europy.

Duże znaczenie dla rozwoju Jarosławia miały wyjednane przez Jana Tarnowskiego u Zygmunta Augusta w 1531 roku przywileje na wolne jarmarki, które przyciągały do miasta zagranicznych kupców. Na największe jarmarki, trwające nawet 4 tygodnie, przybywało nawet 30 000 ludzi¹⁶⁵. Odbywały się one trzy razy w roku - na Popielec, Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny i na św. Andrzeja; były drugie co do wielkości w Europie, po tych

¹⁶² M. Steinberg, *Żydzi w Jarosławiu od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku*, op. cit., s. 6.

¹⁶³ K. Kieferling, *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej, Szkice do portretu miasta i jego właścicielki (1594-1635)*, op. cit., s. 22.

¹⁶⁴ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław*, op. cit., s.5.

¹⁶⁵ J. Olszewska, *Jarosław, miasto niegdyś jarmarkami słynące*, op. cit., s. 97.

we Frankfurcie nad Menem¹⁶⁶. Handlowano między innymi skórami, suknam, jedwabiem, winem, kobiercami i żelazem.

Mieczysław Orłowicz pisze: „*Chociaż (Jarosław) nie był miastem wojewódzkim, ani stolicą ziemi, ani nawet powiatu, wzrósł jednak wówczas na jedno z najbogatszych miast w Polsce, i to nie tylko w Polsce ale na całej północy. Stawne jarmarki jarosławskie nie miały w ówczesnej Polsce sobie równych, a w środkowej i południowej Europie przewyższały je jedynie jarmarki w Lipsku i Niżnym Nowogrodzie (...). Tu towarów wschodnich były najobfitsze składy i pokup ich największy. Ze wschodu przyjeżdżali tu z towarami Turcy, Ormianie, Persowie i Grecy, Wołosi, Arabi, zaś z całej Polski i Niemiec przyjeżdżali po te towary kupcy*¹⁶⁷.

Pastwiska w obrębie dzisiejszej ul. Kraszewskiego i parku miejskiego stały się głównym miejscem handlu bydłem w kraju. Nad Sanem z kolei znajdował się port rzeczny z wielopiętrowymi spichlerzami na zboże, stanowiące obok bydła główny przedmiot handlu. W mieście znajdowało się wiele cechów ze względu na rozwinięty przemysł i rzemiosło oraz browarów i gorzelń. Jarosław znany był również z wyrobu statków zwanych galerami¹⁶⁸.

Oprócz wymiany towarów, jarmarki umożliwiały także wymianę poglądów i nowin budowlanych, zwłaszcza że niektórzy zagraniczni kupcy (między innymi Wilhelm Orsetti) postanowili osiąść w Jarosławiu, budując domy zgodnie z ówczesną sztuką i najnowszymi tendencjami w architekturze. Stąd też tak wyraźne wpływy włoskie w architekturze miasta – przybyły razem z kupcami, a częściowo pojawiły się także dzięki właścicielom Jarosławia, którzy, rywalizując z posiadaczami innych miast, pragnęli uczynić Jarosław miastem nowoczesnym i światłym. Wykorzystywali do tego między innymi architekturę, stawiając budynki okazałe, na owcze czasy postępowe, reprezentacyjne i modne – nierzadko właśnie pod wpływem włoskiej sztuki. W efekcie jarmarki odcisnęły znaczne piętno na architekturze miasta - kupcy wznosili wystawne kamienice (np. Orsettich i Attavantich) i posiadali własne stałe sklepy oraz ogromne piwnice sięgające kilku pięter w dół, które wynajmowali na składy.

O randze miasta i jego znaczeniu w XVI wieku może świadczyć miesięczny koszt wynajmu izby w okresie jarmarku. W Jarosławiu wynosił on przeciętnie 100-160 złotych polskich, podczas gdy roczny koszt wynajmu 3-kondygnacyjnej rynkowej kamienicy we Lwowie wynosił 330 złotych polskich, a w otoczeniu rynku 150 złotych¹⁶⁹.

Rozwój handlu wpłynął nie tylko na samo miasto, lecz również na jego przedmieścia – na Przedmieściu Ruskim nad Sanem powstał szereg spichrzów (w roku 1699 było ich 13), a także port rzeczny i warsztaty szkutnicze¹⁷⁰.

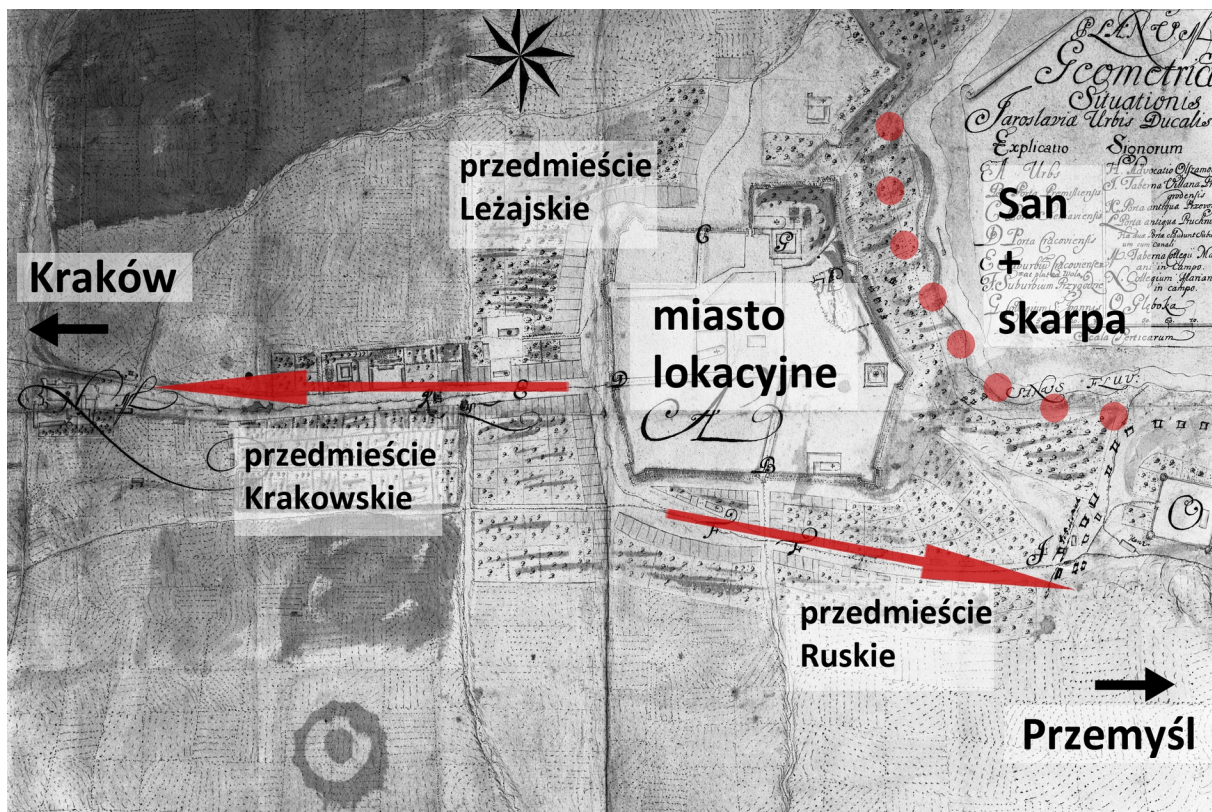
¹⁶⁶ S. Starowolski, *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego. Z języka tacińskiego przełożył, wstępem i komentarzami opatrzył Antoni Piskadło*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa 1976, s. 162.

¹⁶⁷ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op. cit., s.21

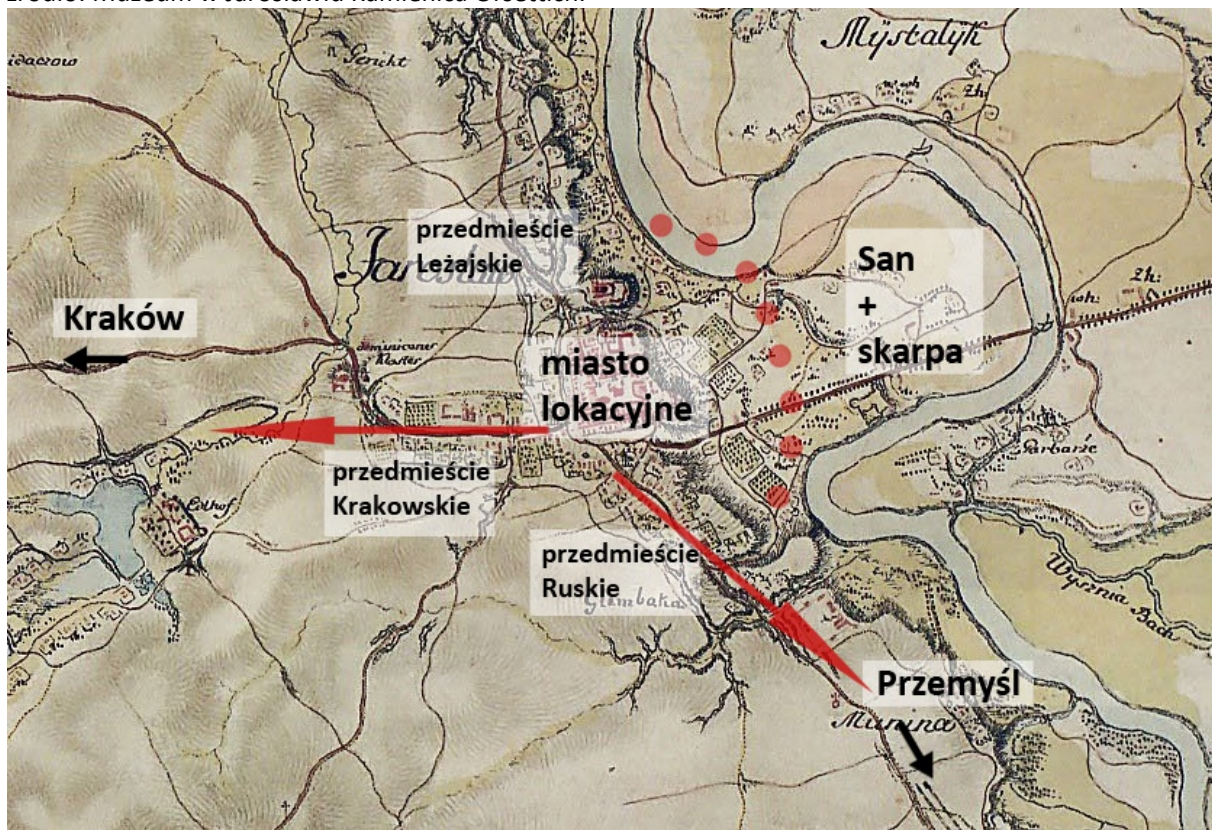
¹⁶⁸ A. Płoskoń, *Przemiany funkcjonalno-przestrzenne miasta Jarosławia w latach 1989-2009*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2011, s. 26.

¹⁶⁹ R. Łubyk, *Retrospekcja przestrzennego rozwoju miasta Jarosław 1031-2006*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Jarosławiu, Jarosław 2007.

¹⁷⁰ J. Kus, *Jarosław ośrodkiem wielkiego handlu w XVI-XVII w.*, op. cit., s.58.

Ryc. 32. Rozwój miasta w okresie „Złotego Wieku” – opracowanie autorki na planie z ok. 1750 roku, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Ryc. 33. Rozwój miasta w okresie „Złotego Wieku” – opracowanie autorki na Mapie Miega (1779-1783), źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

5.2 Architektura

5.2.1 Modernizacja umocnień obronnych

W okresie renesansu, w związku z rozwojem artylerii, pojawił się nowy system fortyfikowania – nowożytny system bastionowy¹⁷¹. Wyróżniamy dwie szkoły narodowe tego systemu: szkoła staro- i nowowłoska, a po udoskonaleniach Sebastiana Vauban – szkoła holenderska¹⁷². Średniowieczne murowane umocnienia nie chroniły bowiem przed kulami armatnimi – konieczne było wprowadzenie fortyfikacji ziemnych, odpowiednio odsuniętych od miasta, które był w stanie zatrzymać kule. Nastąpiło więc sukcesywne przebudowywanie umocnień obronnych wielu miast, w celu dostosowania ich do ówczesnych wymogów. Powstawały również nowe założenia o regularnych fortyfikacjach – przykładem może być tu Zamość¹⁷³.

W Jarosławiu modernizacja umocnień następowała stopniowo, zależnie od potrzeb i finansów. Obwód został wzmocniony i poszerzony między innymi za rządów Anny Ostrogskiej¹⁷⁴, pilnowała ona również, by mieszczanie „*ćwiczenia do obrony czynili częste*”¹⁷⁵.

Do miasta prowadziły trzy bramy: Krakowska, najokazalsza, Lwowska – w kierunku Przemyśla oraz Sandomierska lub Pełkińska przy trakcie leżajskim¹⁷⁶. Ich lokalizacja była bezpośrednio związana z przecinającymi miast traktami handlowymi. Pozostała ona niezmienną od czasów średniowiecznych, w tych samych miejscach mieściły się bramy wzniesione przez Spytka II.

Wygląd bram możemy odczytać z widoku Jarosławia w wieku XVII – renesansowy styl bramy Krakowskiej pozwala wysnuć hipotezę, iż powstała ona w „Złotym wieku” miasta. Była ona reprezentacyjną basztą zwieńczoną attyką, podzieloną gzymsami na trzy kondygnacje. Na parterze mieściły się wrota i dwa okienka strzelnicze, na piętrach po trzy okna (od frontu). Brama Lwowska była skromniejsza w wyrazie – była jednopiętrową, czworoboczną basztą krytą dachem namiotowym, na parterze znajdowały się wrota, na piętrze – trzy okna.

Widoczne na grafice mury obronne wydają się być typu średniowiecznego, jednak prawdopodobnie jest to wynik uproszczeń perspektywicznych. Za hipotezą tą przemawia fakt, iż świątynie są zdecydowanie przeskalowane w stosunku do zabudowy mieszkalnej, co wskazuje na brak zachowania skali. Dodatkowo, na planach miasta z XVIII wieku (z 1704 roku oraz planie szwedzkim) widoczne są fortyfikacje ziemne.

¹⁷¹J. Chorzępa, *Fortyfikacje*, Carta Blanca, Warszawa 2007, s.10.

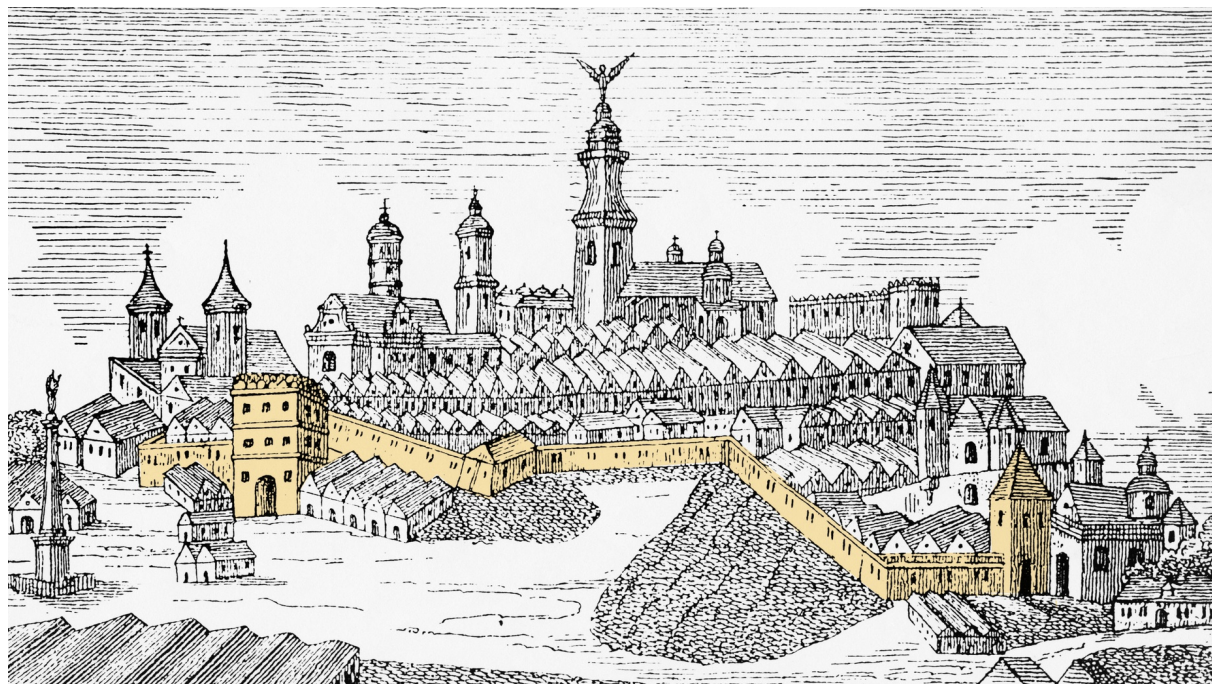
¹⁷²M. Książek, *Materiały pomocnicze do studiów w zakresie historii urbanistyki*, Politechnika Krakowska, Kraków 1994, s. 244.

¹⁷³T. Tołwiński, *Urbanistyka*, Tom I *Budowa miasta w przeszłości*, Wydawnictwo Ministerstwa Odbudowy, Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1947, s. 212, T. Wróbel, *Zarys historii budowy miast*, op. cit., s. 207.

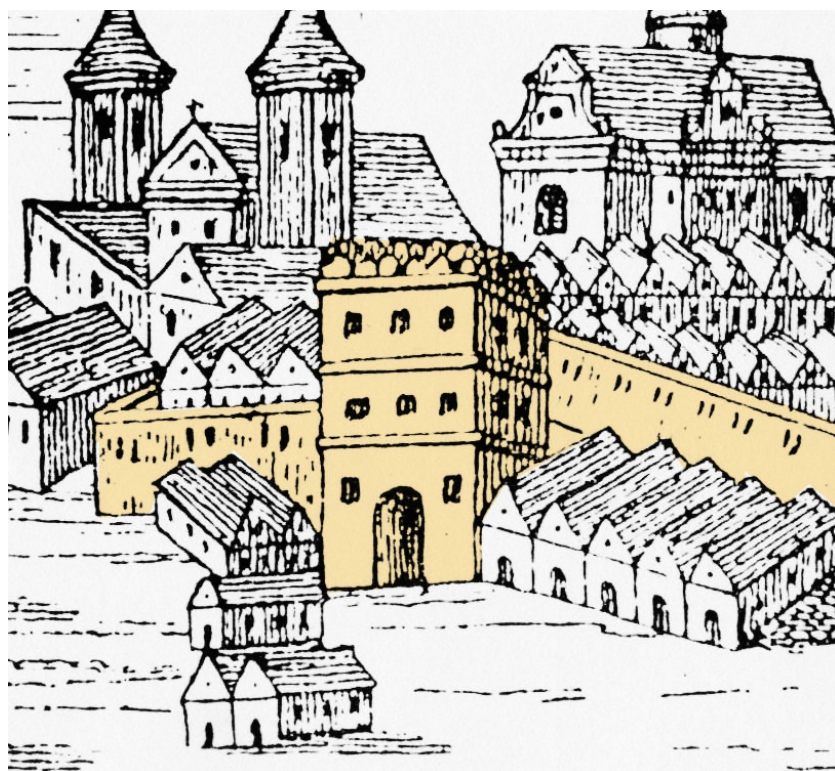
¹⁷⁴K. Gottfried, *Anna Ostrogska, Wojewodzina wołyńska*, op. cit., s. 38.

¹⁷⁵K. Kieferling, *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej, Szkice do portretu miasta i jego właścicielki (1594-1635)*, op. cit., s. 53.

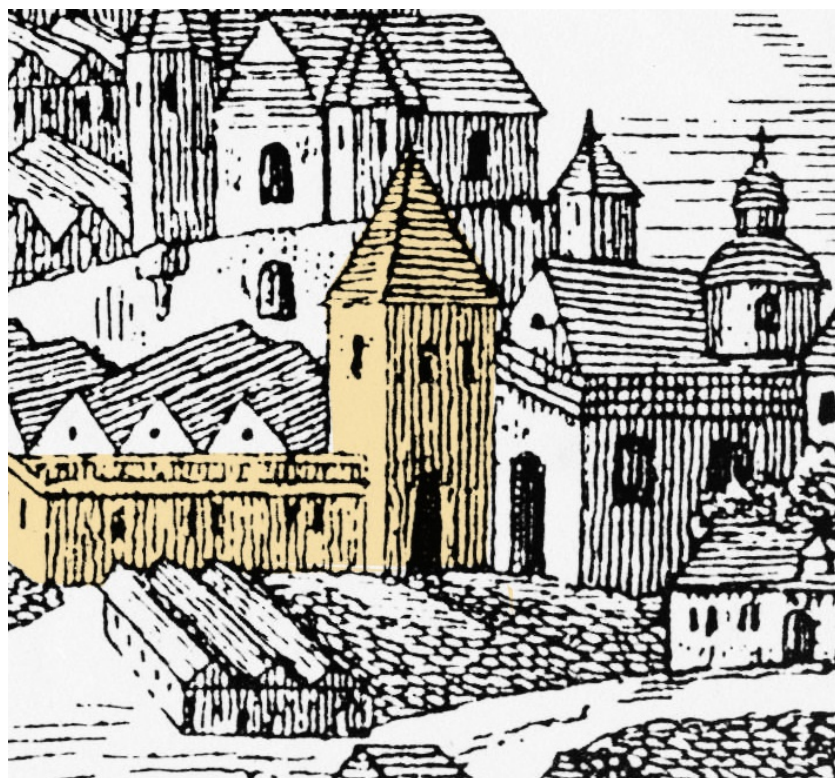
¹⁷⁶J. Olszewska, *Fortyfikacje dawnego Jarosławia*, s. 36.

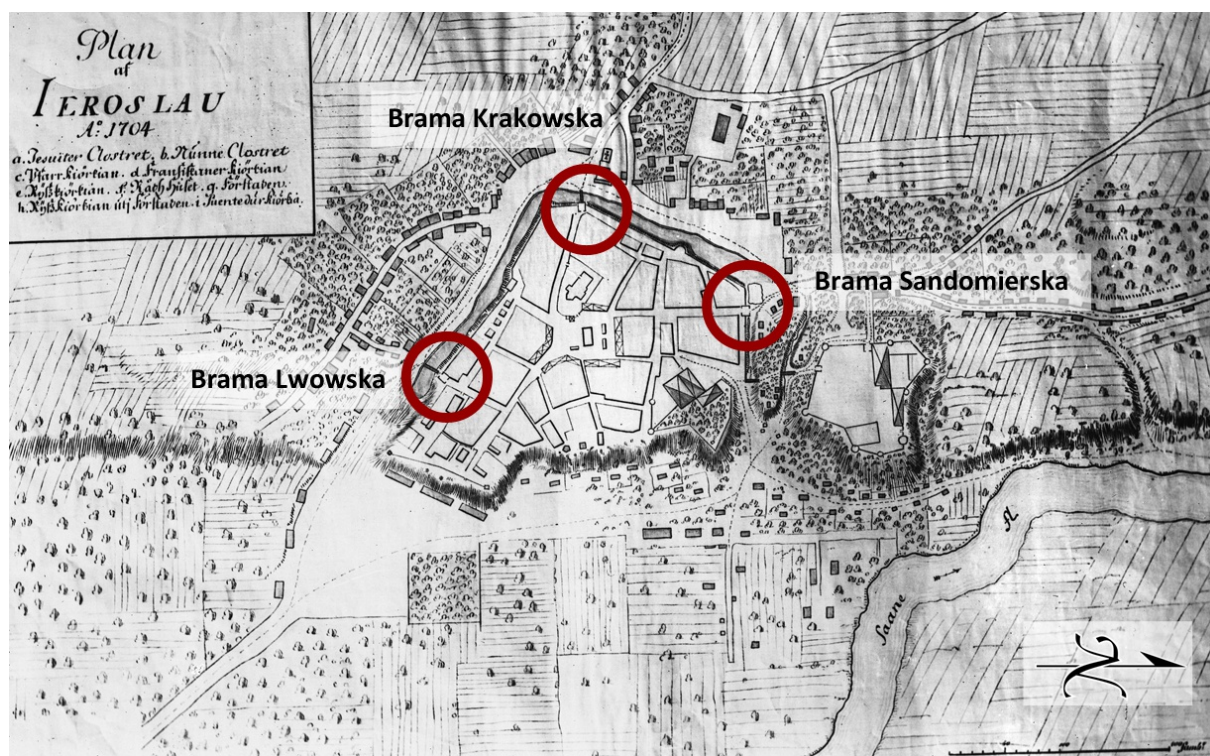
Ryc. 34. Bramy i mury obronne na fragmencie widoku miasta z XVII wieku, po lewej stronie Brama Krakowska, po prawej – Lwowska, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciel Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich).

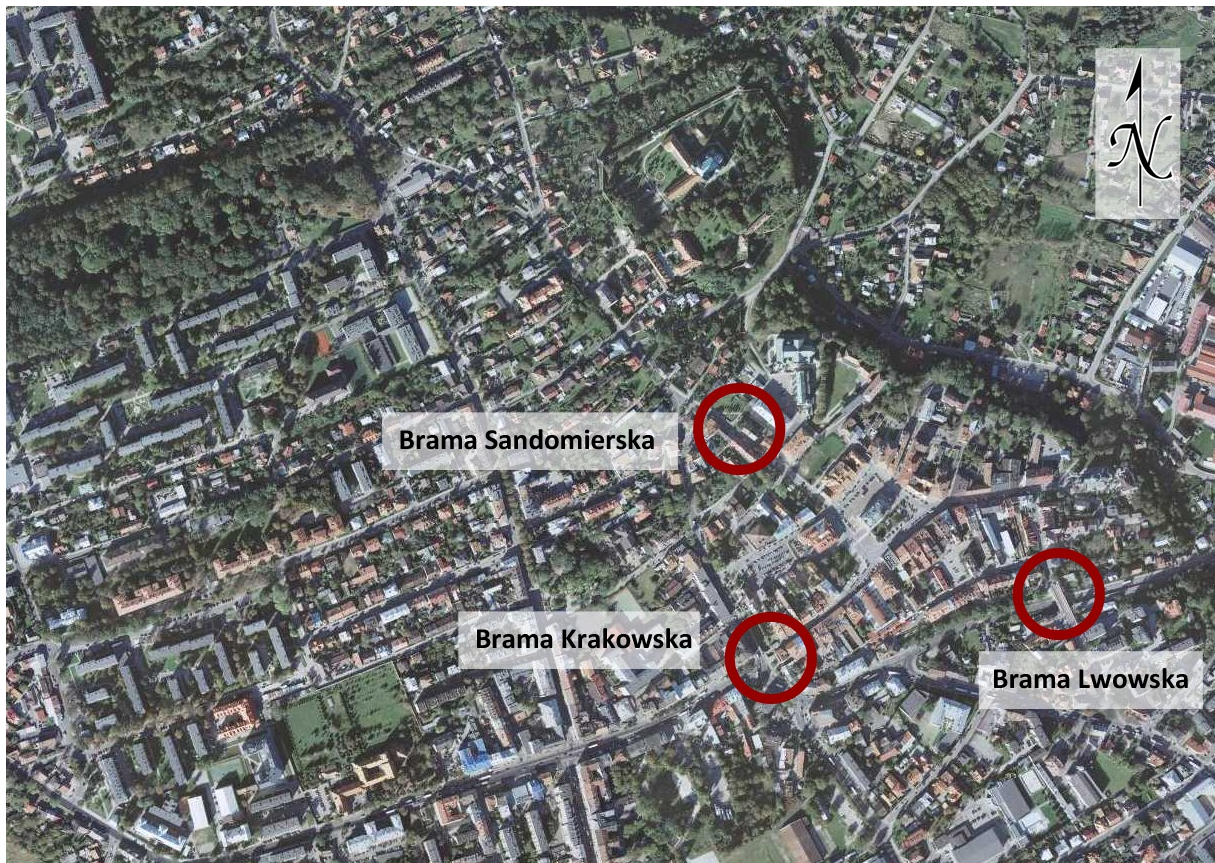
Ryc. 35. Brama Krakowska – zbliżenie, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciel Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich).

Ryc. 36. Brama Lwowska – zbliżenie, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciel Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettic).

Ryc. 37. Lokalizacja bram na planie szwedzkim z 1704 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettic.

Ryc. 38. Lokalizacja bram na współczesnym zdjęciu satelitarnym - hipoteza, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].

5.2.2 Ważniejsze obiekty architektoniczne

Przebudowa zamku

„Złoty Wiek”, czyli czasy renesansu, to okres przełomowych zmian w architekturze – odrodzenia, czyli powrotu do wzorców antycznych. Średniowieczne zamki – zwykle ciężkie, masywne budowle o grubych murach, pełniące przede wszystkim funkcję obronną – dostosowywane były do nowych wzorców włoskich. Następowaly liczne przebudowy w duchu renesansu. Powstawały również nowe rezydencje wzniesione w tym stylu. Jako przykłady takich realizacji wymienić można zamki w Niepołomicach, Krasiczynie, Baranowie Sandomierskim oraz królewską rezydencję na Wawelu.¹⁷⁷ Cechują je lekkość i ozdobna forma, charakterystyczne są attyki, krużganki i arkady. Zamek przestaje pełnić głównie funkcję obronną – staje się obiektem reprezentacyjnym, symbolem zamożności i znaczenia właściciela.

Gotycka siedziba Spytki II Jarosławskiego – obronny obiekt średniowieczny – również została przebudowana w stylu renesansowym. Inicjatorem zmian był Jan Kostka, realizacja

¹⁷⁷ E. Charytonow, *Zarys historii architektury*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1963, s.134, 136.

miała miejsce w drugiej połowie XVI wieku – w latach 1569-1575¹⁷⁸ lub po 1575 roku¹⁷⁹. Efektem przebudowy była okazała rezydencja magnacka, prawdopodobnie dwupiętrowa, z dwoma basztami, w większości murowana. Od strony dziedzińca znajdowały się arkady¹⁸⁰, obiekt zwieńczony był piękną, renesansową attyką. Posiadał on – oprócz licznych izb - kaplicę i kapliczkę pokojową, komnaty, altanki, w pomieszczeniach znajdowały się piece lub kominki. O rozmiarach zamku świadczyć może fakt, iż jedna z izb stołowych posiadała aż 13 okien¹⁸¹. Z widoku miasta z XVII wieku możemy odczytać, iż zamek przewyższał wszystkie budowle w mieście oprócz kolegiaty, której dorównywał maszywnością (był niższy o wysokość dachu). Przed zamkiem znajdował się dziedziniec, na który wjeżdżało się z miasta ulicą Zamkową (obecnie Sobieskiego). Nad bramą główną wznosiła się wieża z zegarem¹⁸². Obiekt otoczony był przez park z sadzawkami i fontannami¹⁸³. Możliwe jest, iż zamek wznosili ci sami budowniczowie, którzy podpowiadają za późniejszą przebudowę kamienicy Orsettich. Hipotezę tę wysuwa A. Wondaś¹⁸⁴, nie jest ona jednak poparta żadnymi źródłami.

Na niektórych starych pocztówkach spotyka się błędny podpis pod zdjęciem kamienicy Orsettich - „Stary Zamek” lub „Zamek Ostrogskich”. Pomyłka ta mogła być wynikiem podobieństwa kamienicy do Zamku Kostków (attyka, podcienia – J. Makara zauważa, że *stylowo miał on [zamek] pewne podobieństwo do (...) kamienicy Orsettich*¹⁸⁵) lub wyraźnej różnicy w formie tego obiektu i pozostałych kamienic przyrynkowych – jej ozdobna i bogata elewacja może kojarzyć się z rezydencją magnacką.

Ryc. 39. Położenie zamku (wówczas już cerkwi) na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

¹⁷⁸ A. Wondaś, *Zamki jarosławskie, op. cit.*, s. 40.

¹⁷⁹ K. Kieferling, *Zamki i systemy obronne Jarosławia, op. cit.*, s. 46.

¹⁸⁰ *Ibidem*, s. 46.

¹⁸¹ *ibidem*, s. 47.

¹⁸² *Ibidem*, s. 47.

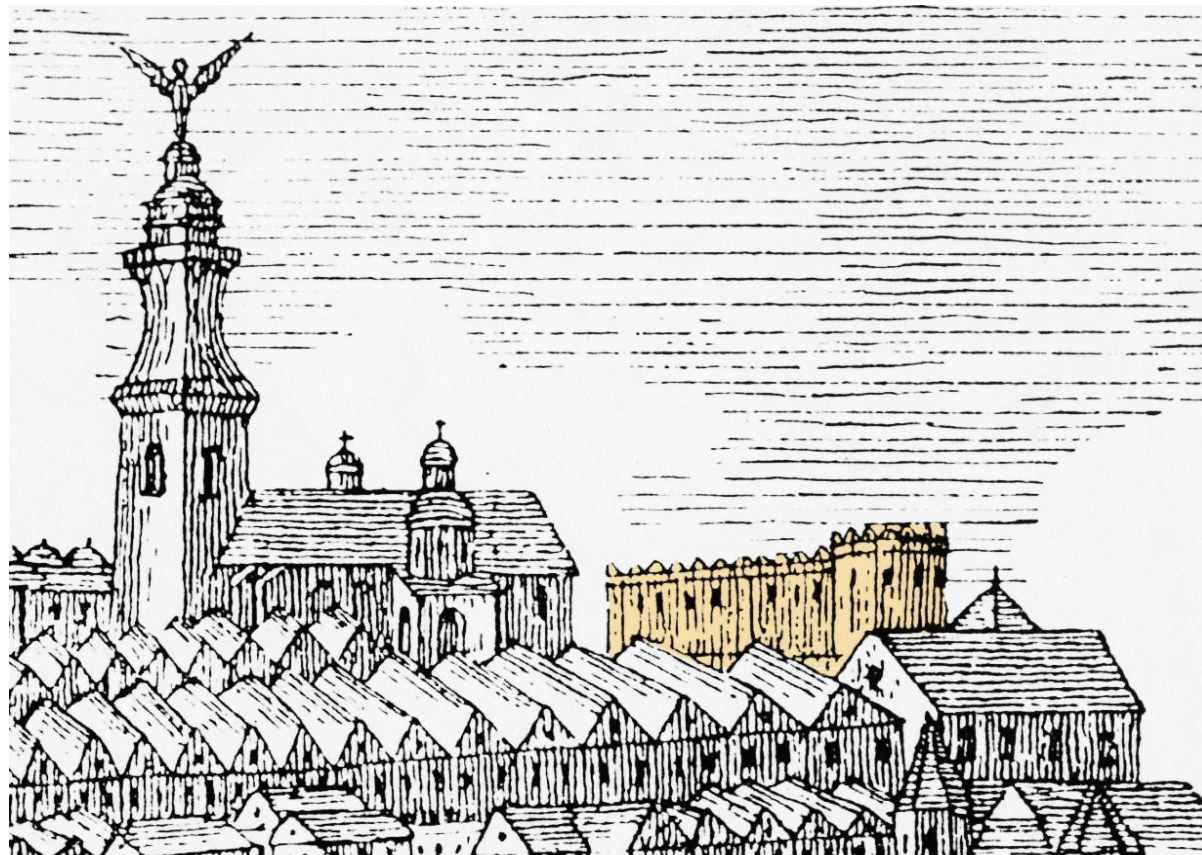
¹⁸³ A. Wondaś, *Zamki jarosławskie, op. cit.*, s. 43.

¹⁸⁴ *Ibidem*, s. 41.

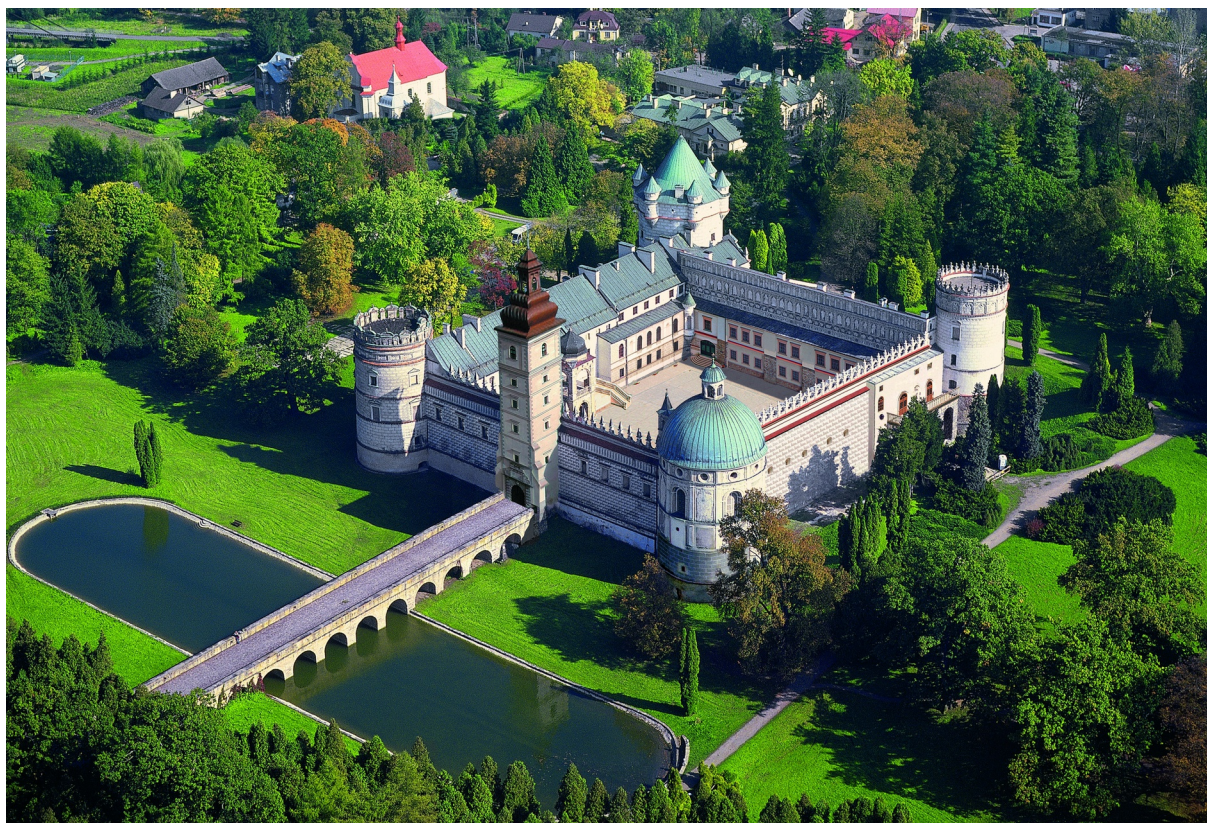
¹⁸⁵ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772, op.cit.*, s. 616.

Ryc. 40. Położenie zamku (wówczas już cerkwi) na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettič.

Ryc. 41. Zamek na fragmencie widoku miasta z XVII wieku, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciół Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettič).

Ryc. 42. Renesansowy zamek w Krasiczynie – możliwa analogia do zamku Kostków, źródło: www.krasiczyn.pl [dostęp: 23.11.2015]

Ryc. 43. Zamek Kazimierzowski w Przemyślu (również przebudowany w okresie renesansu) – możliwa analogia do zamku Kostków, fot. autorki, 2015.

Przebudowa kolegiaty

Z początkiem XVII wieku gotycka kolegiata pw. Wszystkich Świętych otrzymała nowy wygląd - barokowa przebudowa nastąpiła po pożarze z 1625 roku, staraniem Anny Ostrogskiej. Odbudowana świątynia miała 77 łokci (ok. 46m) długości i 18 łokci szerokości w nawie głównej (ok. 10m)¹⁸⁶, sklepiona była gotycko, posiadała trzy kaplice. Od strony zachodniej wznosiła się wieża, wysoka na 60 metrów¹⁸⁷ („wysoka więcej niż 100 łokci, w cztery kondygnacje o wielkich oknach zbudowana”¹⁸⁸), zwieńczona kopułą. Symbolicznym zakończeniem odbudowy było umieszczenie 3 sierpnia 1633 roku¹⁸⁹ na wieży posągu św. Michała Archanioła, patrona miasta – również fundacji księżnej. Do kościoła przylegał cmentarz i budynki parafialne.

O potęgze i okazałości dawnej kolegiaty świadczyć mogą suche liczby i wymiary ustalone podczas badań archeologicznych w połowie XX wieku: szerokość nawy głównej – 10m, długość nawy i prezbiterium – ok. 49m, szerokość fundamentów – 150-170cm, grubości ścian – od 120 do 320cm (wieża, duże gązdy łączone na zaprawie wapiennej)¹⁹⁰. W kwestii materiałów budowlanych jest bardzo zróżnicowana: mamy do czynienia zarówno z murem kamiennym (nawa główna), ceglany (kaplice), z rudy darniowej (prezbiterium), jak i kamienno-darniowym i kamienno-ceglany (uzupełnienia, dobudówki).

W podziemiach mieściły się grobowce dziedzicznych właścicieli miasta, między innymi Ostrogskich, Spytków, Kostków i Odrowążów¹⁹¹. Kolegiata w czasach świetności posiadała cztery krypty (fundatorską, jaskrową, pod kaplicą św. Anny i tzw. środkową), niestety spośród nich w miarę dobrym stanie zachowała się tylko fundatorska – do wysokości około 170 cm. Krypta pod Kaplicą św. Anny obecnie jest bardzo płytka, zawiera wyłącznie murowany grób fundatora; krypta środkowa została wypełniona betonowym fundamentem pod pomnik Wdzięczności Armii Czerwonej, który stał w centrum kościoła – jest betonowym monolitem; po kaplicy i krypcie jaskrowej nie ma dziś ani śladu, nie udało się odnaleźć nawet pewnych fundamentów¹⁹².

W czasach austriackich świątynia stopniowo popadała w ruinę. Po tragicznym w skutkach wypadku – w roku 1804, odłam z wieży przebił dach kościoła i dwadzieścia dwie osoby straciły życie – w 1807 roku kościół został rozebrany. Dziś na miejscu kolegiaty znajduje się teren zielony. W planach modernizacji płyty rynku przewiduje się upamiętnienie świątyni poprzez zaznaczenie w posadzce jej rzutu.

¹⁸⁶ I. Rychlik., *Kościół Kolegiaty Wszystkich Świętych w Jarosławiu*, Jarosław 1893, s. 74.

¹⁸⁷ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław*, op.cit., s. 10.

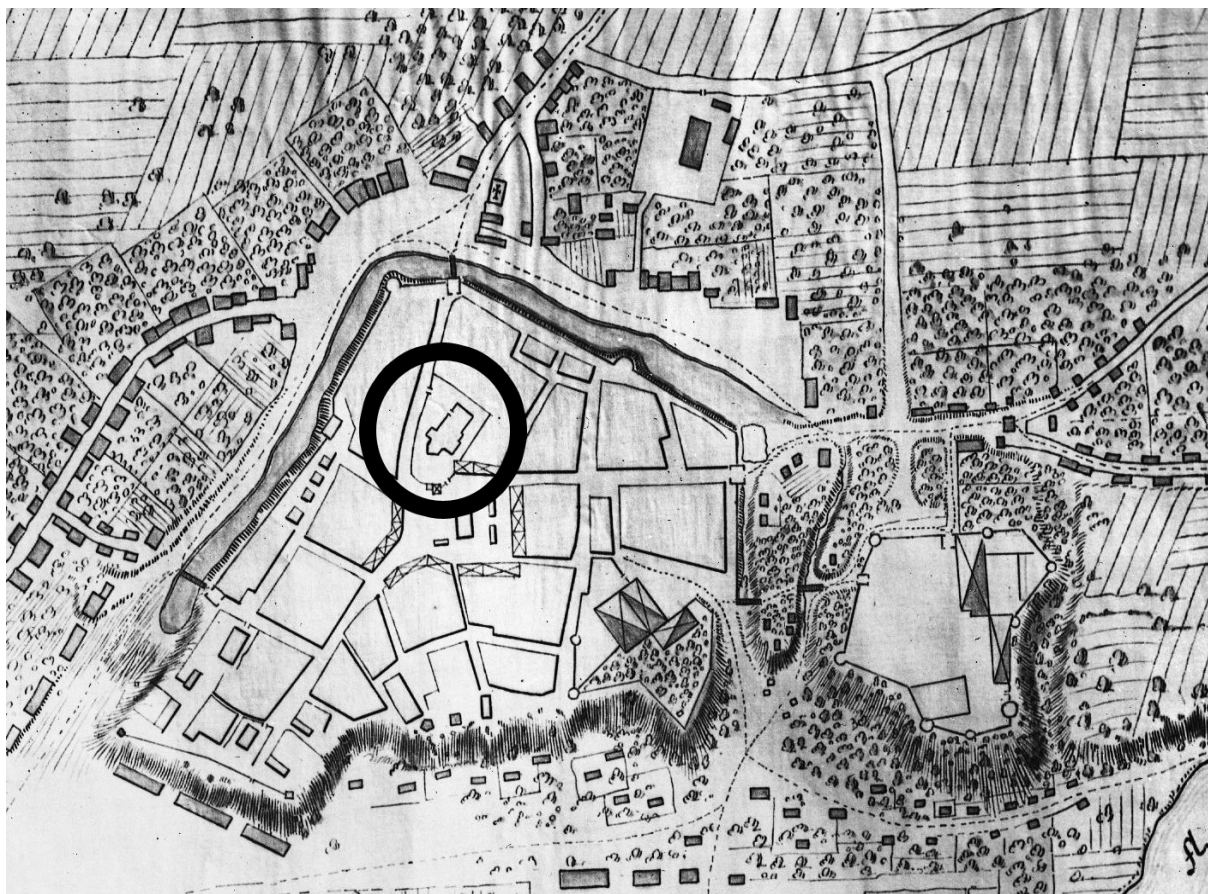
¹⁸⁸ I. Rychlik, *Kościół Kolegiaty Wszystkich Świętych w Jarosławiu*, op.cit., s. 74.

¹⁸⁹ K. Kieferling, *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej*, Przemyśl 2008, s. 48.

¹⁹⁰ Dokładne dane: G. Ziółkowska, M. Ziółkowski, *Sprawozdanie z archeologiczno-architektonicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na Placu Św. Michała w Jarosławiu w miejscu dawnej Kolegiaty p.w. Wszystkich Świętych*, Tomaszów Mazowiecki 2008, dostępne w Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

¹⁹¹ I. Rychlik, *Kościół Kolegiaty Wszystkich Świętych w Jarosławiu*, op.cit., s. 76.

¹⁹² G. Ziółkowska, M. Ziółkowski, *Sprawozdanie z archeologiczno-architektonicznych badań...*

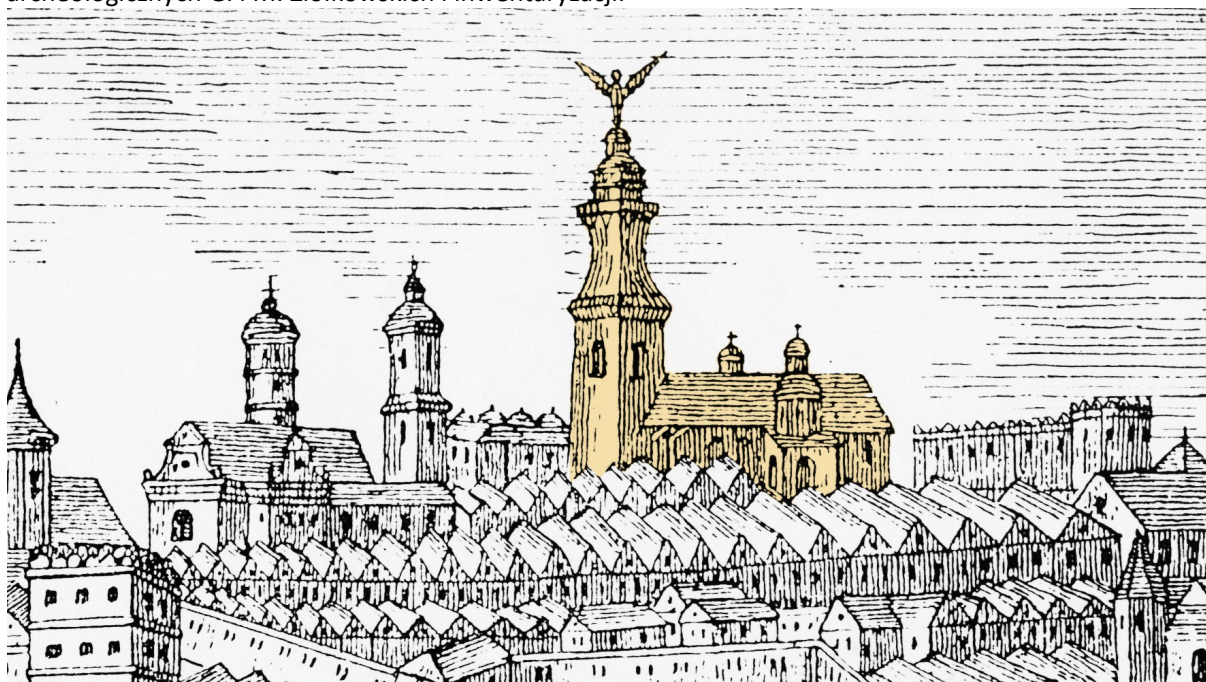
Ryc. 44. Położenie kolegiaty na planie szwedzkim, widoczne zabudowania przykościelne i ogrodzenie cmentarza, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Ryc. 45. Położenie kolegiaty na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

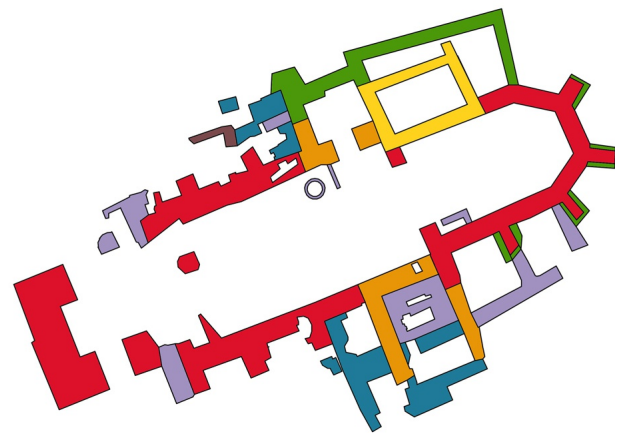

Ryc. 46. Zarys kolegiaty na współczesnym planie miasta, opracowanie autorki na podstawie badań archeologicznych G. i M. Ziółkowskich i inwentaryzacji.

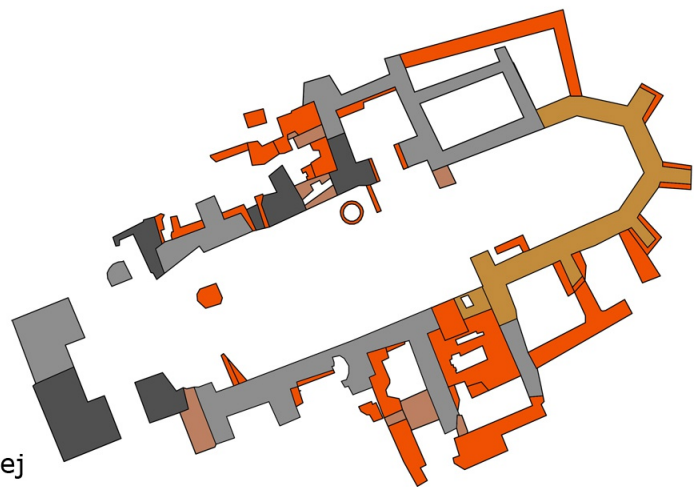
Ryc. 47. Kolegiata na fragmencie widoku miasta z XVII wieku, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciel Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich).

- I faza 1423 - 1455r. (3 podfazy)
- II faza 1455 - 1523r.
- III faza około 1523 - 1524r.
- IV faza do 1625r. (3 podfazy)
- V faza około 1625r.
- VI faza IV ćwierć XVIIw.
- mury o bliżej nie określonej chronologii, prawdopodobnie XVIIw.

Ryc. 48. Rzut kolegiaty z zaznaczeniem faz powstawania, opracowanie autorki na podstawie badań archeologicznych - G. Ziótkowska, M. Ziótkowski, *Sprawozdanie z archeologiczno–architektonicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na Placu Św. Michała w Jarosławiu w miejscu dawnej Kolegiaty p.w. Wszystkich Świętych*, Tomaszów Mazowiecki 2008, dostępne w Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

- mur ceglany
- mur kamienny
- mur z rudy darniowej
- mur kamienno-ceglany
- mur z kamieni i rudy darniowej

Ryc. 49. Rzut kolegiaty z zaznaczeniem wykorzystanych, opracowanie autorki na podstawie badań archeologicznych - G. Ziótkowska, M. Ziótkowski, *Sprawozdanie z archeologiczno–architektonicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na Placu Św. Michała w Jarosławiu w miejscu dawnej Kolegiaty p.w. Wszystkich Świętych*, *op.cit.*, dostępne w Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Ryc. 50, 51. Rekonstrukcja kolegiaty – wizualizacje, źródło: praca inżynierska Klaudii Radoń, promotor prof. dr hab. inż. Konrad Eckes, kierunek Geodezja i Kartografia, Instytut Inżynierii Technicznej PWSTE w Jarosławiu, 2010.

Kościół pw. św. św. Janów Chrzciciela i Ewangelisty oraz klasztor Jezuitów

W 1571 roku z fundacji Zofii z Odrowążów Kostkowej i inicjatywy ks. Piotra Skargi w Jarosławiu powstał jeden z pierwszych klasztorów O.O. Jezuitów oraz kościół i kolegium z własną biblioteką¹⁹³. Mimo, iż zarówno Skarga, jak i Jezuiti optowali za lokacją w większym Przemysłu, upór właścicielki Jarosławia sprawił, iż w 1574 roku zakonnicy przybyli do jej miasta. Zofia Kostkowa przeznaczyła im teren usytuowany na wyniosłej krawędzi miejskiego wzniesienia, które w XVI wieku nazywano grodziskiem - prawdopodobnie wcześniej znajdowała się tam cerkiew¹⁹⁴. Wkrótce po przybyciu Jezuitów rozpoczęli budowę świątyni.

Kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty powstał w latach 1582-1594 według planów holenderskiego architekta, Jezuita Józefa Bricciosa¹⁹⁵, przy udziale jarosławskiego muratora Stefana oraz braci zakonnych: Massino Milaneseo – również architekta oraz budowniczych: Bartolomeo Marinusa, Jerzego Stefanowicza, Michała Hintza i Walentego z Tarnowa¹⁹⁶. Poświęcony został 25 kwietnia 1594 roku przez biskupa przemyskiego Warzyńca Goślickiego¹⁹⁷.

Pierwotny układ kościoła został zachowany do dziś – jest to jednonawowa budowla z transeptem i kaplicami po bokach, z parawanową elewacją. Rzut jest prawie centralny – jedno przęsło nawy, jedno przęsło transeptu, jedno przęsło prezbiterium. Jego powierzchnia wynosi około 1600m², a wymiary to 22x15m.

Również budynek klasztorny został zbudowany według projektu Józefa Bricciosa – był to okazały, czteroskrzydłowy gmach z dziedzińcem pośrodku. Pierwotnie kościół posiadał wieżę, rozebraną jednak w 1882 roku oraz kopułę na skrzyżowaniu nawy głównej i transeptu, również później rozebraną (dziś znajduje się na jej miejscu sygnatura na skrzyżowaniu dwuspadowych dachów). Ciekawym elementem jest wprowadzenie wieńczącej elewację polskiej attyki późnorenesansowej¹⁹⁸, do dziś zachowanej tylko w niewielkim fragmencie, nad wejściem do prawej nawy bocznej.

Całość świątyni pw. św. Janów nawiązywała w pewnym stopniu do pierwowzoru kościołów jezuickich – rzymskiego kościoła Il Gesu¹⁹⁹ lub neapolitańskiego kościoła Gesu Nuovo²⁰⁰. Tu również prezbiterium zamknięto półkolistą absydą, założono transept z kopułą na skrzyżowaniu oraz kaplice przy nawie, przystosowując się jednak do warunków miejscowych. Również ogólny charakter elewacji głównej (w tym przypadku – południowej) wykazuje pewien związek z architekturą Włoch. Jednym z założeń kościołów jezuickich była

¹⁹³ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op. cit., s. 52.

¹⁹⁴ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*, op. cit., s. 34.

¹⁹⁵ *Idem*, *Jarosław*, op. cit., s. 26.

¹⁹⁶ A. Sroka, *Świątynie Jarosławia*, Biblioteka Jarosławska Tom I, Jarosław 2005, s. 32.

¹⁹⁷ R. Pelczar, *Działalność zakonu jezuitów w Jarosławiu w latach 1573-1773*, „Zeszyty muzealne”, zeszyt 1, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1996, s.71.

¹⁹⁸ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op. cit., s. 98.

¹⁹⁹ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław*, op. cit., s. 26.

²⁰⁰ A. Sroka, *Świątynie Jarosławia*, op.cit., s. 33.

szeroka nawa główna, która zapewniała wiernym optymalną widzialność i słyszalność kaznodziei z każdego miejsca kościoła – również ta zasada została spełniona w przypadku kościoła pw. św. św. Janów.

Kościół został przebudowany w pierwszej połowie XVII wieku, po pożarach z lat 1600 i 1625 z inicjatywy Anny Ostrogskiej. Dobudowano wówczas wieżę zegarową przykrytą barokowym hełmem (1611), kaplicę (1616-1628) i kruchtę (1625-1628)²⁰¹.

Na szczególną uwagę zasługuje 12 posągów świętych, stojących na murze przykościelnym, autorstwa Tomasza Huttera z 1772 roku (dziś stoją tam kopie). Są to między innymi Jan Chrzciciel, Jan Ewangelista, Ignacy Loyola (założyciel zakonu Jezuitów), Franciszek Ksawery²⁰². Podobny układ możemy zaobserwować w również jezuitckim kościele pw. św. Piotra i Pawła w Krakowie, z tym że w Jarosławiu figury stoją wzdłuż południowej ściany świątyni (od strony placu Piotra Skargi), nie zaś wzdłuż zachodniej – frontowej.

Sama kompozycja placu również jest warta uwagi. Ma on nieregularny rzut, zbliżony do trójkąta, zaś jego obudowę stanowią kościół, budynek kolegium oraz budynek szkoły. Kompozycja była odpowiednim tłem dla urządzanych tutaj często w XVII i XVIII wieku widowisk teatralnych²⁰³. Zasadniczym motywem kompozycji jest późnorenesansowa elewacja kościoła, nierozzerwalnie powiązana z krajobrazem sąsiedniego wzgórza (na którym znajduje się opactwo pp. Benedyktynki). Ważność kościoła podkreśla poszerzenie placu w jego kierunku oraz skromne potraktowanie pozostałych dwóch ścian placu – jako kulis.

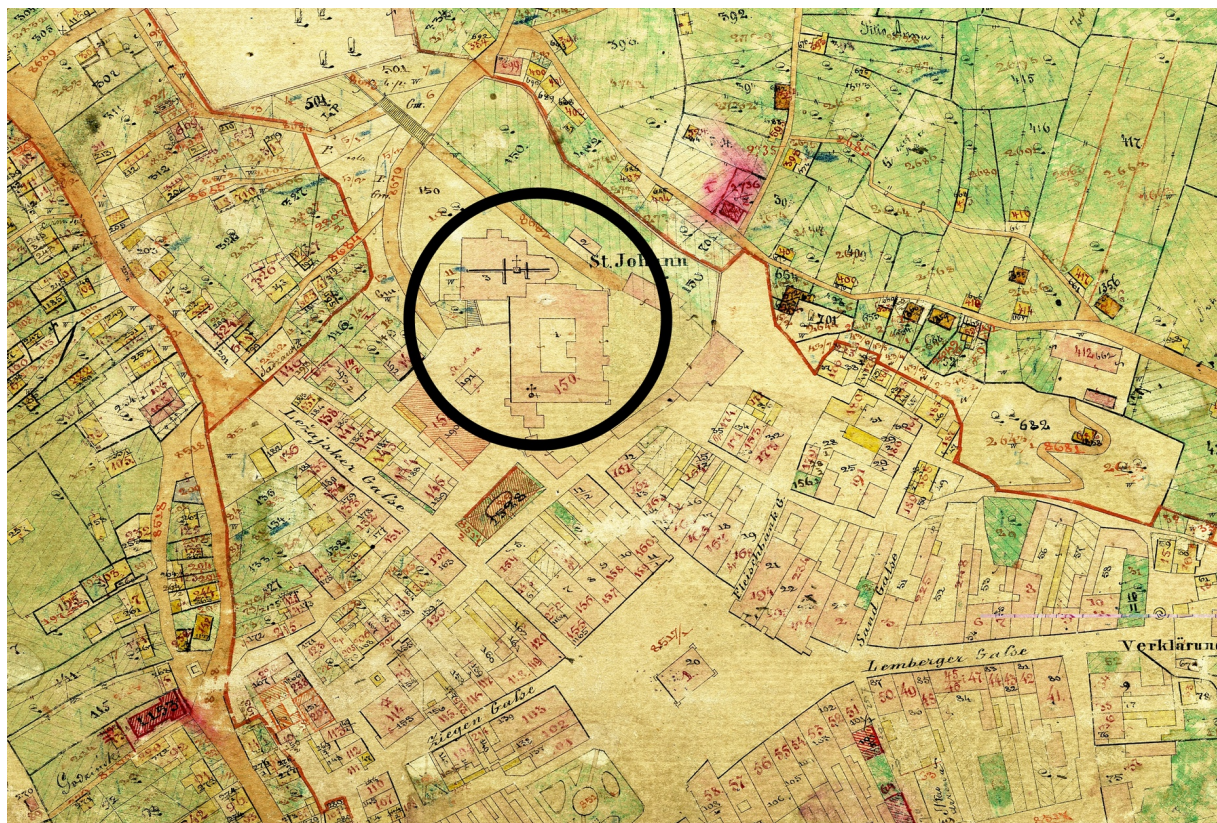

Ryc. 52. Położenie zespołu klasztornego na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

²⁰¹ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op.cit., s. 97.

²⁰² J. Hołub, *Dawne kolegium o.o. Jezuitów*, Jarosławskie Stowarzyszenie Przewodników, Jarosław 2004, s. 83.

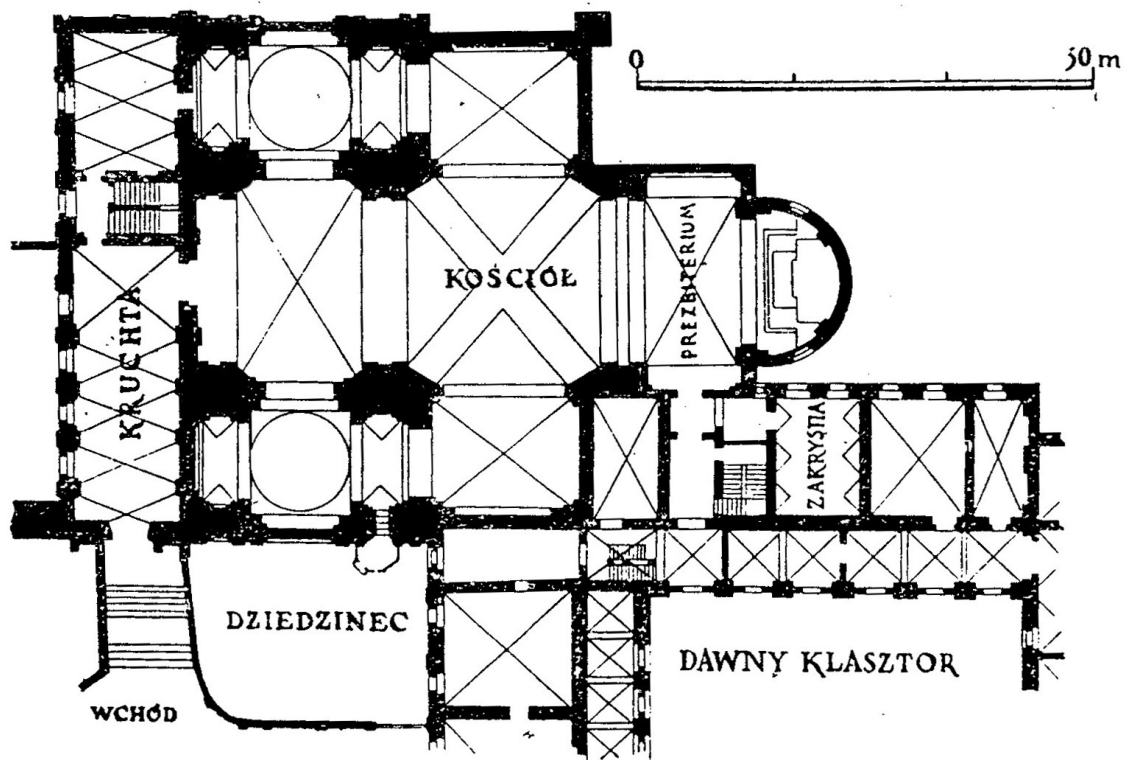
²⁰³ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław*, op. cit., s. 22.

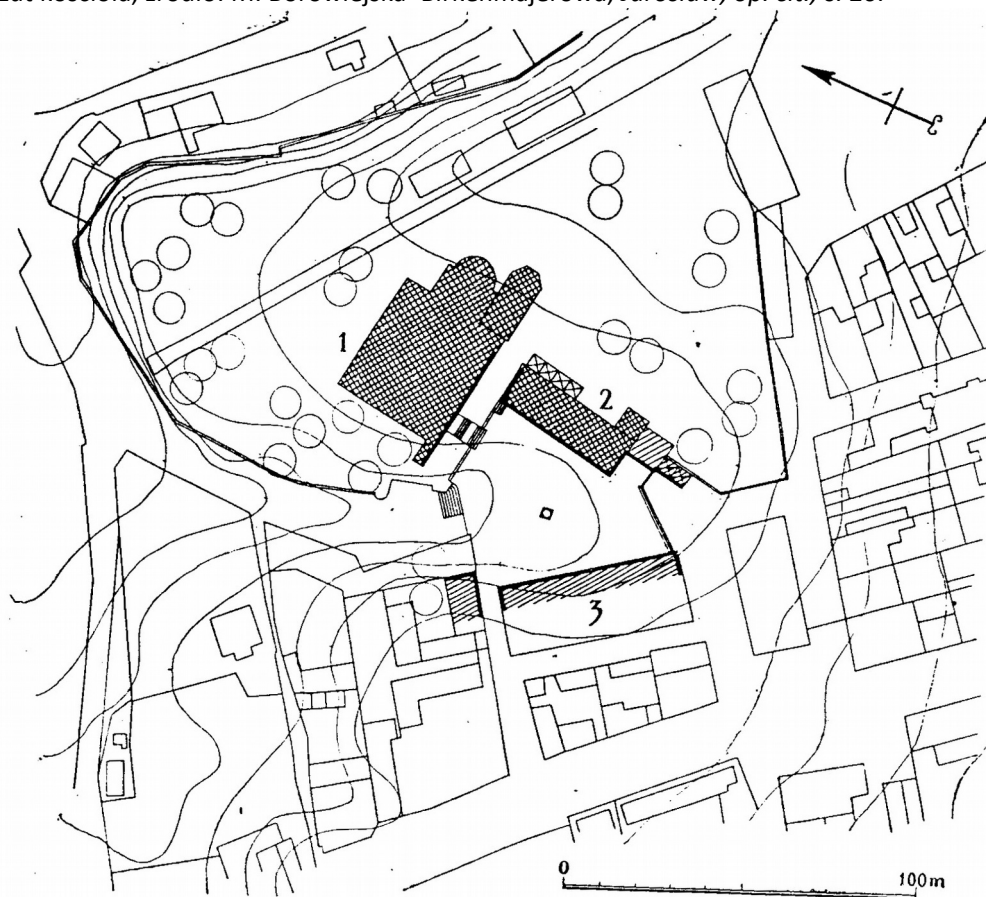
Ryc. 53. Położenie zespołu klasztornego na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsetti.

Ryc. 54. Kościół i klasztor na fragmencie widoku miasta z XVII wieku, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciel Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsetti).

Ryc. 55. Rzut kościoła, źródło: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław, op. cit.*, s. 26.

Ryc. 56. Plac Ks. Piotra Skargi, legenda: 1 – kościół, 2 – kolegium, 3 - szkoła , źródło: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław, op. cit.*, s. 22.

Ryc. 57. Kościół na archiwalnej pocztówce z ok. 1910 roku, źródło: archiwum autorki.

Ryc. 58. Kościół pw. Bożego Ciała i dawne kolegium jezuickie - widok z wieży ratusza, źródło: www.jaroslaw.pl [dostęp:14.05.2013]

Ryc. 59. Położenie kościoła i klasztoru na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014]

Ryc. 60. Współczesny widok kościoła, fot. autorki, 2015.

Kościół pw. św. Mikołaja i opactwo Benedyktynek

Zespół opactwa Benedyktynek wznosi się na terenie wzgórza św. Mikołaja – w miejscu dawnej osady jarosławskiej. W 1611 roku Anna Ostrogska przeznaczyła dla opactwa Benedyktynek właśnie teren pierwotnego miasta. Benedyktyнки przejęły stary, drewniany kościół, a następnie – w 1615 roku - wybudowały nowy²⁰⁴.

Świątynia późnorennesansowa była budowlą orientowaną. Według Adama Miłobędzkiego²⁰⁵ miała specyficznie polski, krzyżowy schemat planistyczny - z prostokątną nawą i półkolistym prezbiterium. Pseudotrsept tworzyły umieszczone po bokach kaplice. Nawa główna, zgodnie z tradycją gotycką była szersza od prezbiterium, które było krótsze i jednakowej wysokości, co można uznać za wyraz nowych tendencji obowiązujących w sztuce okresu kontrreformacji, które przejawiały się w dążeniu do jasności i jednorodności całego wnętrza. Zastosowano tam również manierystyczny podział wnętrza na strefę ścian i przekrycia. Artykulacje ścian stanowiły korynckie pilastry, z których wyrastało sklepienie – ten typ podziału ścian był popularny w kręgu lubelskim.²⁰⁶ Początkowo świątynia posiadała jedną wieżę (zapewne południową), jednak już z 1635 roku pochodzi informacja o dwóch wieżach. Różnią się one kształtem i wymiarami – pierwsza jest niemal kwadratowa (5,87 na 5,92m), a północna ma rzut prostokąta (4,8 na 5,38m).²⁰⁷ U góry obydwie przechodzą w ośmiobok.²⁰⁸ Z 1622 roku pochodzi piękny portal bez sygnatury twórcy (Jan Sas-Zubrzycki nazywa go arcydziełem i łączy z osobą Jana Pfistera, rzeźbiarza z Brzeżan, autora grobowców Ostrogskich w katedrze tarnowskiej i rzeźb w kaplicy Boimów we Lwowie²⁰⁹), pierwotnie znajdujący się na zachodniej ścianie świątyni, później przeniesiony na ścianę wschodnią.

Sposób budowy świadczy, iż kościół jest dziełem artystów włoskich, gdyż występujące w księgach testamentowych z tego okresu nazwiska „muratorów” i „architektów” nie dają się powiązać z istniejącą budowlą. Według profesora Gottfrieda²¹⁰ mogli to być budowniczowie z Lipska, między innymi Szymon Bartel, Balcer Ginter, Michał Ain i Michał Waldy, tezę tę popiera także Maria Borowiejska-Birkenmajerowa.²¹¹ Również Andrzej Fischinger i Piotr Krakowski wysuwają tezę o budowniczych z Lipska; według nich architektura kościoła Benedyktynek nawiązuje do rozwiązań włoskich z XVI wieku i jest „*jakby dalekim echem koncepsji klasycznego renesansu*”, zaś budowniczowie jarosławskiego kościoła mogli również

²⁰⁴ Jarosław, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, praca zbiorowa pod redakcją naczelną W. Zina, tom I pod redakcją W. Kalinowskiego, *op. cit.*, s. 144.

²⁰⁵ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, PWN, Warszawa 1980, t. I, s. 134.

²⁰⁶ W. Tatarkiewicz, *Typ lubelski i typ kaliski w architekturze XVII wieku*, [w:] *O sztuce polskiej XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1966, s. 108-124.

²⁰⁷ Z. Bieńkowska, *Kościół i klasztor pp. Benedyktynek w Jarosławiu. Analiza stylistyczna*, [w:] *Przemyskie Zapiski Historyczne, Studia i materiały poświęcone historii Polski Południowo-Wschodniej*, Przemyśl 2003, s. 222.

²⁰⁸ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, *op.cit.*, s.106.

²⁰⁹ J. Sas-Zubrzycki, *Miasto Jarosław i jego zabytki*, *op.cit.*, s. 36; M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, *op.cit.*, s.106.

²¹⁰ K. Gottfried, *Anna Ostrogska, Wojewodzina wołyńska*, *op. cit.*, s. 68.

²¹¹ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław*, *op. cit.*, s.15.

być autorami kościoła bernardynów pw. Wniebowzięcia NMP w Rzeszowie (1624-1629)²¹². Pierwsza zmiana elewacji – dobudowanie drugiej wieży wskazuje na związki z Krakowem. Wybudowano ją między 1624 a 1635 rokiem, czyli prawie w tym samym czasie co dwuwieżową fasadę kościoła Kamedułów w Krakowie (1618-1630), zaprojektowaną przez A. Spezza. A. Miłobędzki przypisuje jej rolę inspirującą, ponieważ taka odmiana fasady dwuwieżowej nie była dotąd znana w Europie Środkowej. Rolę pierwowzoru spełniła zapewne fasada kościoła Santa Maria in Carignano w Genui, autorstwa Alessiego (lata 1548-1552)²¹³. Z drugiej strony jednak, dwuwieżowa fasada występowała już wcześniej w architekturze prowincjonalnej, np. w kościele parafialnym w Czemiernikach w 1603 roku – co wskazuje na związki z typem lubelsko-kaliskim.

Według K. Gottfrieda również klasztor (dwuskrzydłowy, pierwotnie miał być czteroskrzydłowy) budowany był przez architektów włoskich, gdyż korytarz parteru był kiedyś otwartym krużgankiem, a od dziedzińca widoczne są ślady dawnych arkad. Założenie pierwszego piętra nadaje klasztorowi wygląd trójnawowego kościoła bazylikowego – krzyżowo sklepiony korytarz biegnie środkiem gmachu, wśród niższych o połowę cel, oświetlają go zaś okna znajdujące się ponad dachami cel²¹⁴.

W epoce baroku dodano hełmy oraz muratorską dekorację sklepień, w typie lubelskim, ale o pewnych cechach szczególnych, które nadają jej walor oryginalności w tym kręgu²¹⁵. Typowe dla kręgu lubelskiego są listwy (podkreślające linie przenikania pól sklepiennych, zdobione klimationem i astragalem oraz sieć kasetonów o różnych kształtach), natomiast skromny ornament na tychże listwach, z rozbudowaną dekoracją na zewnątrz kasetonów i polichromią wewnątrz jest oryginalny i niespotykany w tzw. sklepieniach lubelskich. Geneza tych sklepień tkwi w zdobnictwie nawy głównej zamojskiej kolegiaty – występuje tam dekoracja uporządkowana i logiczna, jednak na ziemiach ruskich, w manierystycznym kręgu lwowskim (do którego należy Jarosław), uległa ona różnym przekształceniom²¹⁶.

Całość założenia otoczona jest murem z 8 basztami, typu średniowiecznego. Jeszcze na soborze trydenckim podjęto uchwałę o budowie klasztorów żeńskich wewnątrz murów miejskich dla większego bezpieczeństwa w czasie wojny. Tam, gdzie ten warunek nie był spełniony, budowano własne obwarowania – i tak zapewne uczyniono w Jarosławiu. Najprawdopodobniej murowano je równocześnie z pozostałymi budynkami, a może nawet wcześniej. Sześć baszt jest na planie koła, dwie są półkoliste²¹⁷.

²¹² A. Fischinger, P. Krakowski, *Kościół Bernardynów w Rzeszowie. Mauzoleum Ligęzów, „Studia renesansowe”*, t. III, 1963, s. 184-185.

²¹³ Z. Bieńkowska, *Kościół i klasztor pp. Benedyktynek w Jarosławiu. Analiza stylistyczna*, op. cit., s. 227.

²¹⁴ K. Gottfried, *Anna Ostrogska, Wojewodzina wołyńska*, op. cit., s. 68.

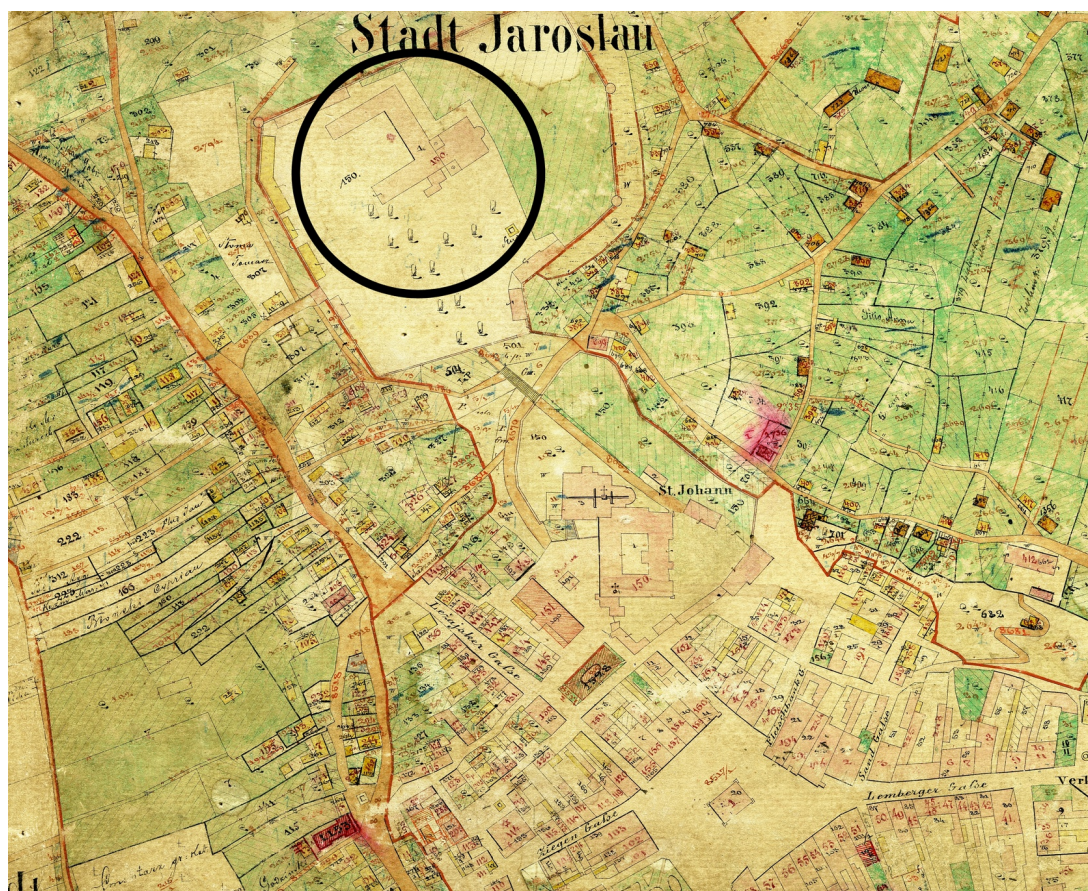
²¹⁵ A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, op. cit., s. 130.

²¹⁶ Z. Bieńkowska, *Kościół i klasztor pp. Benedyktynek w Jarosławiu. Analiza stylistyczna*, op. cit., s. 227.

²¹⁷ *Ibidem*, s. 234.

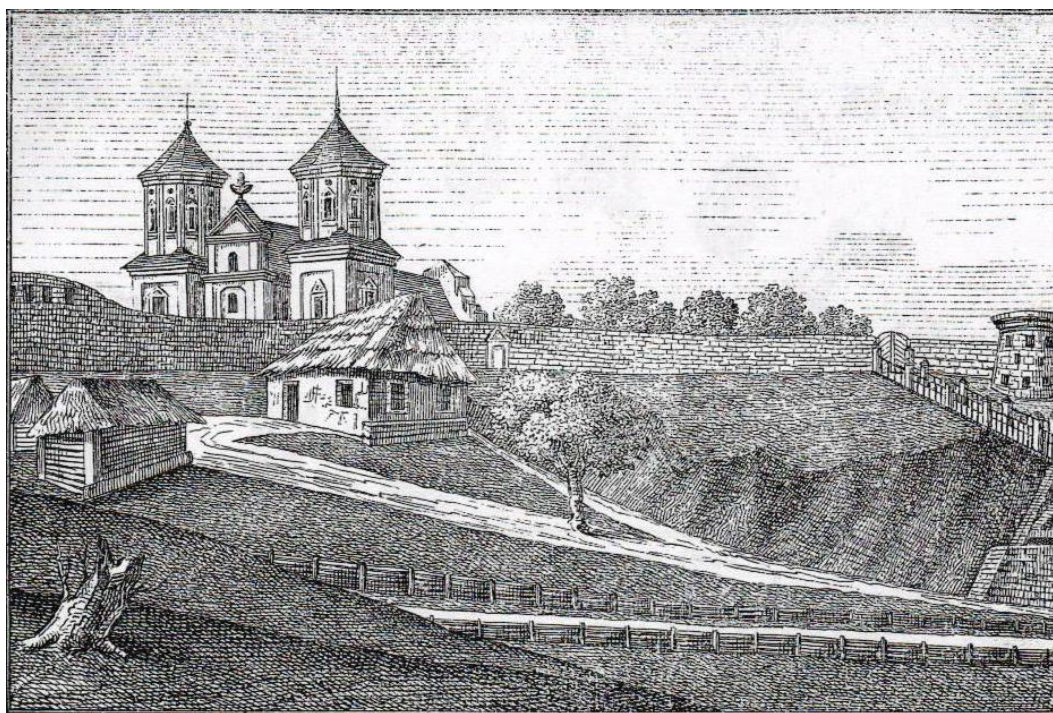
Ryc. 61. Położenie opactwa na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettic.

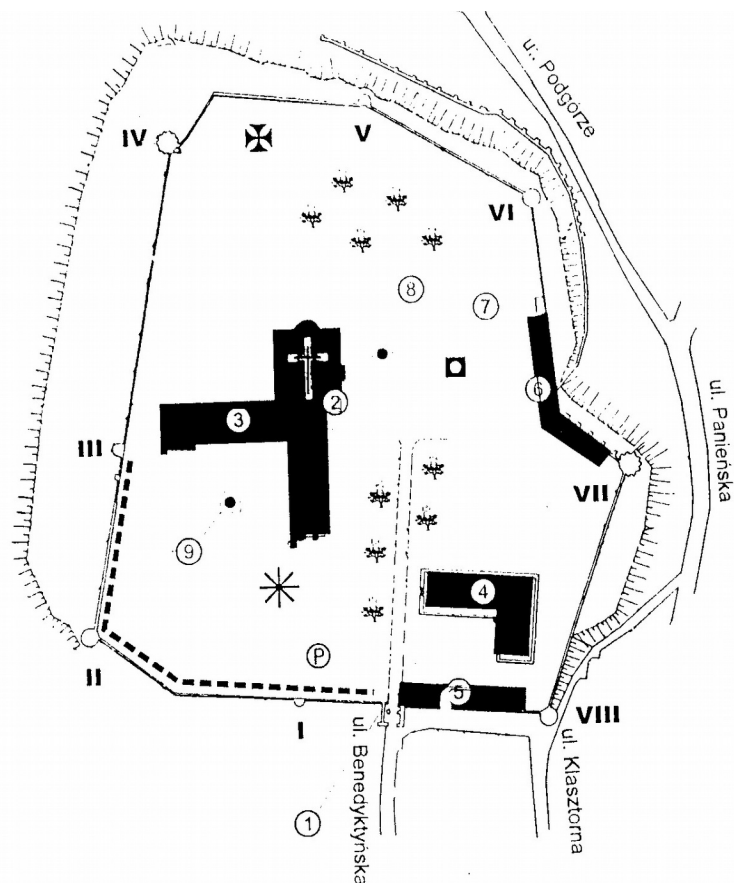
Ryc. 62. Położenie opactwo na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettic.

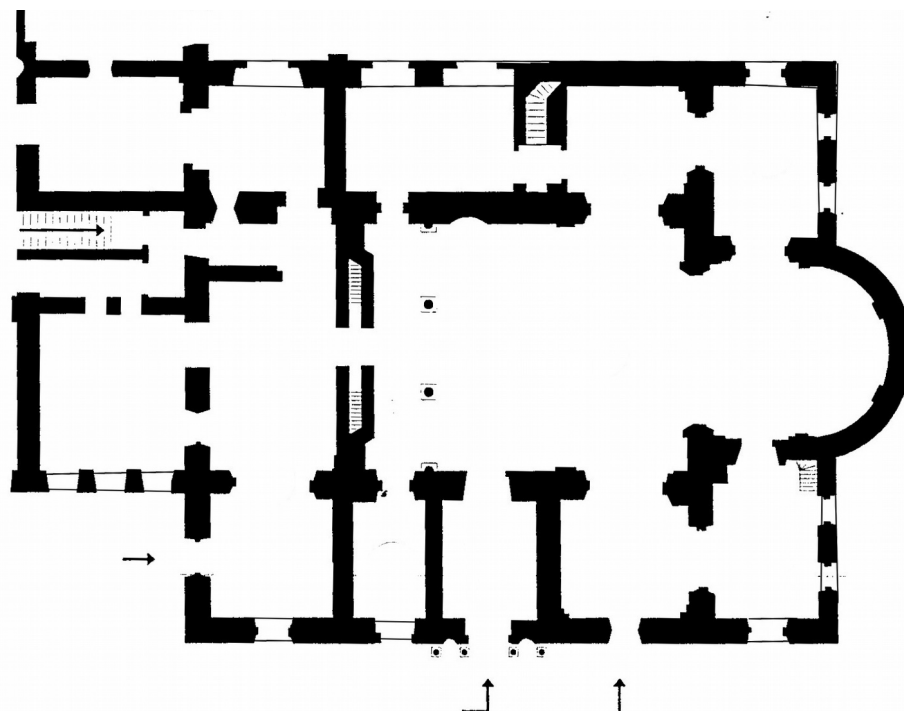
Ryc. 63. Opactwo na fragmencie widoku miasta z XVII wieku, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciel Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich).

Ryc. 64. Kościół i Klasztor Panien Benedykynek w Jarosławiu, teraz skład Komisji mundurowej, przerysowany we wrześniu 1845 roku - drzeworyt zamieszczony w 1846 roku w "Przyjacielu Ludu" - podpis oryginalny, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Ryc. 65. Plan całości założenia – stan obecny, źródło: J. Hołub, *Dawne opactwo pp. Benedyktynek*, s. 70.
 Legenda: 1. Brama wjazdowa, 2. Kościół pw. św. Mikołaja, 3. Dawny klasztor, obecnie dom rekolekcyjny,
 4. Przeorat, 5. Garaże, 6. Dawna pralnia i łaźnia, obecnie budynek mieszkalny, 7. Studnia, 8. Pomnik ks.
 Jerzego Popiełuszki, 9. Pomnik Anny Jenke.

Ryc. 66. Rzut kościoła pw. św. Mikołaja, źródło: J. Hołub, *Dawne opactwo pp. Benedyktynek*, s. 81.

Ryc. 67. Opactwo Benedyktynek – zdjęcie z ok. 1968 roku, źródło: www.fotopolska.eu [dostęp: 11.02.2014].

Ryc. 68. Położenie opactwa na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].

Ryc. 69. Współczesny widok kościoła pw. św. Mikołaja, fot. autorki, 2013.

Ryc. 70. Współczesne zdjęcie lotnicze opactwa, źródło: www.jaroslaw.pl, fot. L. Bieracki 2009 [dostęp: 12.05.2013].

5.2.3 Zabudowa mieszczańska

Marek Goszyła uważa, że „kamienica mieszczańska stanowi istotny element zachowanego dziedzictwa cywilizacyjnego”²¹⁸. Zabudowa Jarosławia – w granicach murów miejskich - to w przeważającej części właśnie kamienice mieszczańskie. Początkowo były to obiekty drewniane, które z biegiem czasu zostały zastąpione przez murowane budynki. Pełniły one funkcję mieszkalną i handlową.

Maria Dayczak-Domanasiewicz, historyk sztuki, w swoich pracach najpełniej²¹⁹ zbadała temat mieszczańskiej zabudowy miasta. Wyróżnia ona trzy rodzaje kamienic jarosławskich: dom patrycjuszowski, dom handlowy bogatego kupiectwa i dom sfer rzemieślniczych, tzw. „pospółstwa”²²⁰.

Domy patrycjuszowskie to według Marii Dayczak-Domanasiewicz kamienica Orsettich i kamienica Marcina Drużyckiego (obecnie dwa domy, Rynek 2 i 3)²²¹. Znajdowały się one w bardzo reprezentacyjnym miejscu, u wylotu ulicy Grodzkiej (dawnej Krakowskiej) na Rynek i naprzeciwko kolegiaty. Przykuwały uwagę przybywających do miasta. Były to obszerne, ozdobne budynki, o wyjątkowej skali, posiadały podcienia, wieńczyła je ozdobna attyka (w niezmienionej formie przetrwała tylko kamienica Orsettich).

Do grupy domów handlowych bogatego kupiectwa M. Dayczak-Domanasiewicz zalicza obiekty położone wzdłuż dwóch pierzei rynkowych: południowej i wschodniej²²² oraz leżące wzdłuż południowej (nieparzystej) strony ulicy Grodzkiej. Przykładami mogą być tutaj kamienice: Attavantich, Gruszewiczów, Rydzikowa, Ligeszczyńska. Grupa ta jest najbardziej oryginalną częścią zabudowy mieszczańskiej Jarosławia, a jej specyficzną odmianą jest „kamienica jarosławska”.

Najliczniejszą grupą są kamienice rzemieślnicze. Do tej odmiany należą wszystkie domy północno-zachodniej pierzei Rynku, północna (parzysta) strona ulicy Grodzkiej oraz większość zabudowy ulicy Sobieskiego (dawnej Zamkowej)²²³. Należały one do mniej zamożnych kupców i rzemieślników, określanych niegdyś mianem „pospółstwa”. Są to obiekty zdecydowanie skromniejsze niż te zaliczane do poprzedniej grupy, choć nie ustępują im pod względem szerokości frontów w przypadku obiektów rynkowych. Są obiektami jednopiętrowymi i cechuje je prosta forma elewacji.

Ze względu na kupiecki charakter miasta i rozwój handlu, podstawowego ogniwa rozwoju miasta, kamienica mieszczańska dostosowana była w skali i programie do funkcji „domu handlowego”. Efektem było powstanie tak zwanej kamienicy jarosławskiej o charakterystycznym układzie funkcjonalno-przestrzennym.

²¹⁸ M. Goszyła, *Zabytkowy rynek jarosławski podstawowym ogniwem rozwoju miasta*, op. cit., s. 57.

²¹⁹ M. Goszyła, M. Sokołowska, *Preliminarium do badań nad typologią kamienicy jarosławskiej*, op. cit., s. 60.

²²⁰ M. Dayczak-Domanasiewicz, *Zabytkowe budownictwo mieszkaniowe w Jarosławiu*, „Rocznik SMJ” 1967 – 1968, Jarosław 1968 (artykuł zmieniony), s. 41.

²²¹ *Ibidem*, s. 45.

²²² Ściśle: południowo-wschodniej i północno-wschodniej. *Ibidem*, s. 41.

²²³ *Ibidem*, s. 46.

Był to obszerny budynek, który od frontu posiadał zwykle od 3 do 5 okien, a jego długość (głębokość) wynosiła przeciętnie 47 metrów²²⁴. Parter pełnił funkcję handlową. Na tym poziomie znajdowały się dwa sklepy (czyli sklepione pomieszczenia), przeznaczone na towary, sień – wiata, wielka izba oraz mniejsze pomieszczenia (komórki, kuchnia, ciemna izba - skarbczyk). Z sieni wiodły schody na piętro, gdzie znajdowały się galerie, obiegające poszczególne kondygnacje, oraz pomieszczenia mieszkalne.

Wiata – obszerna sień – była centralnym punktem kamienicy. Podczas jarmarków, w deszczowe dni, odbywał się tu handel, do tego celu służyły także podcienia. Wiata często była doświetlona świetlikiem w dachu, wyraźnie wznoszącym się ponad kalenicę – element ten jest wyraźnie widoczny i w dzisiejszej panoramie miasta.

W tylnej części obiektu znajdowała się wielka izba, reprezentacyjne pomieszczenie mieszkańskie domu. Przeznaczona była na zebrania rodzinne i narady kupieckie, tu można było także uczcić udaną transakcję – izbę tę zwano również „szynkową”²²⁵. Zwykle mieściła się po lewej stronie, często była podniesiona o kilka stopni – taki przypadek spotykamy w kamienicy Gruszewiczów, Attavantich, Marysieńki.

Całość uzupełniało zaplecze w postaci wielokondygnacyjnych piwnic, wydrążonych w miękkim, lessowym podłożu.

Ryc. 71. Kamienica Orsettich i dom Drużyckiego – przykłady domów patrycjuszowskich. Stan z 2010 roku, fot. autorki.

²²⁴ J. Olszewska, *Jarosław, miasto niegdyś jarmarkami słynące*, op. cit., s. 93.

²²⁵ *Ibidem*, s. 94.

Ryc. 72. Pierzeja północno-wschodnia Rynku – domy handlowe bogatego kupiectwa, od lewej: nr 14 (kamienica Rydzikowa), nr 13, nr 12, stan z 2010 roku, fot. autorki.

Ryc. 73. Pierzeja północno-zachodnia Rynku – domy rzemieślników, stan z 2010 roku, fot. autorki.

Ryc. 74. Ulica Grodzka – po stronie lewej domy rzemieślnicze, po prawej – domy bogatego kupiectwa, w głębi kamienica Orsettich. Stan z 2010 roku, fot. autorki.

Ryc. 75. Północno-wschodnia pierzeja rynku na archiwalnej pocztówce, widoczne doświetlenia wiat – świetliki, a także zamurowane podcienia części kamienic, źródło: archiwum autorki.

Ryc. 76. Podcienia kamienic w pierzei północno-wschodniej, fot. autorki, 2015.

Ryc. 77. Wielka Izba w kamienicy Gruszeviczów, obecnie sala ślubów USC, w 2015 roku, źródło: www.jaroslaw.pl [dostęp: 28.09.2015]

Ryc. 78. Wiata kamienicy Rydzikowej w 2015 roku, fot. autorki.

Kamienica Orsettich

Kamienica Orsettich, ozdobiona piękną attyką i podcieniem, należy do najcenniejszych zabytków doby renesansu w Polsce. Początki tej budowli sięgają XVI wieku. Istniejący tu wówczas drewniany dom z jednym murowanym sklepem został w latach 70. XVI wieku przebudowany przez kupca Jana Raczkowskiego²²⁶. W 1585 roku kamienicę nabył inny kupiec (lub według innych źródeł - aptekarz), Stanisław Smiszowic. Wkrótce, nie mając pieniędzy na utrzymanie budynku, wydzierżawił go zamiejscowemu kupcom, przybywającym do Jarosławia na coroczne jarmarki. Z powodu zaniedbania i ciężącego na nim zadłużenia, z polecenia Anny Ostrogskiej, kamienica została sprzedana. Kupił ją w 1633 roku krakowski kupiec, Włoch z pochodzenia, Wilhelm Orsetti²²⁷. Był on również bankierem i prowadził interesy nie tylko z Krakowem, lecz również ze Lwowem, Lublinem, Gdańskiem i Poznaniem. Jego staraniem kamienica została gruntownie przebudowana w stylu późnego renesansu - prace przy niej zakończono w 1646 roku²²⁸. Po Orsettich kamienica należała między innymi do Micińskich, Holczmanów, Cymermanowiczów i Tomasza Huttera, rzeźbiarza, autora rzeźb przed kościołem pw. św. św. Janów i współautora elewacji kościoła MB Bolesnej²²⁹.

Według opisu z 1632 roku (sprzed przebudowy Orsettiego) wiemy, że na parterze od frontu znajdowały się dwa pomieszczenia (sklepy wierzchnie) przedzielone sienią biegnącą przez całą długość budynku, w środku izdebka z kuchnią, a z tyłu Wielka Izba, długa na 17 łokci (ok.10 metrów), szeroka na 12,5 (ok. 7,5 m), posiadająca belkowany strop. Na piętrze znajdowała się izba z komnatką. Budynek miał trzy murowane piwnice (sklepy spodnie) i dwa chodniki. Podcień i piwnice pod nim były drewniane. Kamienicę przykrywał dwuszczytowy dach²³⁰. Podczas przebudowy do prawie niezmienionego parteru dobudowano murowany podcień, wymurowano od nowa całe piętro, a dach otoczono od dwóch stron attyką. Funkcjonalnie kamienica dzieliła się na dwie części – na parterze mieściły się funkcje handlowe i reprezentacyjne, na piętrze zaś mieszkali właściciele.

Obecnie jest to dwukondygnacyjny budynek z podcieniem od frontu, wspartym na solidnych oskarpowanych filarach, zwieńczony wysoką attyką. Dolną część attyki tworzy podzielony pilastrami arkadowy fryz, górną – misterna koronka z szeregiem arkadek zwieńczonych szczytami. Jest to niezwykle osiągnięcie zarówno artystyczne jak i konstrukcyjne. Późniejsze remonty – poza nadbudową Wielkiej Izby – na szczęście nie wniosły istotnych zmian do wyglądu kamienicy i zachowała ona do dziś swój renesansowy charakter. Wewnątrz obiektu zachował się dawny układ z obszerną sienią, sklepami i komnatami na piętrze. Od strony południowej znajduje się przewiązka z reprezentacyjną

²²⁶ J. Olszewska, *Szkic dziejów kamienicy Orsettich w Jarosławiu*, op. cit., s. 227.

²²⁷ *Ibidem*, s. 229.

²²⁸ M. Dayczak-Domanasiewicz, *Zabytkowe budownictwo mieszkaniowe w Jarosławiu*, [w:] „Rocznik SMJ” 1967 – 1968, Jarosław 1968, s. 45.

²²⁹ K. Kieferling, *Krótką opowieść o mieście Jarosławiu w województwie podkarpackim leżącym*, op. cit., s. 25.

²³⁰ *Ibidem*, s. 24.

Wielką Izbą, nakryta belkowanym stropem z resztkami XVII-wiecznej polichromii. Pod budynkiem mieszczą się rozległe piwnice.

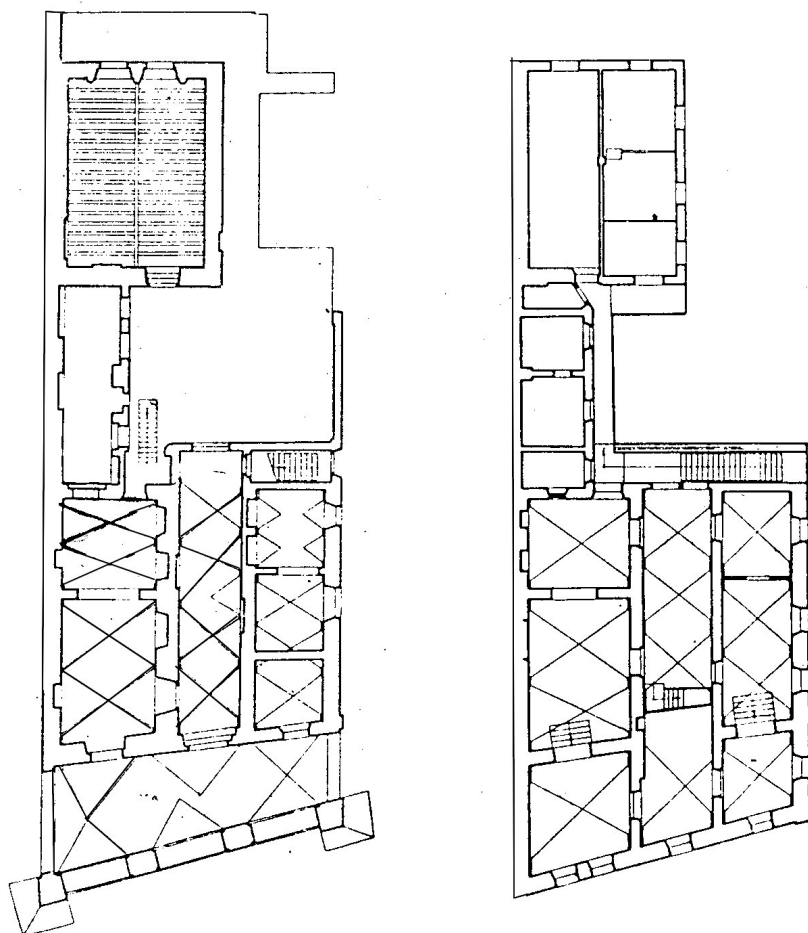
Początkowo kamienica znajdowała się w zabudowie zwartej, narożną stała się w 1625 roku, kiedy to spalił się sąsiedni dom i na jego miejscu utworzono uliczkę do wałów (obecnie ul. Trybunalska). Zajmuje ona tzw. działkę pełną, niepodzielną, określoną od czasu średniowiecza według prawa magdeburgskiego jako kurialne dworzyszczce.

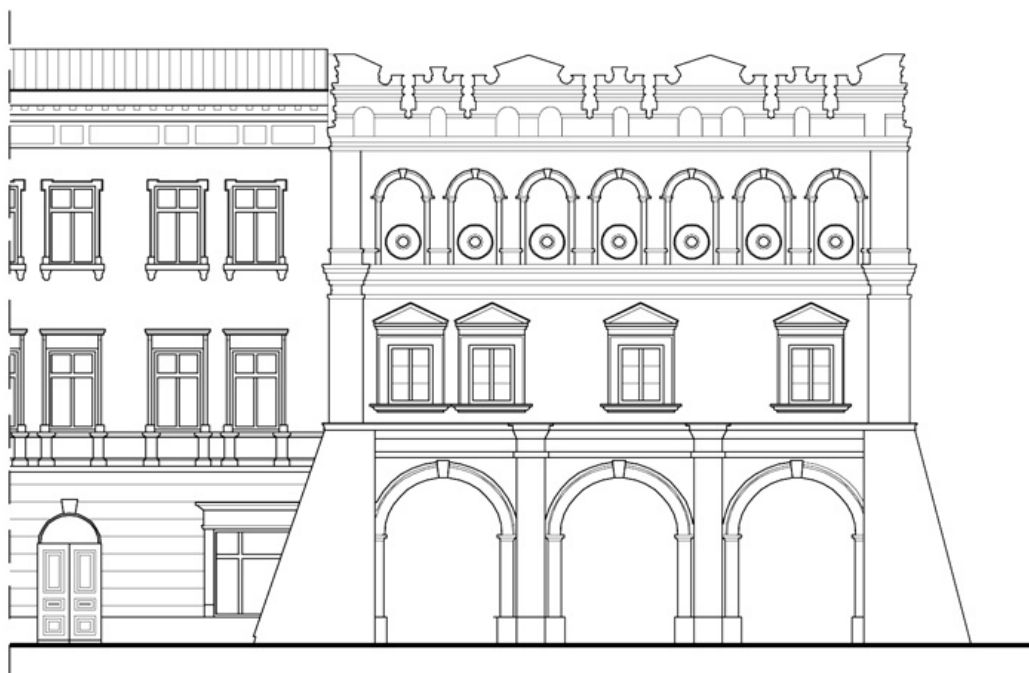
Ryc. 79. Położenie kamienicy na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Ryc. 80. Położenie kamienicy na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Ryc. 81. Kamienica Orsettich – rzut przyziemia i pierwszego piętra, źródło: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław, op. cit.*, s. 38.

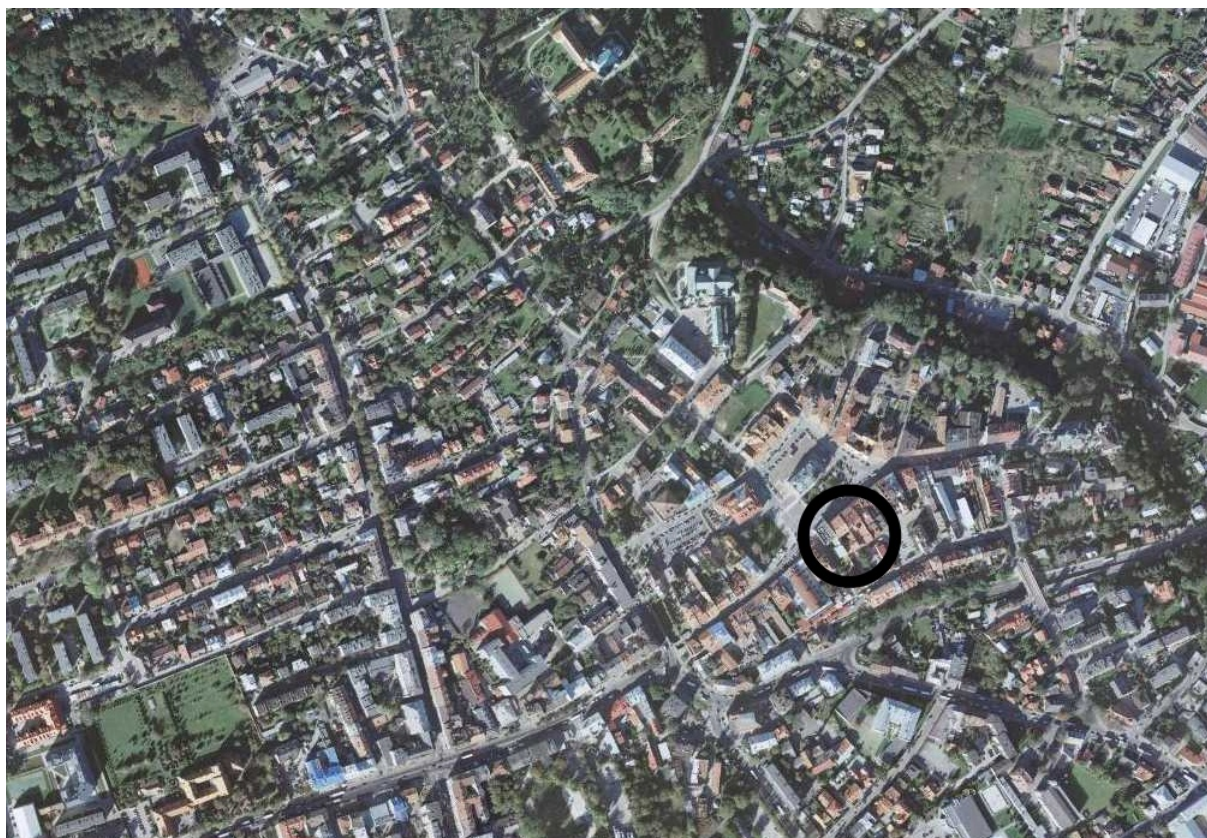
Ryc. 82. Kamienica Orsettich – elewacja frontowa, opracowanie autorki na podstawie: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław, op. cit.*, s. 38 oraz dokumentacji fotograficznej.

Ryc. 83. Kamienica Orsettich – archiwalna pocztówka z błędną, kolokwialną nazwą „stary zamek”, źródło: www.fotopolska.eu [dostęp: 2.03.2014].

Ryc. 84. Kamienica Orsettich – zdjęcie archiwalne sprzed 1935 roku, widoczne zabudowania podcieni i szyldy sklepowe, źródło: www.fotopolska.eu [dostęp: 2.03.2014].

Ryc. 85. Położenie kamienicy na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014]

Ryc. 86. Kamienica Orsettich w 2008 roku, fot. autorki.

Wybrane kamienice typu jarosławskiego

Kamienica Attavantich (Rynek 5)

Kamienica Attavantich, sąsiadująca z kamienicą Orsettich, została zbudowana w pierwszej połowie XVII wieku przez włoskiego kupca i burmistrza Jarosławia, Juliusza Attavantiego²³¹. Powstała na miejscu XV-wiecznego domu Jana Dąbka, spalonego w 1625 roku, podczas drugiego z wielkich pożarów, które nawiedziły Jarosław. Pierwotnie była piętrowa, nadbudowana została w XIX wieku²³². Otrzymała wówczas nową fasadę i piękną salę lustrzaną, lecz utraciła podcienia (widoczne na planie miasta z 1704 roku). Podczas restauracji budynku w latach 1961-1962²³³ odkryto gotyckie wątki murów oraz dawny bieg schodów. Obiekt posiada dwukondygnacyjne podziemia, a chodnik drugiego piętra podziemnego wchodzi niezwykle głęboko w przestrzeń płyty rynku – około 20 metrów (połowa odległości kamienicy od ratusza). Po rodzie Attavantich kamienica należała między innymi do Mikołaja Wisemberga z Obrazowic, Jana Metlanata (Szkota, wójta jarosławskiego) i rodziny Tarczyńskich.

Kamienica Gruszewiczów (Rynek 6)

Kamienica Gruszewiczów wzniesiona została w I poł. XVII wieku na reliktach budynku gotyckiego. Pierwotnie, podobnie jak kamienica Attavantich, była budynkiem jednopiętrowym z podcieniami, który nadbudowano również w XIX wieku²³⁴. W jej wnętrzach zachował się dawny układ z Wielką Izbą i oryginalną klatką schodową z galerijką na pierwszym piętrze, wokół wewnętrznego dziedzińca (wiaty). W Wielkiej Izbie, nakrytej sklepieniem kolebkowym z lunetami, zachowała się polichromia datowana na I połowę XVII wieku, przedstawiająca sceny Męki Pańskiej oraz czterech ewangelistów. Kamienica została nazwana od nazwiska właściciela, aptekarza Adriana Gruszewicza i jego syna Jana. Ciekawe są dzieje tej kamienicy: w 1656 stał tu kwaterą król szwedzki Karol Gustaw, zaś w 1711 roku mieszkał car Rosji Piotr I, bawiący w Jarosławiu na chrzcinach córki Sieniawskich.

Kamienica Rydzikowska (Rydzikowa, Rynek 14)

Kamienica Rydzikowska ulokowana jest przy Ryнку 14 w Jarosławiu. Powstała w XVI lub XVII wieku, podcienia – zachowane do czasów współczesnych - dobudował w 1615 roku Mikołaj Kulig z Muniny na zlecenie właściciela, rajcy Wojciecha Rydzika²³⁵, od którego nazwiska obiekt wzięł swoją nazwę. W późniejszych wiekach jej właścicielem był również Elias Wapiński, burmistrz miasta i fundator cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego – stąd niekiedy spotyka się nazwę „Dom Wapińskich”²³⁶. Budynek jest najlepiej zachowanym

²³¹ K. Gottfried, *Ilustrowany przewodnik po Jarosławiu*, op. cit., s. 24.

²³² W. Wlazło, *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. T. 33, Województwo przemyskie*, Ośrodek Dok. Zabytków, Warszawa 1998, s.100

²³³ *Ibidem*, s. 100.

²³⁴ *Ibidem*, s. 100.

²³⁵ K. Kieferling, *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej, Szkice do portretu miasta i jego właścicielki (1594-1635)*, op. cit., s. 302.

²³⁶ W. Wlazło, *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. T. 33, Województwo przemyskie*, op. cit. 100.

przykładem kamienicy mieszczańskiej typu „jarosławskiego”. Zachował się zarówno układ przestrzenno-funkcjonalny kamienicy, w tym wiata, reprezentacyjna Wielka Izba - kryta zachowanym modrzewiowym stropem belkowym – jak i 2-kondygnacyjny system piwnic, dawnych składów kupieckich. Obecnie zlokalizowana jest tutaj Podziemna Trasa Turystyczna im. prof. Feliksa Zalewskiego - autora projektu renowacji piwnic.

Inne zabytkowe kamienice przyrynkowe to między innymi: kamienica Ligeszczyńska (nr 7), kamienica Rohma (nr 8), kamienica Chmielikowska (nr 9) – wszystkie powstały w pierwszej połowie XVII wieku i zostały przebudowane dwa stulecia później.

Ryc. 87. Kamienica Attavantich w 2010 roku, fot. autorki.

Ryc. 88. Kamienica Gruszewiczów w 2015 roku, fot. autorki.

Ryc. 89. Kamienica Rydzikowa w 2011 roku, fot. autorki.

6 Jarosław w XVII i XVIII wieku

W 1600 i 1625 roku miasto nawiedziły pożary, z czego drugi, który wybuchł podczas sierpniowego jarmarku²³⁷ był *największym nieszczęściem jakie notują dzieje Jarosławia*²³⁸. Zginęło w nim 300 osób, a straty oszacowano na 10 milionów złotych polskich²³⁹. Spaliły się praktycznie wszystkie budynki drewniane, a inne – między innymi kolegiata – zostały znacznie uszkodzone. Jednakże dzięki staraniom Anny Ostrogskiej i licznym przywilejom, miasto szybko się odbudowywało, ale do dawnej świetności już nigdy nie wróciło. Przywleczona przez tureckich kupców w 1622 roku dżuma spowodowała śmierć 2000 osób, co stanowiło 10% ówczesnej populacji miasta.

Po bezpotomnej śmierci Anny Alojzy Chodkiewiczowej w 1659 roku, którą to datę można uznać za początek upadku miasta, pozostały do rozdziału liczne dobra – 16 miast i 153 wsie²⁴⁰. Spadkobiercami byli bracia cioteczni księżnej Konstancy Lubomirski oraz Jan Zamojski, po którego śmierci cześć dóbr jarosławskich przeszła na wdowę Marię Kazimierę, ponownie zaślubioną z Janem Sobieskim. Do dóbr tych rościli sobie pretensje także Koniecpolscy – z mocy spadku po córce Jana Zamojskiego, Janinie Barbarze, wydanej za Aleksandra Koniecpolskiego – *i długi o to spój w sądach krajowych wiedli*²⁴¹. Dopiero w 1690 roku wyrok trybunału lubelskiego przysądził dobra jarosławskie właśnie Marii²⁴².

Niedługo później Jarosław stał się terenem walk między Szwedami i Sasami. Efektem tych niespokojnych czasów były zniszczenia i głód. Po okresie klęsk i burz wojennych nastąpił nareszcie pokój w całym kraju, lecz okres świetności miasta już nie powrócił. Jarmarki traciły na znaczeniu. Obcokrajowcy opuścili miasto zabierając swój dobytek i pieniądze. Dążąc do podniesienia upadającego handlu Król August III przywilejem z 1746 roku zwiększył ilość jarmarków w mieście do siedmiu rocznie. Nie poprawiło to jednak sytuacji i z biegiem czasu po jarosławskich jarmarkach nie pozostał nawet ślad.

Wielkie zasługi dla rozwoju miasta położył wówczas ks. Wacław Sierakowski, przez 45 lat proboszcz jarosławskiej kolegiaty, później biskup przemyski i arcybiskup lwowski. On to odnowił uszkodzoną przez pożary świątynię, wznosił budynki gospodarcze, odzyskał utracone fundusze i urządził na nowo parafię. Opuszczony przez Jezuitów Kościół Panny Marii oddano w 1777 roku Dominikanom.

W międzyczasie miasto niszczone było przez najazdy tatarskie. Walki Polski z Turcją i Kozakami w drugiej połowie XVII wieku przerwały stosunki handlowe ze Wschodem, z kolei pobyt wojsk saskich, szwedzkich i rosyjskich w początkach XVIII wieku niszczył dobrobyt miasta. Od 1674 roku rozpoczęto rozbiórkę zamku, na którego miejscu wzniesiono w latach 1717-1749 cerkiew grekokatolicka.

²³⁷ J. Olszewska, *Jarosław, miasto niegdyś jarmarkami słynące*, op. cit., s. 98.

²³⁸ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op. cit., s.26.

²³⁹ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op.cit., s. 141.

²⁴⁰ F. Siarczyński, *Wiadomość historyczna i statystyczna o mieście Jarosławiu*, s. 104.

²⁴¹ *Ibidem*, s. 105.

²⁴² *Ibidem*, s. 105.

Około 1670 roku podróżujący po Polsce Ulryk Werdun opisał Jarosław jako „(...) dość wielkie miasto (...) ufortyfikowane kamiennymi basztami, (...) z kamiennym kościołem parafialnym, z bardzo wielkim i pięknym klasztorem zakonnim, (...) z kolegium jezuickim i stojącym przy nim bardzo dużym i pięknym kościołem (...) z zamkiem nad Sanem włoskim sposobem zbudowanym z fosami w czworobok zewnątrz i wewnątrz”, zaś zakończył stwierdzeniem „że jest to okolica jedna z najprzyjemniejszych, najurodzajniejszych i najpiękniejszych jakie w życiu widziałem (...)”²⁴³.

6.1 Przemiany układu urbanistycznego

Wiek XVII i XVIII to okres, w którym zabudowa Jarosławia zmieniała swój charakter z drewnianej na murowaną. Miało to związek z pożarami z 1600 i 1625 roku, podczas których spłonęła niemal cała drewniana zabudowa miasta²⁴⁴. W 1636 roku miasto liczyło 171 domów, 6 dworców i 9 placów pustych²⁴⁵, przedmieścia – 155 domów.

Mimo spadku znaczenia Jarosławia jako ośrodka handlowego i, co za tym idzie, zmniejszenia dopływu funduszy – niższe wpływy z jarmarków, w dodatku znaczna część środków szła na działania wojenne i obronę miasta – w mieście powstawały nowe obiekty, zarówno świeckie, jak i sakralne. Część z nich znajdowała się poza murami miasta, przy trakcie krakowskim – jak kościół NMP (barokowa przebudowa), kościół pw. św. Ducha (podobnie – barokowa przebudowa) oraz kościół i klasztor Franciszkanów (nowa fundacja).

Właściwe miasto w dalszym ciągu pozostawało w granicach średniowiecznych umocnień. Coraz intensywniej rozwijały się zaś przedmieścia Jarosławia. Według Kazimierza Gottfrieda prezentowały się one następująco: „Poza obwarowaniami miejskimi znajdowały się szeroko rozłożone od strony północnej, zachodniej i południowo-wschodniej przedmieścia ruskie, krakowskie i przygrodzie. Z czasem narastały stopniowo, rozchodząc się prostopadle od bram miejskich wzdłuż głównych dróg publicznych, a obszar przedmiejski rozdrabniał się i przyjmował rozmaite nazwy Pasieka, Podzamcze, Zasanie, Głęboka, Franciszkańskie, Leżajskie, Podgórze, Kopiec, Garbarze, Misztale, Lassoty, Zwierzyniec. Przedmieścia zajmując dość znaczną przestrzeń większą niż miasto (...), miały odeń większą możliwość swobodnego rozwoju terytorialnego”²⁴⁶. Była to mozaika niewielkich domów, w większości drewnianych, otoczonych sadami i ogrodami.

Symbolem upadku miasta może być rozebranie zamku, jeszcze wiek wcześniej będącego reprezentacyjną siedzibą właścicieli Jarosławia. Od 1674 roku cegły z rozbiórki zaczęto wykorzystywać do do naprawiania murów miejskich – za pozwoleniem Stanisława

²⁴³ Cytat za: K. Kieferling, *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej, Szkice do portretu miasta i jego właścicielki (1594-1635)*, op. cit., s. 16.

²⁴⁴ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op.cit., s. 109.

²⁴⁵ *Ibidem*, s. 13, za: Rk. Muz. XX. Czart. 3824, nr 21.

²⁴⁶ K. Gottfried, *Jarosław w XVIII wieku*, Nakładem Muzeum Miejskiego w Jarosławiu, Jarosław 1938, s.16

Konieczpolskiego²⁴⁷ - najpierw pochodziły one z mieszczańskiej części obiektu, później – za czasów Marii Kazimiery – również z pozostałych fragmentów. Królowa Maria przebywała w kamienicy przy Rynku (nr 11, zwanej do dziś „kamienicą Marysieńki”) lub w pałacu Sobieskiego w Wysocku.

Stopniowej degradacji ulegały również jarosławskie podziemia – unikatowe w skali europejskiej. W czasach świetności służyły one jako magazyny towarów. Z powodu miękkości lessu, będącego głównym budulcem jarosławskiego wzniesienia i łatwości drążenia w nim, kupcy schodzili coraz niżej i niżej, zamiast wznosić czy kupować nowe obiekty. Pełniły także funkcję schronienia podczas najazdów, na przykład tatarskich²⁴⁸ W efekcie wyżej opisanych praktyk powstał chaotyczny układ korytarzy położonych dwie kondygnacje pod ziemią. Zdarzały się również piwnice trzykondygnacyjne. Podziemia nie miały określonego kierunku, nie przestrzegały również granic budynków i działek. Od połowy XVII wieku, z powodu zmniejszenia znaczenia jarosławskich jarmarków, a co za tym idzie – ograniczenia liczby towarów, niższych obrotów itd. podziemia przestały być w pełni wykorzystywane. Nie zabezpieczono ich jednak odpowiednio, często poprzestano na zasypaniu wejścia. Efektem było zawalenie się części piwnic i poważne problemy z konstrukcją kamienic.²⁴⁹

6.2 Architektura

6.2.1 Modernizacja umocnień obronnych

Za panowania Jana III Sobieskiego (1674-1696) przebudowano i wzmocniono obwód obronny Jarosławia wg planów sporządzonych przez Jana Berendta²⁵⁰. Budowę ukończono w 1690 roku. W dalszym ciągu do miasta prowadziły trzy bramy: Krakowska, Lwowska, Pełkińska. Prawdopodobnie również przebieg murów nie uległ zmianie. Wówczas pojawiły się nowe dzieła obronne w postaci bastionów, których według planu z 1750 roku wieku było siedem. W II poł. XVII wieku wzniesiono także zbrojownię miejską oraz wydano przepisy dotyczące obrony miasta. Franciszek Siarczyński opisywał je następująco: „(...) każdy mieszkaniec w rusznicę i oszczep był opatrzony, i w czasie potrzeby za znakiem trwogi na miejsce oznaczone do roty swej stawać, rozkazom zwierzchnika podlegać był powinien”²⁵¹.

Przedmieścia były nadal chronione umocnieniami ziemnymi – wałami, nasypami, rowami, a także ostrokołami i parkanami. Taki, prowizoryczny rodzaj obwarowań wymagał regularnych remontów i zabezpieczeń, które niestety zaniedbywano, wzmacniając je tylko w zagrożeniu wojną²⁵².

²⁴⁷ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op.cit., s. 616.

²⁴⁸ J. Olszewska, *Jarosław, miasto niegdyś jarmarkami słynące*, op. cit., s. 95.

²⁴⁹ Problem jarosławskich podziemi, a także późniejsze ratowanie Starówki dokładnie omówione jest w artykule Zbigniewa Zięby, *Jarosławska starówka - „Miasto, które mogło zginąć” (W 50-tą rocznicę podjęcia akcji ratunkowej)*, „Rocznik SMJ”, Tom XVI, Jarosław 2006, s. 119-138.

²⁵⁰ J. Olszewska, *Fortyfikacje dawnego Jarosławia*, op.cit. s. 36.

²⁵¹ F. Siarczyński, *Wiadomość historyczna i statystyczna o mieście Jarosławiu*, s. 103.

²⁵² K. Gottfried, *Jarosław w XVIII wieku*, op. cit., s. 22.

6.2.2 Ważniejsze obiekty architektoniczne

Kościół pw. Najświętszej Maryi Panny i klasztor Dominikanów

Kościół i klasztor, usytuowany na niewielkim wzniesieniu, onegdaj poza murami miasta, stanowi dominujący element krajobrazu jego zachodniej części. W 1629 roku Anna księżna Ostrogska, właścicielka Jarosławia, przekazała gotycki kościół jarosławskim Jezuitom, którzy wkrótce wybudowali obok niego kolegium zamiejskie, a potem wznieśli okazałą świątynię. Miało to miejsce najprawdopodobniej w latach 1629-1635²⁵³. Nowopowstała budowla była jednonawowa. Wzniesiono ją w stylu późnorenesansowym, niedługo po ukończeniu opactwa ss. Benedyktynek. Można zatem domniemywać, że budynki zaprojektowali ci sami architekci. Długość kościoła pw. Najświętszej Maryi Panny wynosiła około 31m przy szerokości około 12m. Według Emanuela Okonia mógł być wzniesiony przez budowniczych lubelskich, o czym świadczy sposób opracowania kapiteli korynckich (prosto i schematycznie) – podobne spotyka się w kościołach z kręgu lubelskiego²⁵⁴.

W 1698 roku rozpoczęto przebudowę świątyni (bądź budowę od podstaw na zrębie poprzedniej – według Emanuela Okonia) według projektu Jakuba Solarii. Trwała ona z przerwami do 1713 roku²⁵⁵ (w wyniku szturmów Szwedów w 1707 roku i pożaru kościoła został spalony do nagich murów i konieczna była odbudowa²⁵⁶), a kierował nią murator Szczepan Flanderski. W latach 1722-1723 Józef Rossi wykonał we wnętrzu kościoła wspaniałą polichromię, kontynuowaną przez Adama Swacha w latach 1731-1732, prawdopodobnie przy współudziale Joachima Ornamusa.

W początkach II połowy XVIII wieku (ok. 1755-1760) do istniejącego korpusu obiektu dobudowano od strony prezbiterium nową fasadę z dwoma wieżami. Była dziełem architekta Pawła Giżyckiego, przy współudziale Józefa Degana i Tomasza Huttera (rzeźbiarza, autora rzeźb stojących przed jezuickim kościołem pw. św. św. Janów). Na nietypowe umieszczenie wież w fasadzie wschodniej wpłynęło strome ukształtowanie terenu przy fasadzie zachodniej. Projekt umieszczenia wież wykonał biskup Aleksander Fredro, zaś hełmy wykonali w 1762 roku brązownicy Jan Weys i Józef Popiel ze Lwowa.

Finalnie, w wyniku przebudów kościół stał się okazałą, orientowaną, późnobarokową bazyliką emporową założoną na planie prostokąta, z ślepą dwuwieżową elewacją od wschodu i sygnaturką na kalenicy²⁵⁷. Korpus główny jest trójnawowy, jego długość wynosi 48 metrów, zaś wysokość nawy głównej wynosi 25m - boczne są niższe. Pięcioprzęsłowy korpus z emporami oddziela od dwuprzęsłowego prezbiterium pseudotransept utworzony przez boczne kaplice św. Jana Nepomucena (północną) i Serca Pana Jezus (południową). Nawa

²⁵³ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op. cit., s. 120.

²⁵⁴ E. Okoń, *Dzieje budowy kościoła jezuickiego „na polu” w Jarosławiu (do roku 1917)*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zabytkoznawstwo i konserwatorstwo, Zeszyt 298, Toruń 1996, s.98.

²⁵⁵ *Ibidem*, s. 118, za: A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968, s. 193.

²⁵⁶ *Ibidem*, s.115, 123.

²⁵⁷ E. Okoń, *Dzieje budowy kościoła jezuickiego „na polu” w Jarosławiu (do roku 1917)*, op. cit., s.101.

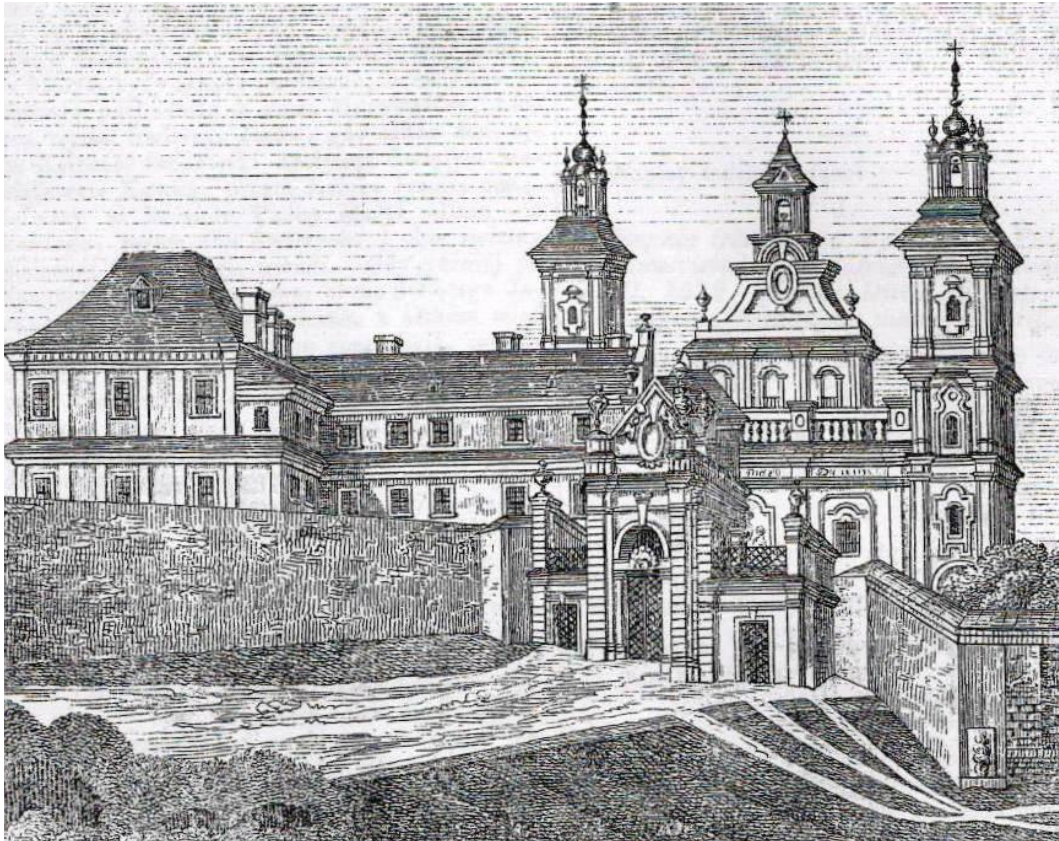
środkowa posiada sklepienie kolebkowe z lunetami, a od naw bocznych oddzielona jest półkolistymi arkadami. Prezbiterium ma szerokość i wysokość równą szerokości i wysokości nawy głównej, po jego bokach znajduje się skarbiec i zakrystia. Otwory empor wypełniają złożone regencyjne skośne kraty. Ścianę zachodnią wypełnia dwukondygnacyjny chór muzyczny, pochodzący z 1709 roku. Obie kondygnacje podzielone są trzema arkadami, wspartymi na kolumnach. Główna fasada nietypowo jest fasadą wschodnią. Między dwoma wieżami biegnie ganek (taras z balustradą). Całość fasady została założona na rzucie falistym z wklęsłymi ciosami wież o zaokrąglonych narożach, z łagodną, łukową częścią środkową. Wieże zwężają się w miarę wzrastania wysokości, co nadaje im lekkości i strzelistości. Stanowi ona najbardziej dekoracyjny element bryły kościoła. Świątynia zwieńczona jest dachem siodłowym o konstrukcji płatwiowo-stalowej, pokrytym blachą miedzianą. Z budynkami klasztorными połączona jest korytarzem. W górnej części znajdują się romantyczne dwunastogłosowe organy z 1896 roku, zbudowane przez braci Rieger.

Bogaty, lecz w miarę jednolity jest wystrój wnętrza. Zachowano hybrydyczny porządek z pilastrami korynckimi, o belkowaniu doryckim. Bogata artykulacja ścian z nietypowymi połączeniami porządków architektonicznych, spiętrzonymi gzymsami i masywnymi tryglifami, z bogatą polichromią, robi wrażenie swą oryginalnością i nietypowością. Na ołtarzu głównym znajduje się słynąca łaskami gotycka figura Piety, koronowana 8 września 1755 roku. Od 1777 roku, po kasacie zakonu Jezuitów, kościół należy do ojców Dominikanów²⁵⁸.

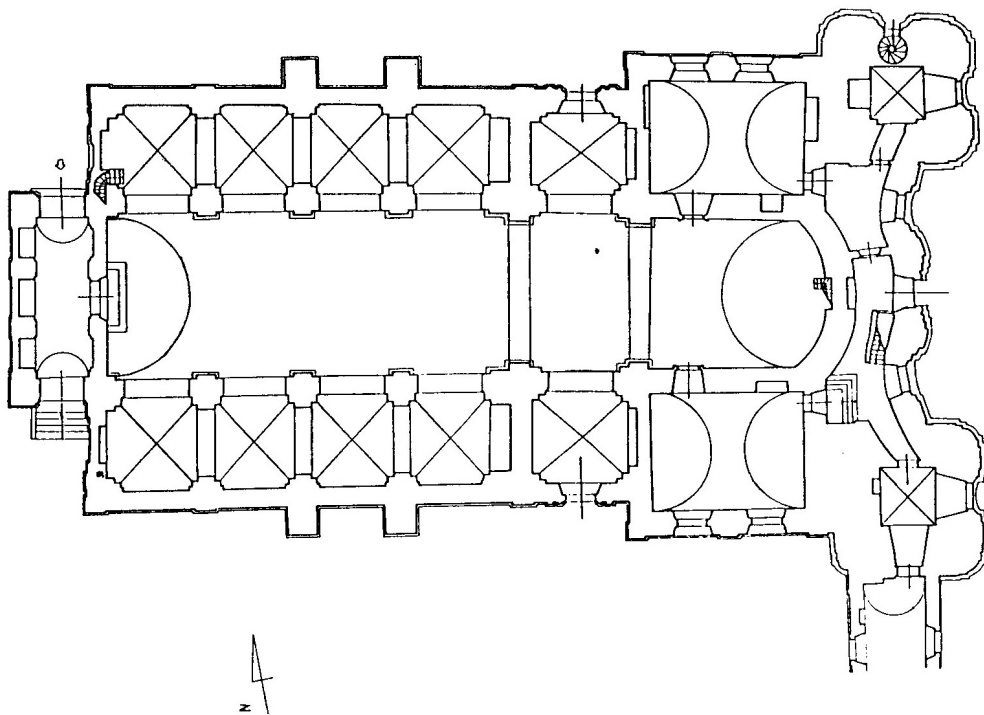

Ryc. 90. Położenie kościoła na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

²⁵⁸ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław*, op. cit., s. 43.

Ryc. 91. Kościół Panny Maryi w Jarosławiu, fundowany w roku 1654, przerysowany na miejscu w październiku 1845 roku - drzeworyt zamieszczony w 1846 roku w czasopiśmie "Przyjaciel Ludu" - podpis oryginalny, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettech.

Ryc. 92. Rzut kościoła, źródło: E. Okoń, *Dzieje budowy kościoła jezuickiego „na polu” w Jarosławiu (do roku 1917) op.cit.*, s. 128 – opracowanie autora na bazie inwentaryzacji sprzed 1939 roku.

Ryc. 93. Kościół Panny Maryi – archiwalna pocztówka z początku XX wieku, źródło: archiwum autorki.

Ryc. 94. Położenie kościoła na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].

Ryc. 95. Współczesne zdjęcie lotnicze kościoła i klasztoru, źródło: www.jaroslaw.pl, fot. J. Biernacki 2009 [dostęp: 12.05.2013].

Ryc. 96. Kościół w 2009 roku, fot. autorki.

Kościół pw. Św. Ducha

W Jarosławiu, podobnie jak w wielu polskich miastach, budynek szpitala znajdował się poza murami miejskimi. Lokalizacja ta podyktowana była względami bezpieczeństwa – konieczność izolacji chorych ze względu na możliwość zarażenia się mieszkańców. Jarosławski szpital dla ubogich znajdował się przy trakcie krakowskim, niedaleko Bramy Krakowskiej. Rozebrany został w drugiej połowie XVIII wieku. Przez cały okres jego istnienia towarzyszyła mu świątynia – najpierw kaplica, później kościół.

Pierwszym obiektem powstałym w tym miejscu była drewniana kaplica pw. św. Krzyża, św. Łukasza i św. Jana Chrzciciela - wzniesiona przed 1462 rokiem²⁵⁹. Po 1495 znajdował się tu drewniany kościółek pw. św. Ducha, zbudowany prawdopodobnie z fundacji Spytka II²⁶⁰. W drugiej połowie XVII wieku wzniesiono murowaną świątynię pw. Ducha Świętego, św. Michała Archanioła i św. Błażeja, którą konsekrowano 7 sierpnia 1690 roku. Kościół był budowlą barokową, orientowaną, jednonawową, i w takiej formie zachował się do czasów dzisiejszych. Prawdopodobnie zaprojektował go Jan Michał Link. Posiadał trzy ołtarze: główny z obrazem Matki Boskiej oraz dwa boczne z obrazami Chrystusa Ukrzyżowanego i św. Michała Archanioła, patrona miasta. Świątynia została włączona do obrony miasta jako osłona pobliskiej Bramy Krakowskiej, o czym świadczą otwory strzelnicze pod okapami dachowymi.

W 1797 roku kościół przeszedł w ręce ewangelików. Po II wojnie światowej zwrócono go katolikom. Z pierwotnego wyposażenia kościoła zachowały się: ołtarz główny oraz obrazy Ukrzyżowania i Matki Bożej Pocieszenia z XVI/XVII wieku.

Ryc. 97. Kościół pw. Św. Ducha na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

²⁵⁹ K. Kieferling, *Krótką opowieść o mieście Jarosławiu w województwie podkarpackim leżącym*, Jarosław 2011, s. 34.

²⁶⁰ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 317.

Ryc. 98. Położenie kościoła na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].

Ryc. 99. Kościół pw. Św. Ducha w 2015 roku, fot. autorki.

Kościół pw. św. Trójcy i klasztor Reformatów

W 1700 roku do Jarosławia przybyli Franciszkanie - Reformaci, którzy zamieszkali w tymczasowych drewnianych obiektach. Niedługo później powstało założenie klasztorne – zbudowane w latach 1710-1716 według projektu Tomasza Belottiego przez muratora Martyna z Kęt. Było ono zlokalizowane poza murami miasta, przy trakcie na Kraków. Kościół i klasztor powstał z fundacji Jana Kwolka, burmistrza Jarosławia oraz Eufrozyny i Franciszka Zawadzkich²⁶¹.

Kościół św. Trójcy jest niedużą, jednonawową budowlą z węższym prezbiterium i kruchtą od frontu, co jest typowym rozwiązaniem stosowanym w większości kościołów Reformatów.

Bracia Mniejsi Ściślejszej Obserwacji Reformaci posiadali specyficzną regułę mającą na celu nie tylko wierność ideałom głoszonym przez św. Franciszka, lecz także pracę nad własnym uświęceniem, życie według ewangelicznych ideałów, szerzenie pobożności ludowej, kaznodziejstwo. Surowość tej reguły zakazywała posiadania jakiegokolwiek własności zarówno przez poszczególnych zakonników, jak również przez cały konwent. Ubóstwo Reformatów przejawiało się między innymi w ich budownictwie zakonnym. Architektura klasztorna i kościelna pierwszych konwentów, z pewnymi wyjątkami (konwent krakowski, wejherowski), była w całości drewniana. Później pojawiały się obiekty murowane, jednak wciąż z zachowaniem zasady ubóstwa i skromności. Stąd budowle niewielkie, często jednonawowe, skupiające całą uwagę wiernych na Bogu, a nie na wystroju. W myśl tej zasady był również budowany kościół jarosławski.

Frontowa elewacja została w 1753 roku pokryta malowidłami, przedstawiającymi św. Trójcę i świętych zakonu franciszkańskiego – św. Franciszka z Asyżu, Antoniego z Padwy i Piotra z Alkantary. Wieżę kościelną zastąpiła wyrastająca ze świątyni (pokrytej dachówką), niewielka wieżyczka sygnaturkowa z 1735 roku, z dwoma małymi dzwonami²⁶².

Wnętrze kościoła posiadało pierwotnie surowy i prosty wygląd. Znajdowało się tam sześć ołtarzy, zaś ściany były wybielone, nie zaś pokryte freskami. W prezbiterium mieści się do dziś ołtarz z krucyfiksem. Później pojawiały się kolejne dekoracje, rzeźby i malowidła, jednak nigdy nie było tu ostentacyjnego barokowego przepychu, gdyż w myśl zasady reformackiej, wyrażonej słowami prowincjała Beniamina Rzyńskiego, że „nie mury i ich krasa mają być chlubą zakonu, ale życie i postępowanie zakonników”, przestrzegano ściśle prostoty ducha franciszkańskiego²⁶³. Dopiero w 1911 roku zarzucono bielenie ścian i pojawiły się dekoracje ściennie całego kościoła.

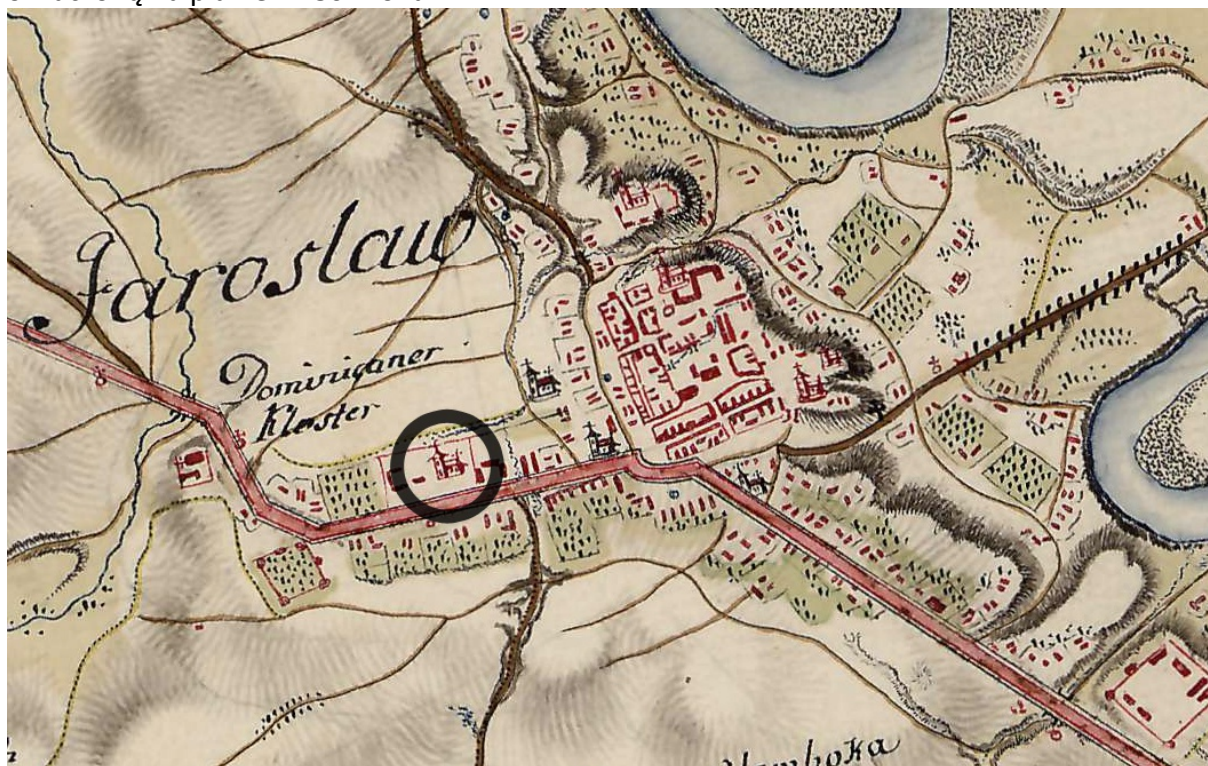
Układ klasztoru również jest typowy dla budownictwa Reformatów - na rzucie czworoboku z wirydarzem pośrodku i placem przykościelnym obwiedzionym murem ze

²⁶¹ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op. cit., s. 118.

²⁶² K. Gottfried, *Kościół i klasztor oo. Reformatów w Jarosławiu*, nakładem klasztoru oo. Reformatów, Jarosław 1943, s.16.

²⁶³ *Ibidem*, s.18.

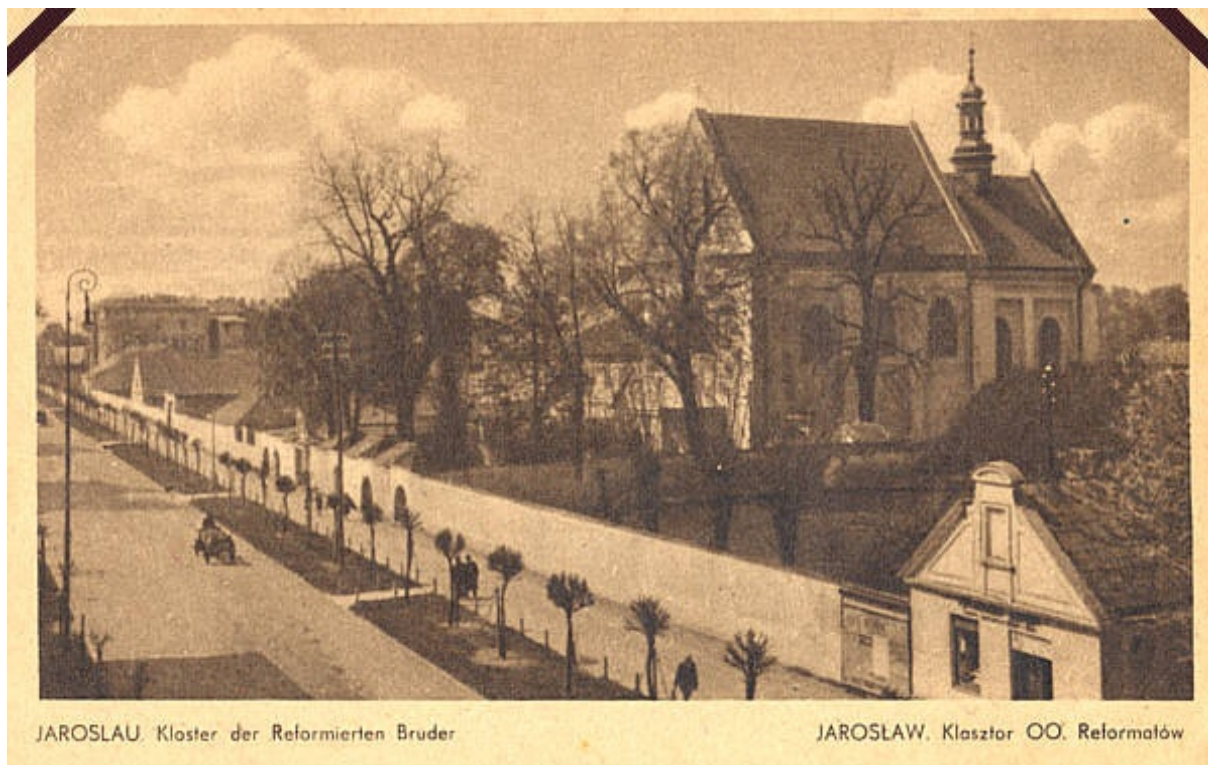
stacjami Męki Pańskiej. Cały klasztor był niegdyś otoczony murami, posiadał nawet basztę, oznaczoną na planie z 1807 roku.

Ryc. 100. Kościół i klasztor na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Ryc. 101. Położenie kościoła i klasztoru na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].

Ryc. 102. Kościół na pocztówce z okresu austriackiego, źródło: archiwum autorki.

Ryc. 103. Kościół w 2015 roku, fot. autorki.

Cerkiew pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny

Grekokatolicy (unicy) i prawosławni początkowo korzystali ze świątyń drewnianych. Były to cerkwie pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (na Garbarzach), pw. Przemienienia Pańskiego (Spasa, przy ul. Spytka), pw. Objawienia Trójcy Świętej (w okolicach ul. Zamkowej²⁶⁴, dzisiejszej Sobieskiego). Wszystkie zostały rozebrane lub uległy zniszczeniu w XVII-XVIII wieku²⁶⁵.

Najstarsza murowana świątynia grekokatolicka to cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny (lub Zaśnięcia Bogurodzicy) położona w parku im. Baški Puzon – założonym na terenie dawnego cmentarza grekokatolickiego. Przez mieszkańców zwana „cerkiewką”, istniała już w 1520 roku. Pierwotnie była drewniana, ale w połowie XVII wieku przebudowaną ją na murowaną²⁶⁶. Była ona wówczas położona poza terenem miasta - znajdowała się na przedmieściu leżajskim. W jej sąsiedztwie mieściła się szkoła oraz szpital dla ubogich²⁶⁷. W cerkwi znajdował się obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem, zwany *Myłoserdia Dweri* – cel pielgrzymek licznych pątników, przeniesiony później do cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego.

Do czasów współczesnych zachowało się wyłącznie prezbiterium świątyni. W 1956 roku dewastowaną systematycznie kaplicę postanowiono rozebrać, jednak na skutek protestów miejscowej ludności zaniechano tego zamiaru. Wnętrze zachowanego prezbiterium cerkwi zdobi dekoracja malarska z XVIII oraz XIX/XX wieku ze scenami siedmiu sakramentów świętych, wizerunkami ewangelistów i proroków.

Ryc. 104. Cerkiew pw. Zaśnięcia NMP na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

²⁶⁴ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 327.

²⁶⁵ K. Kieferling, *Krótką opowieść o mieście Jarosławiu w województwie podkarpackim leżącym*, op.cit., s. 35.

²⁶⁶ E. Mołoń, J. Stryna-Nawrocka, *Cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Jarosławiu*, „Rocznik SMJ”, Jarosław 2012, s. 202.

²⁶⁷ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 328.

Ryc. 105. Położenie cerkwi na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Ryc. 106. Położenie cerkwi na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].

Ryc. 107. Cerkiew w okresie międzywojennym, źródło: www.jaroslaw.pl [dostęp: 28.04.2013]

Ryc. 108. Cerkiew w 2015 roku, fot. autorki.

Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego

Niewątpliwie najważniejszym zabytkiem grekokatolickim w mieście, wzniesionym w okresie XVII-XVIII wieku jest cerkiew Przemienienia Pańskiego. Zbudowana została w latach 1717-1749 na miejscu dawnego zamku z fundacji Eliasza Wapińskiego, późniejszego burmistrza miasta i jego małżonki Pelagii²⁶⁸.

Cerkiew, pierwotnie jednonawowa, w stylu rokoko, posiadała kopułę i północną zakrystię. W ołtarzu głównym umieszczono wyobrażenie Przemienienia Pańskiego, boczne ołtarze były dedykowane św. Onufremu, św. Barbarze, Objawieniu Pańskiemu (po prawej) oraz św. Mikołajowi, św. Annie i Najświętszej Pannie (po lewej)²⁶⁹. W latach 1910-1912 cerkiew została przebudowana w stylu pseudobizantyjskim według projektu inż. Mieczysława Dobrzańskiego²⁷⁰. Rozbudowano ją o nawy boczne, fronton z rzeźbą lwowskiego artysty Orkasiewicza oraz chór.

Malowniczo położona na skraju Starego Miasta, nad dawnym korytem Sanu płynącego w dolinie, jest zdecydowaną dominantą panoramy miasta w widoku od północy.

Dziś jest ważnym celem pielgrzymów, chcących oddać cześć łaskami słynącej XVII-wiecznej ikonie Matki Bożej zwanej „Bramą Miłosierdzia”, która została przeniesiona do nowej świątyni wkrótce po jej konsekracji. Wcześniej znajdowała się w przedmiejskiej cerkwi Wniebowzięcia NMP. Ikona została uznana za cudowną przez papieża Piusa VI w roku 1779, a w 1996 uroczystie koronowana. W roku 2010 wewnątrz świątyni wzbogacone zostało o barokowy ikonostas sprowadzony z Wojewódzkiej Składnicy Zabytków Ruchomych w Łąncucie, pochodzi on z parafialnej cerkwi pw. Zaśnięcia NMP w Jarosławiu.

Ryc. 109. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

²⁶⁸ B. Lorens, *Rodzina Wapińskich w Jarosławiu w XVIII i pierwszej połowie XIX wieku*, „Rocznik SMJ”, Tom XVIII, 2010, s. 69-70.

²⁶⁹ *Ibidem*, s. 71.

²⁷⁰ K. Gottfried, *Ilustrowany przewodnik po Jarosławiu*, Nakładem Stow. Miłośników Starego Jarosławia, Jarosław 1937, s. 28.

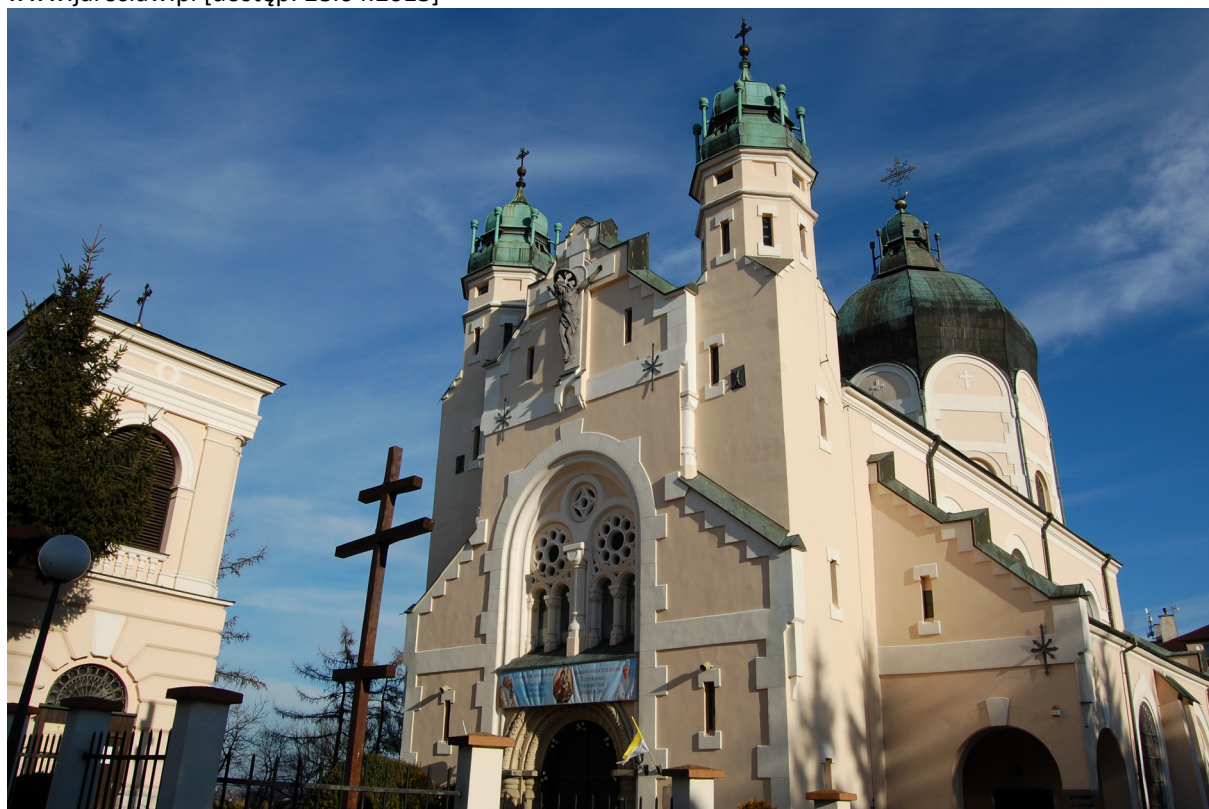
Ryc. 110. Położenie cerkwi na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Ryc. 111. Położenie cerkwi na zdjęciu satelitalnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].

Ryc. 112. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego – zdjęcie archiwalne przed przebudową, źródło: www.jaroslaw.pl [dostęp: 28.04.2013]

Ryc. 113. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego w 2010 roku, fot. autorki.

Ratusz

Ratusz – z języka niemieckiego *Rathaus*, czyli dom rady – to najważniejszy świecki obiekt w mieście, tradycyjna siedziba władz miejskich. W Polsce ratusze często lokowano pośrodku rynków, najczęściej były wznoszone na planie prostokąta i otrzymywały formę monumentalną²⁷¹.

Pierwsza siedziba władz Jarosławia wzniesiona została w XV wieku. Według źródeł z 1479 roku²⁷² był to obiekt gotycki, zapewne murowany²⁷³. Spalony w pierwszym pożarze w 1600 roku, został odbudowany jako renesansowa budowla. Po kolejnym pożarze przebudowany w stylu późnego renesansu (lub baroku) jako obiekt jednopiętrowy na rzucie kwadratu z podcieniami. Na parterze budynku mieściły się cztery duże, sklepione sale, na piętrze – izba sądowa wójtowska, izba sądowa radziecka ze skarbcelem i mniejsze pomieszczenia²⁷⁴.

W kolejnych wiekach ratusz użytkowany był jako magazyn i warsztat wojskowy (okres austriacki, od 1776), co negatywnie odbiło się na jego stanie. W 1852 roku został wykupiony przez miasto od rządu austriackiego i odnowiony w stylu neogotyckim według projektu Antoniego Lamasche. Kolejna, gruntowna przebudowa w charakterze neorenesansowym, nastąpiła w latach 1895-96, a jej autorami byli architekci Doliński i Kotłowski²⁷⁵. Styl ten został zachowany do czasów współczesnych. Obiekt posiada obecnie cztery kondygnacje i wieżę zegarową. Według W. Wlazła elewację zaprojektował Teodor Talowski²⁷⁶ w roku 1900. Wówczas od strony wschodniej do budynku dobudowany został także areszt miejski.

Ryc. 114. Ratusz na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

²⁷¹ W. Szolginia, *Architektura*, Sigma NOT, Warszawa 1992, s. 134.

²⁷² K. Kieferling, *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej, Szkice do portretu miasta i jego właścicielki (1594-1635)*, op. cit., s. 20.

²⁷³ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do XVIII wieku*, op. cit., s. 81.

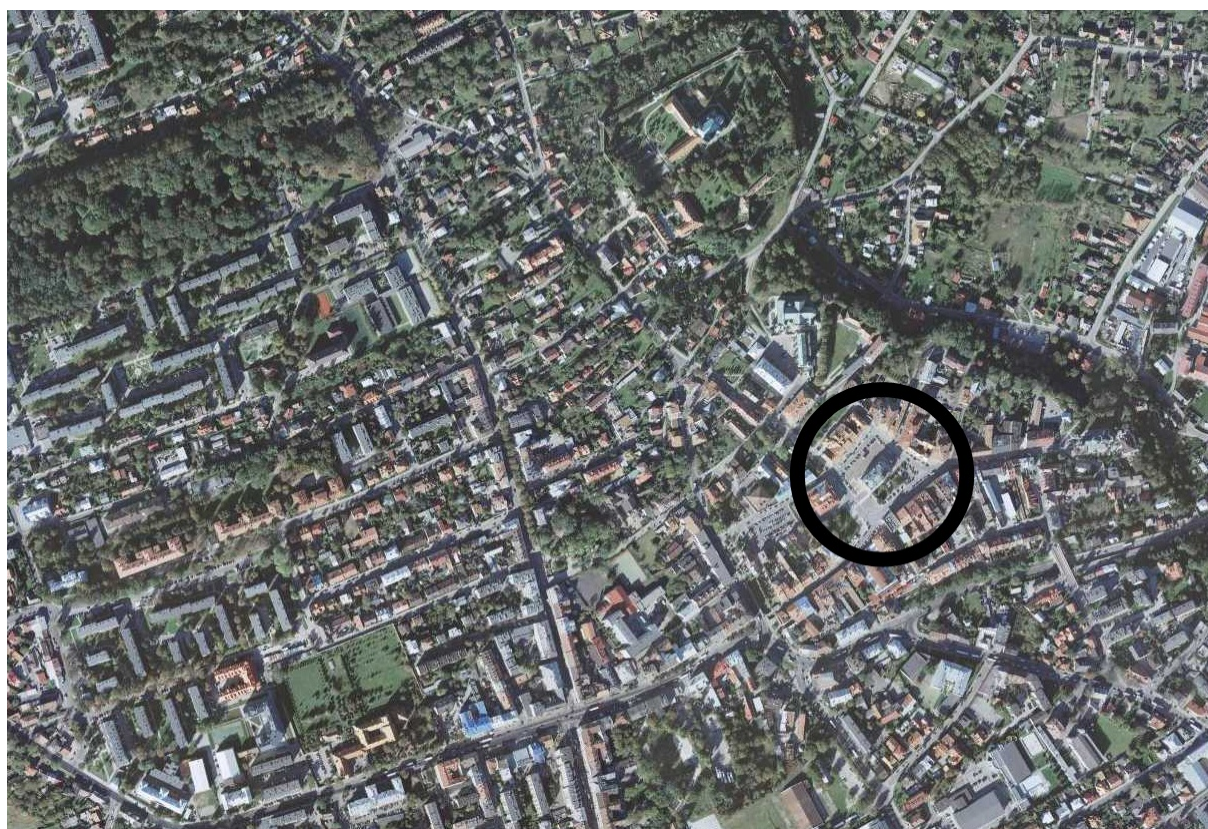
²⁷⁴ K. Gottfried, *Jarosław w XVIII wieku*, op. cit., s. 43.

²⁷⁵ *Idem*, *Ilustrowany przewodnik po Jarosławiu*, op. cit., s. 22.

²⁷⁶ W. Wlazło, *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. T. 33, Województwo przemyskie*, Ośrodek Dok. Zabytków, Warszawa 1998, s. 83.

Ryc. 115. Położenie ratusza na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Ryc. 116. Położenie ratusza na zdjęciu satelitalnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].

Ryc. 117. Ratusz ok. 1880 roku (przed przebudową w stylu neorenesansowym), źródło: archiwum autorki.

Ryc. 118. Ratusz w 2011 roku, fot. autorki.

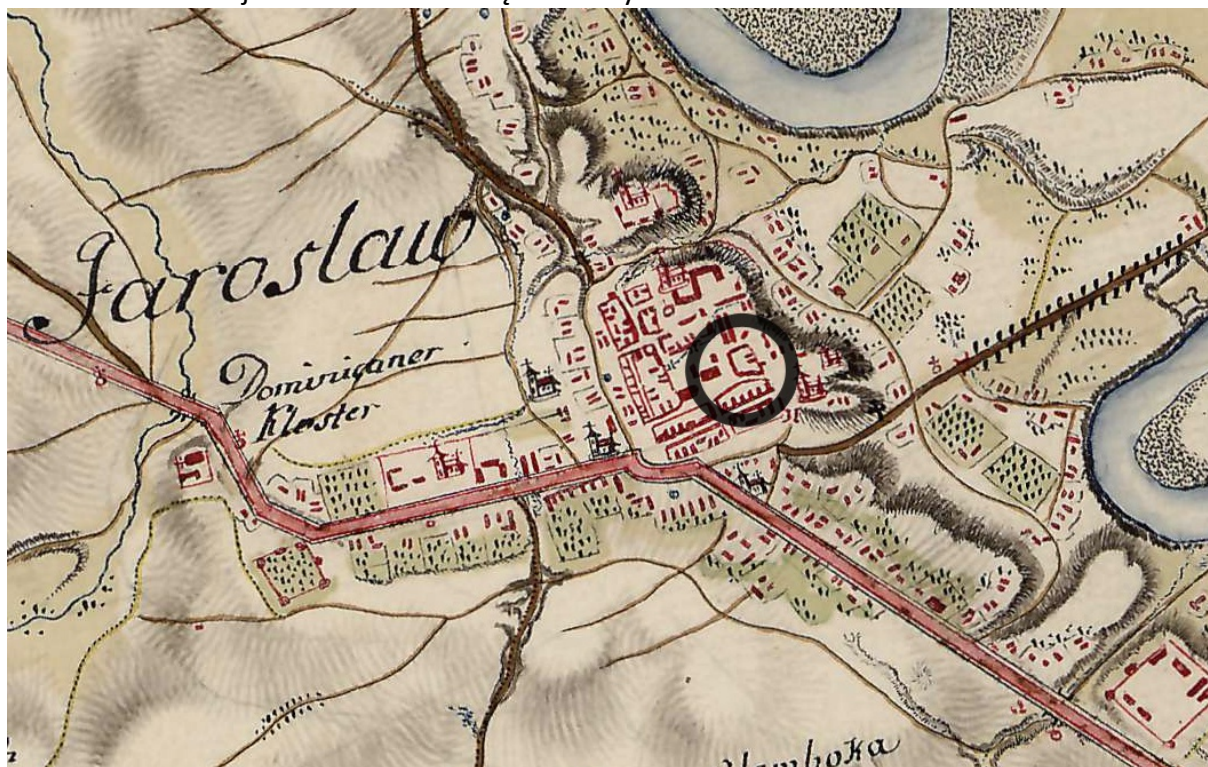
Kamienica Królowej Marysieńki (Rynek 11)

Kamienica ta, położona na rogu Rynku i ul. Ormiańskiej, to obszerny, piętrowy budynek zbudowany w pierwszej połowie XVII wieku²⁷⁷, przebudowany w końcu XVIII lub początku XIX wieku w stylu klasycyzującym.

Początkowo obiekt należał do Olbrachta Rubinowskiego, następnie do Jana „Sobiepana” Zamojskiego. Po śmierci tego ostatniego stał się własnością jego żony, Marii Kazimiery d'Arquien²⁷⁸, która wniosła go w posagu Janowi Sobieskiemu. Królowa, będąca jednocześnie właścicielką Jarosławia (po wygranych procesach sądowych z pozostałymi spadkobiercami Anny Alojzy Chodkiewiczowej) podczas pobytów w mieście zwykła zatrzymywać się właśnie w opisywanej kamienicy, ze względu na zły stan zamku Ostrogskich.

Obiekt posiada cechy kamienicy jarosławskiej: dużą sień – wiatę, doświetloną świetlikiem dachowym, sklepy od frontu oraz reprezentacyjną Wielką Izbę na tyłach. Elewacja frontowa ozdobiona jest pilastrami w stylu kompozytowym (łączącym styl joński – woluty i koryncki – liście akantu). W jej projekcie zastosowano także zasadę wielkiego porządku (pilastry biegną przez dwie kondygnacje). Jest to jedyna tak udekorowana kamienica w obrębie starego miasta. Posiada aż osiem okien na piętrze w elewacji frontowej – średnio dwa razy więcej niż pozostałe kamienice przyrynkowe i jest najszerszym budynkiem mieszkalnym w obrębie rynku.

Kamienica jest obecnie siedzibą Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia.

Ryc. 119. Kamienica Królowej Marysieńki na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

²⁷⁷ W. Wlazło, *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. T. 33, Województwo przemyskie*, op. cit., s.100.

²⁷⁸ K. Gottfried, *Ilustrowany przewodnik po Jarosławiu*, op. cit., s. 24.

Ryc. 120. Położenie kamienicy na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.

Ryc. 121. Położenie kamienicy na zdjęciu satelitalnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].

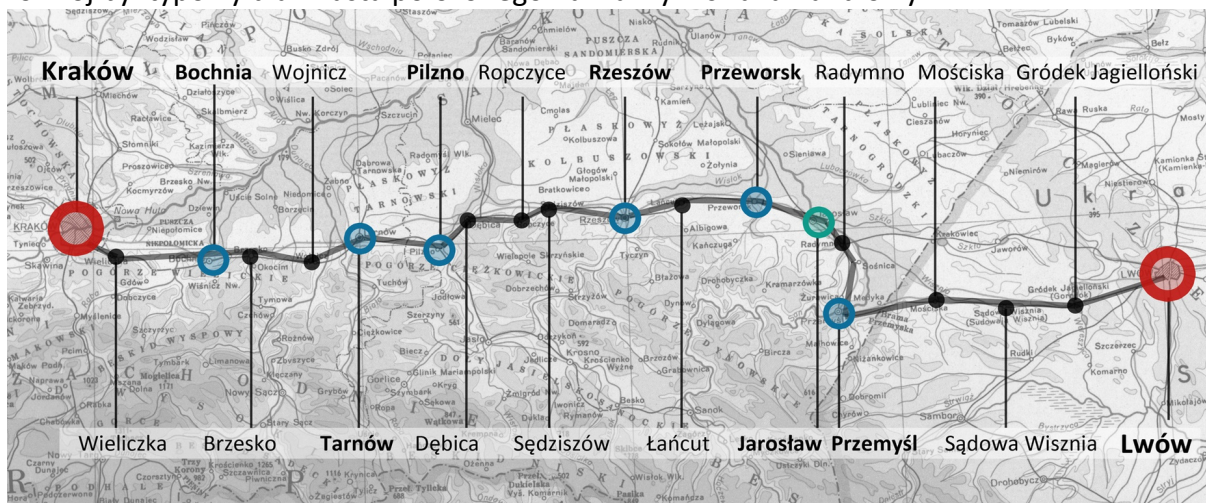

Ryc. 122. Kamienica przed 1939 rokiem – archiwalna fotografia, źródło: www.jaroslaw.pl [dostęp: 13.05.2015]

Ryc. 123. Kamienica w 2010 roku, fot. autorki.

W okresie średniowiecza na tym trakcie powstało szereg miast – związane było to bezpośrednio z miastotwórczą rolą handlu. Część z nich rozwinęła się, stając się lokalnie wiodącymi ośrodkami, inne zaś pozostały w stagnacji. W obszarze pomiędzy Lwowem a Krakowem rozwinęły się: Bochnia, Tarnów, Pilzno, Rzeszów, Przeworsk, Jarosław i Przemyśl. Osiągnęły one złożoną strukturę urbanistyczną oraz złożony program funkcjonalno-przestrzenny. Właśnie te ośrodki wybrano do analizy porównawczej – ze względu na fakt, iż Jarosław również należy do tej grupy, możliwe będzie zbadanie, czy jego rozwój był typowy dla miasta położonego na ważnym szlaku handlowym.

- Kraków i Lwów (granica opracowania)
- miasta wybrane do analizy
- Jarosław
- inne ośrodki

Ryc. 125. Mapa Polski południowo-wschodniej z głównym traktem handlowym – zaznaczono ważniejsze miasta powstałe w okresie średniowiecza. Opracowanie autorki, źródło mapy: http://www.mapywig.org/m/Polish_maps/various/Small_scale_maps/POLSKA_1.25M_1957.jpg [dostęp: 20.12.2015]

Na rozwój wymienionych miast wpłynęły różnorodne impulsy i bodźce, zwane czynnikami miastotwórczymi. T. Tołwiński w *Urbanistyce*²⁸² wymienia ich sześć:

- czynnik warunków przyrodzonych (związany z położeniem geograficznym i topograficznym, warunkami geologicznymi, klimatem, etc. etc.),
- czynnik gospodarczy i społeczny (uwarunkowania sprzyjające rozwojowi gospodarki i handlu),
- czynnik warowności (obrona życia i dobytku, bezpieczeństwo),
- czynnik komunikacji (połączenie z innymi miastami, dostępność),
- czynnik obyczajowo-prawny (suma przepisów i norm regulujących ustrój miasta),
- czynnik kompozycji urbanistycznej (świadome tworzenie formy i konstrukcji miasta).

W kolejnych podrozdziałach przedstawiono zarys rozwoju wybranych miast, ze szczególnym uwzględnieniem wpływu wyżej wymienionych czynników na ten proces.

²⁸² T. Tołwiński, *Urbanistyka*, Tom I *Budowa miasta w przeszłości*, op. cit., s. 17.

7.2 Uwagi o rozwoju wybranych miast Małopolski południowo-wschodniej

Bochnia

Miasto Bochnia położone jest na pograniczu Kotliny Sandomierskiej i Pogórza Karpackiego, nad rzeką Rabą, na skrzyżowaniu szlaków handlowych: Via Regia oraz południkowego traktu z Krakowa na Węgry. Prawa miejskie Bochnia otrzymała w roku 1253²⁸³ z rąk Bolesława Wstydlivego. Zawsze stanowiła ona własność królewską, była również jednym z największych miast w Małopolsce²⁸⁴.

Miasto lokacyjne, zlokalizowane bezpośrednio przy trakcie handlowym, otrzymało układ ortogonalny, rynkowy, z dziewięcioma ulicami wychodzącymi z rynku (osiem z narożników, dziewięć w środku zachodniej pierzei). W pobliżu północno-zachodniego narożnika rynku wzniesiono kościół parafialny pw. św. Mikołaja. Kopalnia znajdowała się na zachód od miasta.

Rozwój miasta był bezpośrednio związany ze złożami soli, a samą Bochnię można określić jako ośrodek górniczy. Sól eksploatowana była tam od jej odkrycia w 1251 roku niemal do końca XX wieku²⁸⁵. Bochnia wraz z Wieliczką wchodziła w skład Żup Krakowskich, przedsiębiorstwa kopalnianego istniejącego od XIII wieku. W średniowiecznej Bochni dużą rolę odgrywało także rzemiosło, zarówno budowlane (cieśle, stolarze, murarze itd.), skórzane (powroźnicy, szewcy, kuśnierze), odzieżowe (tkacze, krawcy) jak i artystyczne (malarze, ludwisarze, złotnicy)²⁸⁶.

Okres największego rozwoju miasta to czasy rządów Kazimierza Wielkiego – wówczas rozmierzono układ urbanistyczny, powstał rynek i ratusz, a także wzniesiono mury miejskie. Król zwolnił także mieszczan bocheńskich od opłat celnych na terenie całego państwa – potwierdził tym samym przywilej nadany przez Władysława Łokietka²⁸⁷.

Na rozwój miasta wpłynęły wszystkie czynniki miastotwórcze wymienione przez T. Tołwińskiego.

Czynnik warunków przyrodzonych związany był przede wszystkim z warunkami geologicznymi. Według Mieczysława Książka²⁸⁸ występowanie w obszarze pomiędzy Wieliczką a Bochnią bogatych złóż soli eksploatowanej tu od czasów wczesnego średniowiecza, było głównym czynnikiem powstania oraz rozwoju miasta. Sól była towarem

²⁸³ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w.*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1985, s.211.

²⁸⁴ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 632.

²⁸⁵ Z. Duda, J. Hydzik, *Kopalnia soli „Bochnia” w drodze na listę światowego dziedzictwa UNESCO*, [w:] *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*, t. 2 pod red. P.P. Zagożdżona i M. Madziarza, Wrocław 2009, s. 67, również: M. Książek, *Miasta solne Wieliczka i Bochnia : charakterystyka układów urbanistycznych oraz wpływ górnictwa solnego na osadnictwo Małopolski*, praca doktorska, mpis w Bibliotece PK, 1964, s.v.

²⁸⁶ F. Kiryk, *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w.*, *op. cit.*, s.215.

²⁸⁷ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 633.

²⁸⁸ M. Książek, *Miasta solne Wieliczka i Bochnia: charakterystyka układów urbanistycznych oraz wpływ górnictwa solnego na osadnictwo Małopolski*, *op. cit.*, s.v.

poszukiwanym oraz przedmiotem handlu, stąd równoleżnikowy trakt handlowy łączący Śląsk i Morawy ze Lwowem i basenem Morza Czarnego, był bardzo ważny dla rozwoju miast na nim położonych. Traktem tym rozprowadzano ten drogocenny minerał²⁸⁹. Przez Bochnię biegł również trakt południkowy w kierunku Karpat.

Wydobywanie i rozprowadzanie soli było też ważnym czynnikiem gospodarczym miasta oraz okolicy – ludności związanej z przemysłem wydobywczym. Sytuacja taka miała miejsce również w innych miastach. W okolicy Bochni kopalnie soli mające wpływ na rozwój miasta znajdowały się między innymi w Tuchowie koło Tarnowa²⁹⁰. W obszarze województwa Ruskiego ważne kopalnie soli były w starostwie Halickim, zapewniły one pomyślny rozwój całego okręgu²⁹¹.

Czynnik warowności był dla wszystkich omawianych ośrodków miejskich w okresie średniowiecza i do końca panowania Jana III Sobieskiego bardzo ważny, gdyż ważył o bezpieczeństwie mieszczan i ich dóbr osobistych. Umocnienia obronne, a później fortyfikacje posiadały tylko te miasta, które stać było na ich założenie. Zatem posiadanie obwodu obronnego przez miasto stanowiło o jego zamożności oraz pozycji. W okresie po Potopie czynnik obronności zaczął tracić na znaczeniu, choć Polska w tym okresie, szczególnie jej obszary południowo-wschodnie narażone były na niebezpieczeństwo agresji np. Turcji.²⁹²

Czynnik komunikacji, a więc powiązanie z innymi ośrodkami wymiany towarowej, lokalnymi rynkami zbytu oraz regionami gospodarczymi o odmiennym profilu produkcji miał podobnie uniwersalny charakter dla rozwoju miast. Dotyczy to też możliwości dostępności do miast położonych na peryferiach Małopolski, a będących ośrodkami lokalnego rynku.

Czynnik obyczajowo-prawny w Bochni związany był z kodyfikacją ustroju miasta nadanego mu przez założyciela i ponawianego (rozwijanego) przez kolejnych władców. Ustrój ten określał między innymi normy praw i obowiązków mieszkańców w stosunku do właściciela oraz miasta jako społeczności, określał też przywileje. Zakres owych przywilejów najczęściej decydował o powodzeniu w rozwoju gospodarczym miasta – w Bochni był to między innymi przywilej zwolnienia z opłat celnych na terenie całej Polski, niezwykle cenny dla mieszkańców²⁹³.

Czynnik kompozycji urbanistycznej w różnych okresach przejawiał się z różnym nasileniem. W Bochni w omawianym okresie wybijają się w planie urbanistycznym i krajobrazie kulturowym obiekty związane z górnictwem oraz zespół kościelny z dzwonicą.

²⁸⁹ NaCl, potocznie sól kuchenna, w naturze występuje jako halit, minerał tworzący pokłady soli kamiennej. Za: *Słownik Języka Polskiego PWN*, <http://sjp.pwn.pl/sjp/halit;2559856.html> [dostęp: 20.10.2015]

²⁹⁰ D. Kuśnierz-Krupa, *Fundacje miejskie benedyktynów tyńieckich w Małopolsce Południowej w okresie średniowiecza, op. cit., s. 78, 82.*

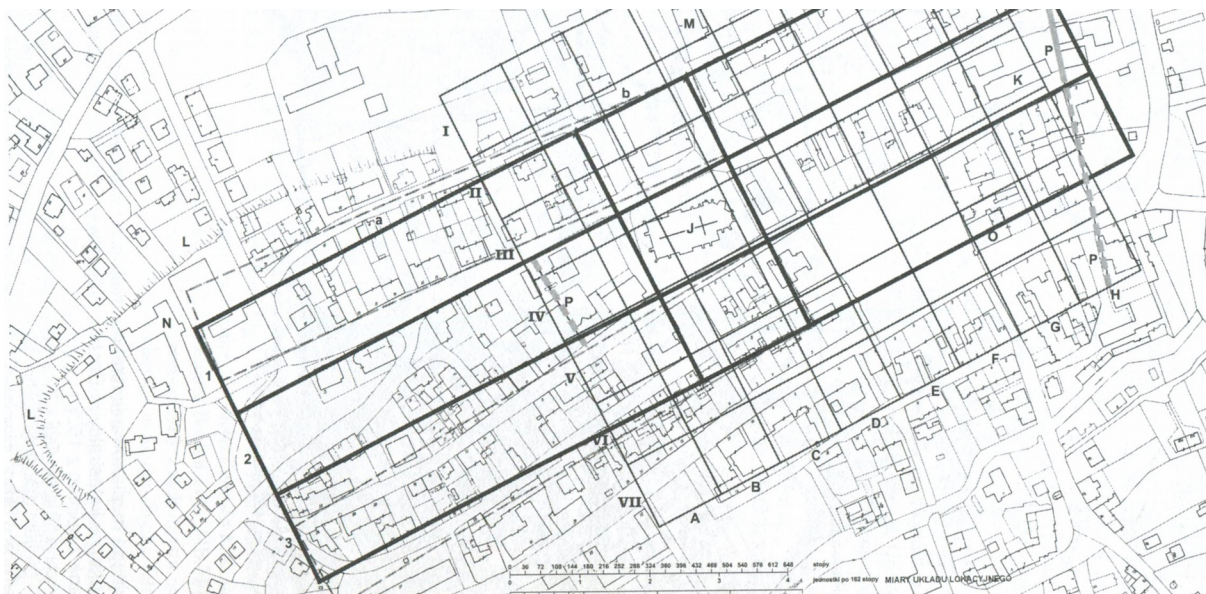
²⁹¹ W. Osuchowski, *Gospodarka solna na Rusi halickiej od XVI do XVIII wieku*, Drukarnia Związkowa, Lwów 1930, s. v.

²⁹² K. Kuśnierz, *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Wyd. Naukowe KHAUiSP WA PK, Kraków 2001, mapa zaboru tureckiego w II poł. XVII wieku, s. 45, ryc. 13.

²⁹³ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 1, op. cit., s. 633.

W oparciu o powyższą analizę można stwierdzić, że dla rozwoju Bochni największe znaczenie miały następujące czynniki miastotwórcze:

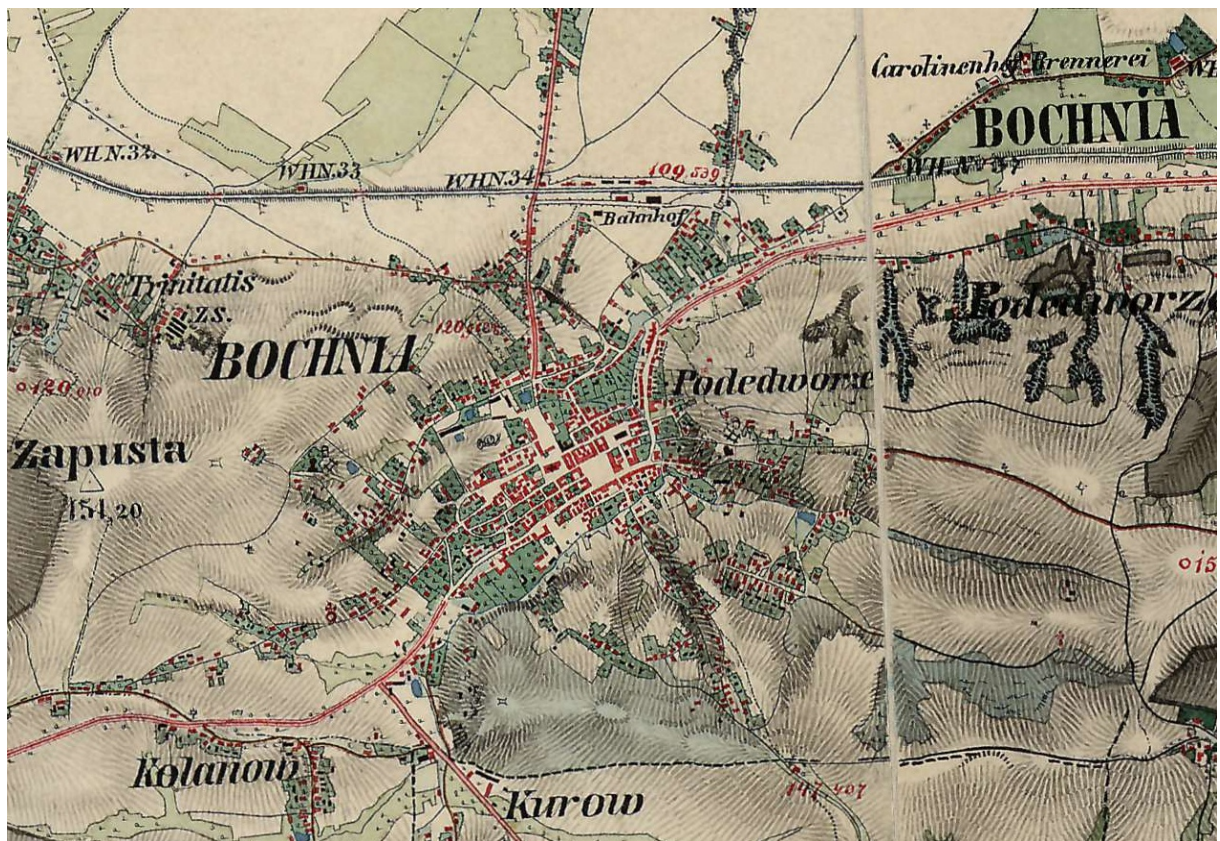
- czynnik warunków przyrodzonych – warunki geologiczne: złoża soli,
- czynnik gospodarczy i społeczny – sól umożliwiła powstanie kopalni, będącej motorem napędowym rozwoju miasta; dodatkowo liczne cechy rzemieślnicze,
- czynnik warowności – ochrona mieszczan i ich majątku,
- czynnik komunikacji – położenie na skrzyżowaniu szlaków handlowych i zarazem w pobliżu stolicy - Krakowa (ośrodku dzieli około 40 km).

Ryc. 126. Hipotetyczna rekonstrukcja modułowego rozmierzenia centrum miasta lokacyjnego wg B. Krasnowolskiego, źródło: B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Część II, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004, s. 33. Legenda: 1-3, a-c - rozmierzenie układu lokacyjnego, I-VII, A-H – rozmierzenie układu kazimierzowskiego.

Ryc. 127. Bochnia na Mapie Miega (1779-1783), źródło: <http://mapire.eu/en/map/fms-galicia/?zoom=13&lat=49.97475&lon=20.42937> [dostęp: 15.12.2015]

Ryc. 128. Bochnia na II zdjęciu wojskowym (1861-64, edycja franciszkańska), źródło: http://mapire.eu/en/map/mkf_gal/?zoom=13&lat=49.97475&lon=20.42937 [dostęp: 16.12.2015]

Ryc. 129. Plan katastralny Bochni, źródło: archiwum Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej IHAiKZ WA PK.

Tarnów

Tarnów położony jest nad dwiema rzekami: Białą i Dunajcem, na granicy Kotliny Sandomierskiej i Wału Podkarpackiego²⁹⁴. Najstarsza część miasta znajduje się na sporym wzniesieniu, przy trakach ze Śląska i Krakowa na Ruś oraz z północy na Węgry.

W IX wieku powstał gród na górze św. Marcina (dziś teren wsi Zawada), w wieku X i XI rozwijało się osadnictwo podgrodziove w jego sąsiedztwie, na co wskazują odnalezione naczynia ceramiczne i skorupy²⁹⁵. Kolejne osady wczesnośredniowieczne odnotowane w okolicy to Tarnów Mały (osada benedyktyńska wzmiankowana w 1124 roku²⁹⁶, dziś Tarnowiec) oraz osady rycerskiej Tarnów Wielki (wzmiankowanej w 1105 i 1105, również własność benedyktynów tyńskich²⁹⁷), która przekształciła się w miasto Tarnów²⁹⁸. Lokacja miasta nastąpiła 7 marca 1330 roku, w wyniku starań Spycymira Leliwity (Spytka z Melsztyna²⁹⁹), kasztelana, a później wojewody krakowskiego³⁰⁰, protoplasty rodu Tarnowskich³⁰¹. Z tego rodu wywodził się Spytko I Jarosławski, prawnuk Spycimira.

Miasto otrzymało układ pseudoowalnicowy, rozmierzony na sznurze 44,73m³⁰². Pośrodku znajdował się czworoboczny rynek z ratuszem (z XV wieku), mury miejskie miały zarys nieregularnego owalu. Kościół parafialny pw. Najświętszej Marii Panny mieścił się w północno-zachodnim narożniku rynku. Do miasta prowadziły dwie bramy – Krakowska i Pilznieńska³⁰³, zgodnie z założeniami modelu pseudoowalnicowego. Nad miastem oraz okolicą górował zamek, wzniesiony na górze św. Marcina.

Średniowieczny Tarnów był początkowo miastem niewielkim, o ograniczonym zasięgu oddziaływania³⁰⁴. Stopniowo jednak miasto rozwijało się, do czego przyczyniały się liczne przywileje, między innymi prawo składu³⁰⁵. W efekcie miasto stało się dużym ośrodkiem handlu, zwłaszcza zbożem i winem. Miało również mocne powiązania kupieckie z miastami węgierskimi, zwłaszcza z Koszycami³⁰⁶. Największy rozwój Tarnowa przypadł na XVI wiek,

²⁹⁴ Tarnów, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, praca zbiorowa pod redakcją naczelną W. Zina, tom I pod redakcją W. Kalinowskiego, *op. cit.*, s. 479.

²⁹⁵ A. Cetera, J. Okoński, *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w zawadzie, gm. Tarnów, w latach 1982-1983*, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. XXXVIII, 1986, s. 261-282, s. 261, 281.

²⁹⁶ *Encyklopedia Tarnowa*, praca zbiorowa pod red. A. Niedojadło, Tarnowskie Towarzystwo Kulturalne, Tarnów 2010, hasło: Historia, s. 156.

²⁹⁷ Tarnów, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, *op. cit.*, s. 479.

²⁹⁸ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Część II, *op. cit.*, s. 248 oraz K. Kuśnierz, *Tarnów. niektóre zagadnienia rozwoju przestrzennego miasta w świetle najstarszych dokumentów kartograficznych*, „Czasopismo Techniczne PK”, Kraków 1989, z. 1-3, s. 36-40.

²⁹⁹ Tarnów, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, *op. cit.*, s. 479.

³⁰⁰ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Część II, *op. cit.*, s. 248.

³⁰¹ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 1, *op. cit.*, s. 670.

³⁰² B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Część II, *op. cit.*, s. 248.

³⁰³ Tarnów, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, *op. cit.*, s. 479.

³⁰⁴ *Ibidem*, s. 479.

³⁰⁵ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 1, *op. cit.*, s. 671.

³⁰⁶ *Ibidem*, s. 671.

a dokładniej na lata panowania Jana Tarnowskiego, ówczesnego właściciela miasta. Wzniesiono wówczas między innymi „Dom Mikołajowski”, dwie nowe bramy miejskie oraz liczne mieszczkańskie, murowane domy, a także przebudowano ratusz wg projektu Jana Marii Padovano³⁰⁷.

Na rozwój Tarnowa, w różnym stopniu, wpłynęły wszystkie czynniki miastotwórcze.

Czynnik warunków przyrodzonych miał w Tarnowie dużo mniejsze znaczenie niż w Bochni. Ograniczał się właściwie do dogodnego położenia na wzniesieniu.

Czynnik gospodarczy i społeczny miał swój wyraz przede wszystkim w handlu. W Tarnowie, podobnie jak w Jarostawiu, odbywały się jarmarki³⁰⁸. Ożywiony handel prowadzono z Węgrami, a z polskich miast – między innymi z Krakowem, Bieczem, Przemyślem i Lwowem³⁰⁹. Istniało tu również kilkanaście cechów rzemieślniczych – przede wszystkim sukiennicy i płóciennicy.

Czynnik warowności w przypadku Tarnowa był równie ważny jak w przypadku wszystkich miast średniowiecznych. Położenie na wzniesieniu, a także umocnienia obronne (pierwotnie drewniano-ziemne, a od XV wieku ceglane³¹⁰), umożliwiały obronę i stanowiły zabezpieczenie dla mieszkańców oraz ich dobytku.

Czynnik komunikacji dotyczył przede wszystkim położenia przy ważnym trakcie handlowym. Był ważny, lecz dotyczył wielu ośrodków, więc jego znaczenie jest uniwersalne.

Czynnik obyczajowo-prawny związany był z licznymi przywilejami i prawami, nadawanymi miastu przez kolejnych właścicieli. Pozwoliły one niewielkiemu miastu na rozwój i przekształcenie w ważny ośrodek handlowy. Pierwszy przywilej nadał miastu Władysław Jagiełło w 1419 roku. Umożliwił on kupcom tarnowskim transport towarów do Wrocławia drogą przez Opatowiec, Lelów i Krzepice. Mogli oni dzięki temu ominąć Kraków, gdzie obowiązywało prawo składu. Zwolnił ich również od opłacania ceł obowiązujących na tej drodze, zwanej gościńcem śląskim³¹¹. W XVI wieku również Tarnów korzystał z prawa składu³¹². Był to obowiązek, który stawiano wszystkim kupcom przejeżdżającym przez dane miasto - musieli oni zatrzymać się w nim na pewien okres oraz wystawić na sprzedaż przewożone towary. Znacznie przyczyniał się on do bogacenia się miasta i był jednym z ważniejszych powodów rozwoju ośrodków handlowych, w tym również Tarnowa.

Czynnik kompozycji urbanistycznej przejawiał się głównie w układzie miasto-zamek. Siedziba Tarnowskich, choć oddalona od miasta, wyraźnie nad nim górowała. Sam układ miasta mógł wpływać na jego obronność - pierwotne załedwie dwie bramy utrudniały atak.

W oparciu o powyższą analizę można stwierdzić, że dla rozwoju Tarnowa największe znaczenie miały następujące czynniki miastotwórcze:

³⁰⁷ Tarnów, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, op. cit., s. 479.

³⁰⁸ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 1, op. cit., s. 671.

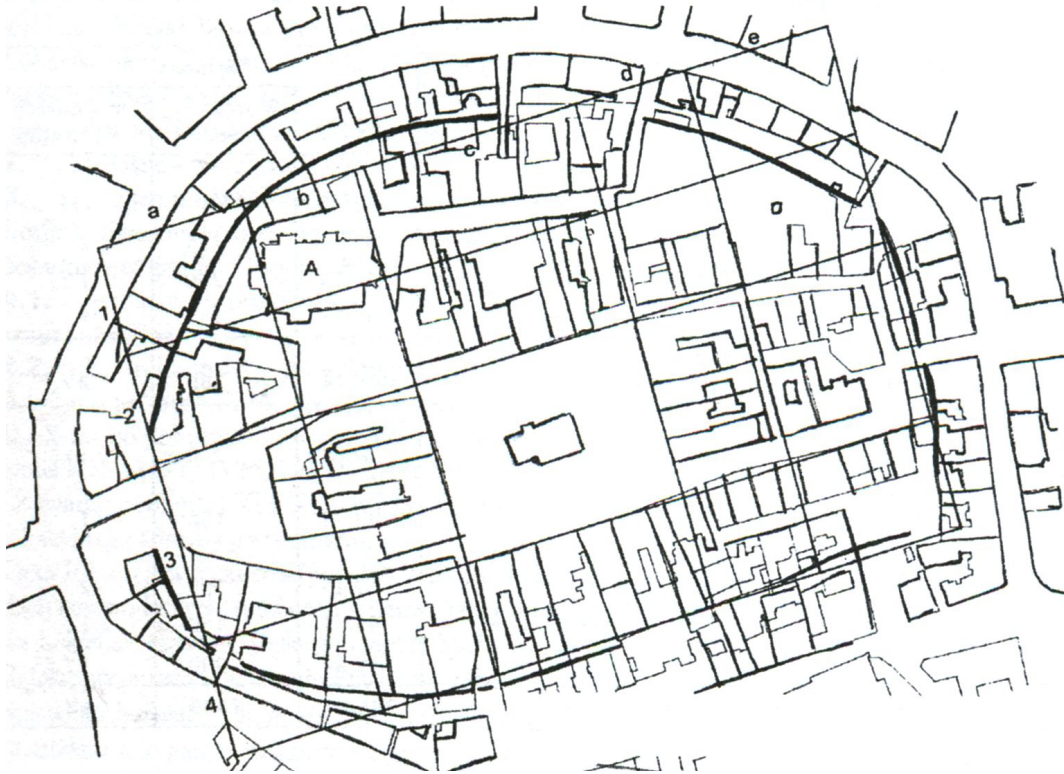
³⁰⁹ F. Kiryk *Urbanizacja Małopolski: województwo sandomierskie. XIII-XVI wiek*, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Kielce 1994, s. 151.

³¹⁰ Tarnów, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, op. cit., s. 479.

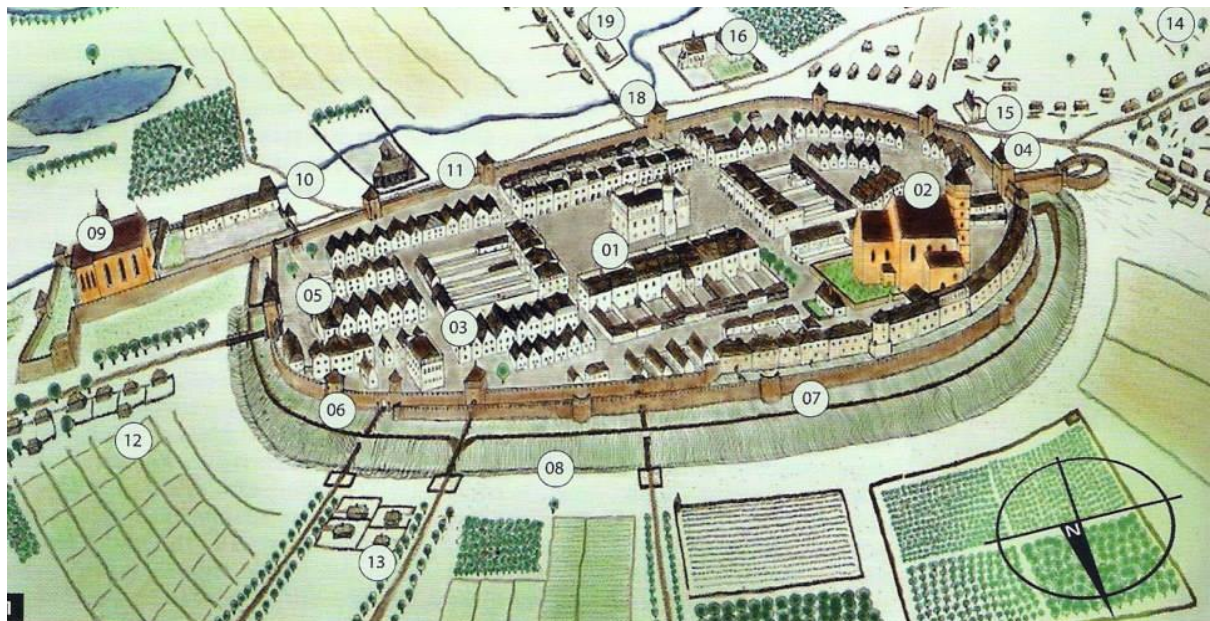
³¹¹ J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*, Drukarnia Zygmunta Jelenia, Tarnów 1911, s. 48.

³¹² F. Kiryk *Urbanizacja Małopolski: województwo sandomierskie. XIII-XVI wiek*, op. cit., s. 151.

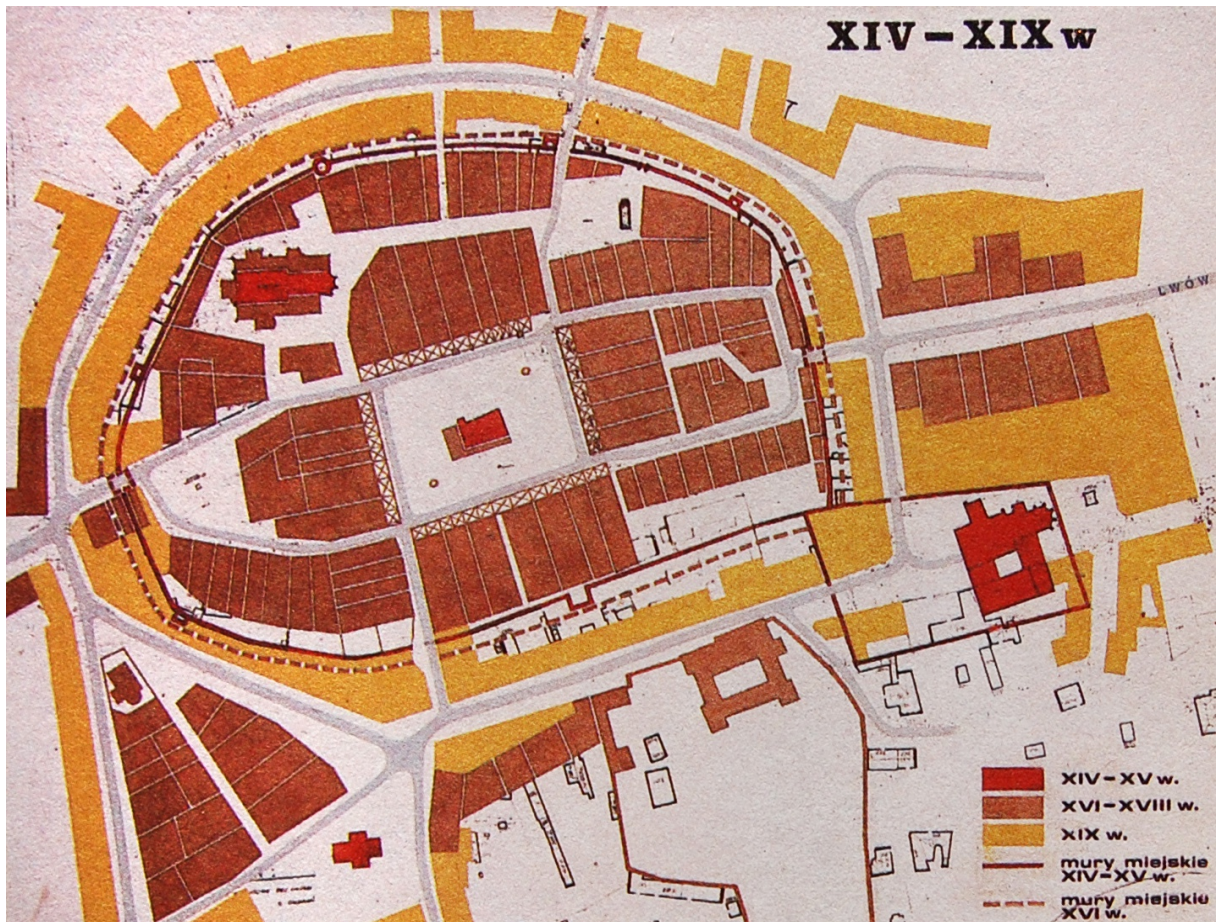
- czynnik gospodarczy i społeczny - jarmarki, cechy rzemieślnicze,
- czynnik warowności - ochrona mieszczan i ich majątku,
- czynnik komunikacji – położenie przy traktach handlowych,
- czynnik obyczajowo-prawny – liczne prawa i przywileje, m.in. prawo składu.

Ryc. 130. Rekonstrukcja rozmierzenia lokacyjnego centrum Tarnobrzegu według T. Zagrodzkiego, źródło: B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Część II, *op.cit.*, s. 250. Legenda: 1-4, a-e – zasady modularnego rozmierzenia, A – kościół parafialny.

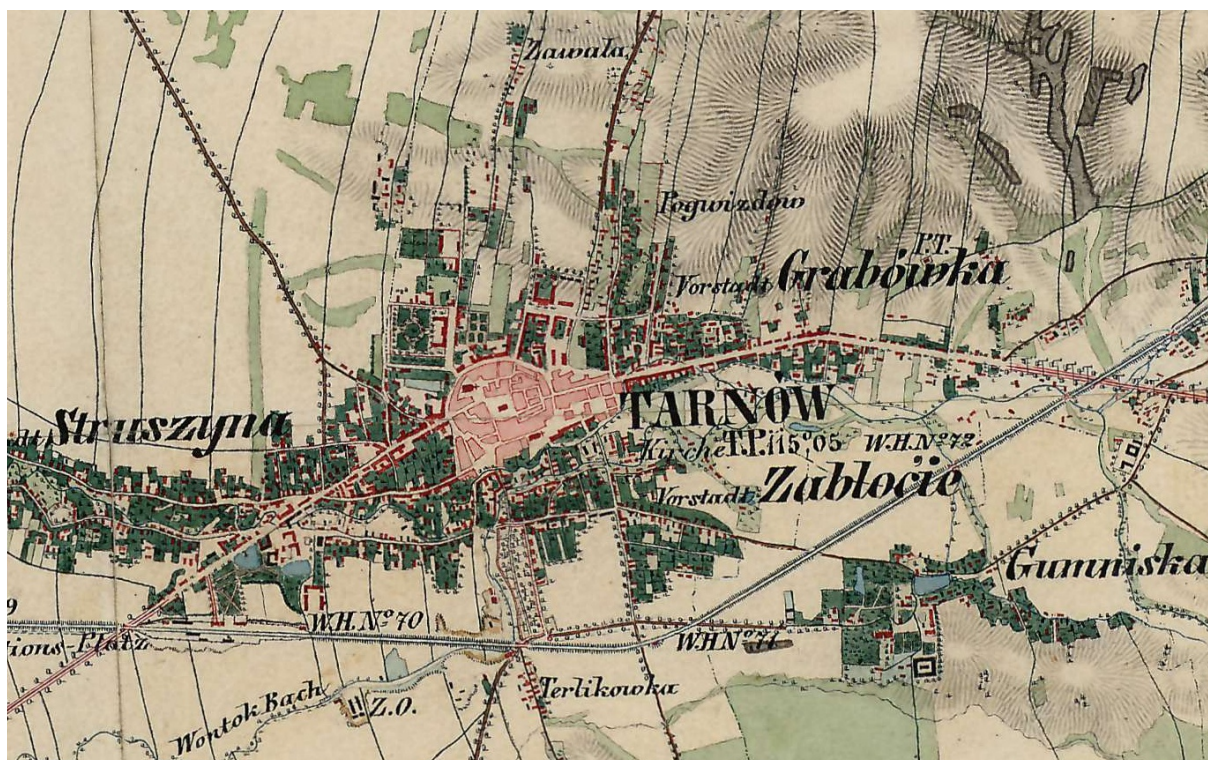
Ryc. 131. Rekonstrukcja Tarnobrzegu z XV wieku, dzięki uprzejmości strony Tarnobrzeg Moja Miłość. Ważniejsze obiekty: 1. Ratusz, 2. Kolegiata, 3. Stara Synagoga, 4-8 obwód obronny, 9. Klasztor Bernardynów, 10, 17. Młyny, 11. Klasztor Bernardynek, 15. Kościół św. Anny, 16. Kościół św. Ducha, 20. Kościół MB Szkaplerznej

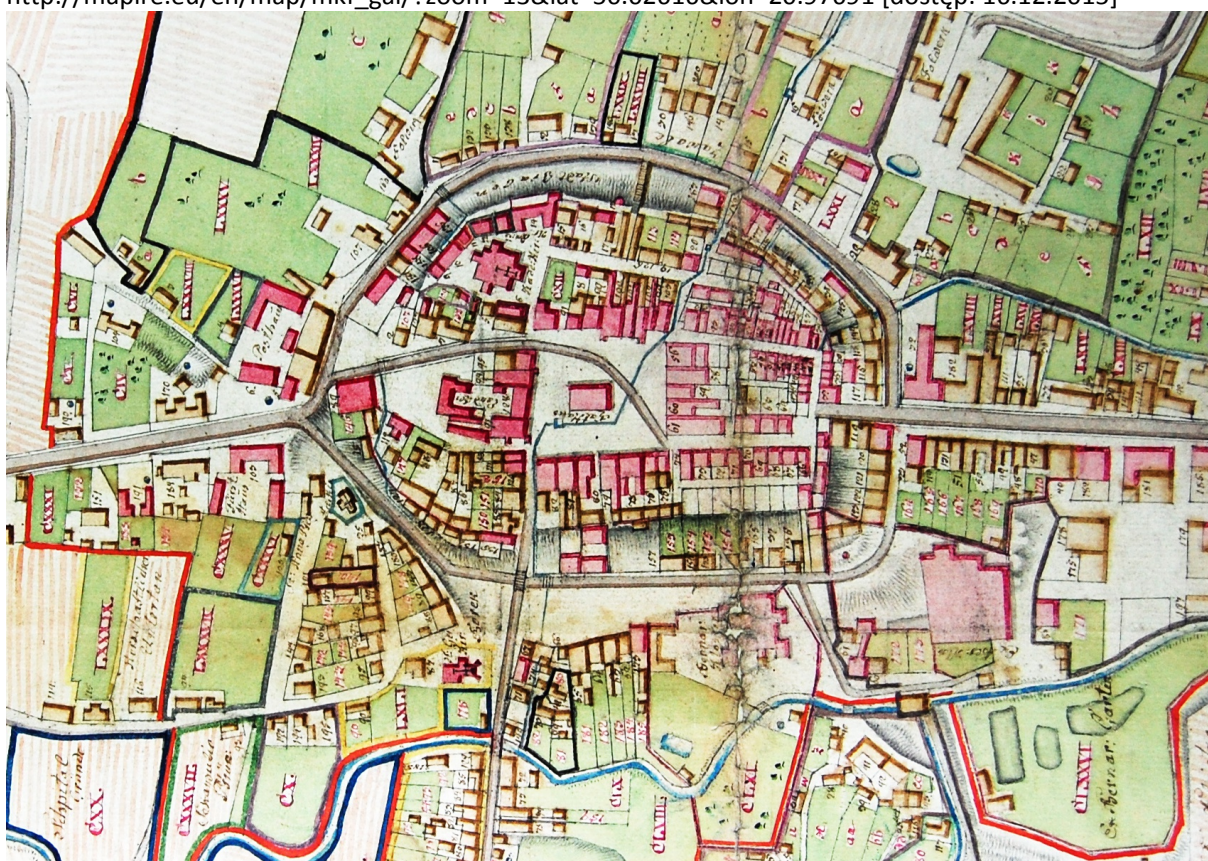
Ryc. 132. Rozwój przestrzenny Tarnowa w XIV-XIX wieku wg J. Dutkiewicza, źródło: *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, tom I, op. cit., s. 487.

Ryc. 133. Tarnów na Mapie Miega (1779-1783), źródło: <http://mapire.eu/en/map/fms-galicia/?zoom=13&lat=50.02616&lon=20.97691> [dostęp: 15.12.2015]

Ryc. 134. Tarnów na II zdjęciu wojskowym (1861-64, edycja franciszkańska), źródło: http://mapire.eu/en/map/mkf_gal/?zoom=13&lat=50.02616&lon=20.97691 [dostęp: 16.12.2015]

Ryc. 135. Fragment planu Tarnowa z 1796 roku, *Plan des Tarnower Stadtischen Bezirg samt den darinen und um denselben befindlichen geistlichen grüden*, skala 1:2700, źródło: Archiwum Narodowe w Krakowie, sygnatura Zb. Kart. VI-432.

Pilzno

Pilzno położone jest w Dolinie Dolnej Wisłoki, na lewym brzegu tej rzeki. Było miastem królewskim Korony³¹³, w nim zatrzymywali się królowie podróżujący na wschód i południe Polski³¹⁴. Podobnie jak Tarnów, znajdowało się przy ważnych traktach handlowych: ze Śląska na Ruś i z Sandomierza na Węgry (przez Brzostek, Kołaczyce i przełęcz Zborowską³¹⁵).

Osada Pilzno od 1105 roku należała do benedyktynów tynieckich³¹⁶. W 1256 roku zakonnicy założyli tu parafię. W 1328 roku Pilzno stało się wsią zorganizowaną na prawie niemieckim³¹⁷, a dokładniej – na jego średzkiej odmianie³¹⁸. Niedługo później przeszło w ręce królewskie. Lokacja miasta na prawie magdeburskim nastąpiła w 1354 roku z przywileju Kazimierza Wielkiego³¹⁹. Miasto było siedzibą starostwa oraz sądu grodzkiego.

Miasto lokacyjne zlokalizowano na wzniesieniu, prawdopodobnie w pobliżu istniejącego kościoła parafialnego, wzniesionego przez benedyktynów. Pilzno otrzymało regularny, ortogonalny układ urbanistyczny, oparty na założeniach modelu dziewięciopolowego. Odchylenia od regularności nastąpiły w północno-zachodnim narożniku (ulica przekątniowa zamiast dwóch ulic narożnikowych) oraz w pierzei wschodniej (przesunięcie ulicy do 1/3 długości pierzei). Prawdopodobnie miało to związek z przebiegiem istniejącego traktu ruskiego. Niedługo po lokacji powstał nowy kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela, gotycka świątynia wyraźnie dominująca w panoramie miasta. W 1403 roku powstał drugi kościół – pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, pierwotnie pw. św. Katarzyny i Barbary. Wzniesiony został dla zakonu Augustianów, fundatorem był Władysław Jagiełło³²⁰. Niedługo po lokacji powstał również ratusz, prawdopodobnie drewniany. Spłonął on w czasie najazdu Węgrów, na jego miejscu powstał obiekt murowany, pierwotnie gotycki, w XVI wieku przebudowany w stylu renesansowym³²¹.

Średniowieczne Pilzno rozwijało się szybko i dynamicznie, między innymi dzięki dogodnemu położeniu i przywilejom królewskim. Już pod koniec XIV wieku Pilzno było miastem rozwiniętym gospodarczo, zaś w XV wieku i pierwszej połowie wieku XVI należało do największych ośrodków miejskich województwa sandomierskiego³²². Jego rozwoju nie

³¹³ F. Kiryk *Urbanizacja Małopolski: województwo sandomierskie. XIII-XVI wiek, op. cit.*, s. 19.

³¹⁴ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s. 374.

³¹⁵ D. Kuśnierz-Krupa, *Brzostek na mapie Miega*, „Wiadomości Konserwatorskie - Journal of Heritage Conservation”, nr 38/2014, Warszawa 2014, s. 22.

³¹⁶ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s. 374.

³¹⁷ A. Berdecka, *Nowe lokacje miast królewskich w Małopolsce w latach 1333-1370: chronologia i rozmieszczenie*, „Przegląd Historyczny” nr 65/4, 1974, s. 594.

³¹⁸ F. Kiryk *Urbanizacja Małopolski: województwo sandomierskie. XIII-XVI wiek, op. cit.*, s. 98.

³¹⁹ *Ibidem*.

³²⁰ H. Stupnicki, *Geograficzno-statystyczny Opis Królestwa Galicyi i Lodomeryi*, Drukiem Kornela Pillera, Lwów 1864, s. 66.

³²¹ E. Dworaczyński, *Badania archeologiczne reliktyw ratusza w Pilźnie*, [w:] *Dzieje miasta Pilzna*, tom II, praca zbiorowa, Towarzystwo Przyjaciół Pilzna i Ziemi Pilźnieńskiej, Pilzno 2014, s. 10-12.

³²² F. Kiryk *Urbanizacja Małopolski: województwo sandomierskie. XIII-XVI wiek, op. cit.*, s. 98.

zahamował nawet najazd Węgrów w 1474 roku i znaczne szkody, jakie najeźdźcy wyrządzili miastu³²³. Od drugiej połowy XVI wieku Pilzno zaczęło tracić pozycję ekonomiczną na rzecz niedalekiego Tarnowa³²⁴.

Wszystkie czynniki miastotwórcze, w różnym stopniu, wpłynęły na rozwój Pilzna

Czynnik warunków przyrodzonych, podobnie jak w Tarnowie nie miał większego znaczenia i odnosił się głównie do położenia na wzniesieniu.

Czynnik gospodarczy i społeczny przejawiał się przede wszystkim w ożywionym handlu oraz rzemiośle. Kupcy pilzneńscy utrzymywali kontakty między innymi z kupcami wrocławskimi i lwowskimi oraz węgierskimi³²⁵. Bywali również na jarmarkach jarosławskich³²⁶. Rzemieślnicy od XV wieku łączyli się w cechy zawodowe. W źródłach wzmiankowane są między innymi cechy sukienników, szewców i krawców, a także cech drzewny, zrzeszający stolarzy, bednarzy, kołodziejów i innych rzemieślników, parających się obróbką drewna³²⁷. Słynne były wyroby z mosiądzu i miedzi, a także chusty pilzneńskie³²⁸.

Czynnik warowności, podobnie jak w przypadku większości miast średniowiecznych, miał podstawowe znaczenie dla rozwoju Pilzna. Zapewniał mieszkańcom bezpieczeństwo, był również dowodem na zamożność miasta.

Czynnik komunikacji - położenie na krzyżujących się traktach handlowych - miał pierwszorzędne znaczenie dla wymiany towarowej w regionie.

Na czynnik obyczajowo-prawny miały wpływ przede wszystkim liczne przywileje królewskie. W 1367 roku Kazimierz Wielki zwolnił mieszkańców Pilzna od cła w Wojniczu³²⁹, a w XV wieku miasto otrzymało prawo składu³³⁰. Jan Olbracht i Zygmunt I z kolei ustanowili w Pilźnie jarmarki, których w sumie odbywało się 16 w ciągu roku³³¹.

Czynnik kompozycji urbanistycznej miał symboliczne znaczenie. W omawianym okresie w planie i widoku miasta wybijały się dwa kościoły: pw. św. Jana Chrzciciela i Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny.

W oparciu o powyższą analizę można stwierdzić, że dla rozwoju Pilzna największe znaczenie miały następujące czynniki miastotwórcze:

- czynnik gospodarczy i społeczny – handel (targi, jarmarki) i rzemiosło,
- czynnik warowności - ochrona mieszczan i ich majątku,
- czynnik komunikacji – na skrzyżowaniu traktów handlowych,
- czynnik obyczajowo-prawny – liczne przywileje królewskie.

³²³ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s. 375.

³²⁴ F. Kiryk *Urbanizacja Małopolski: województwo sandomierskie. XIII-XVI wiek*, *op. cit.*, s. 101.

³²⁵ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s.374.

³²⁶ F. Kiryk *Urbanizacja Małopolski: województwo sandomierskie. XIII-XVI wiek*, *op. cit.*, s. 99.

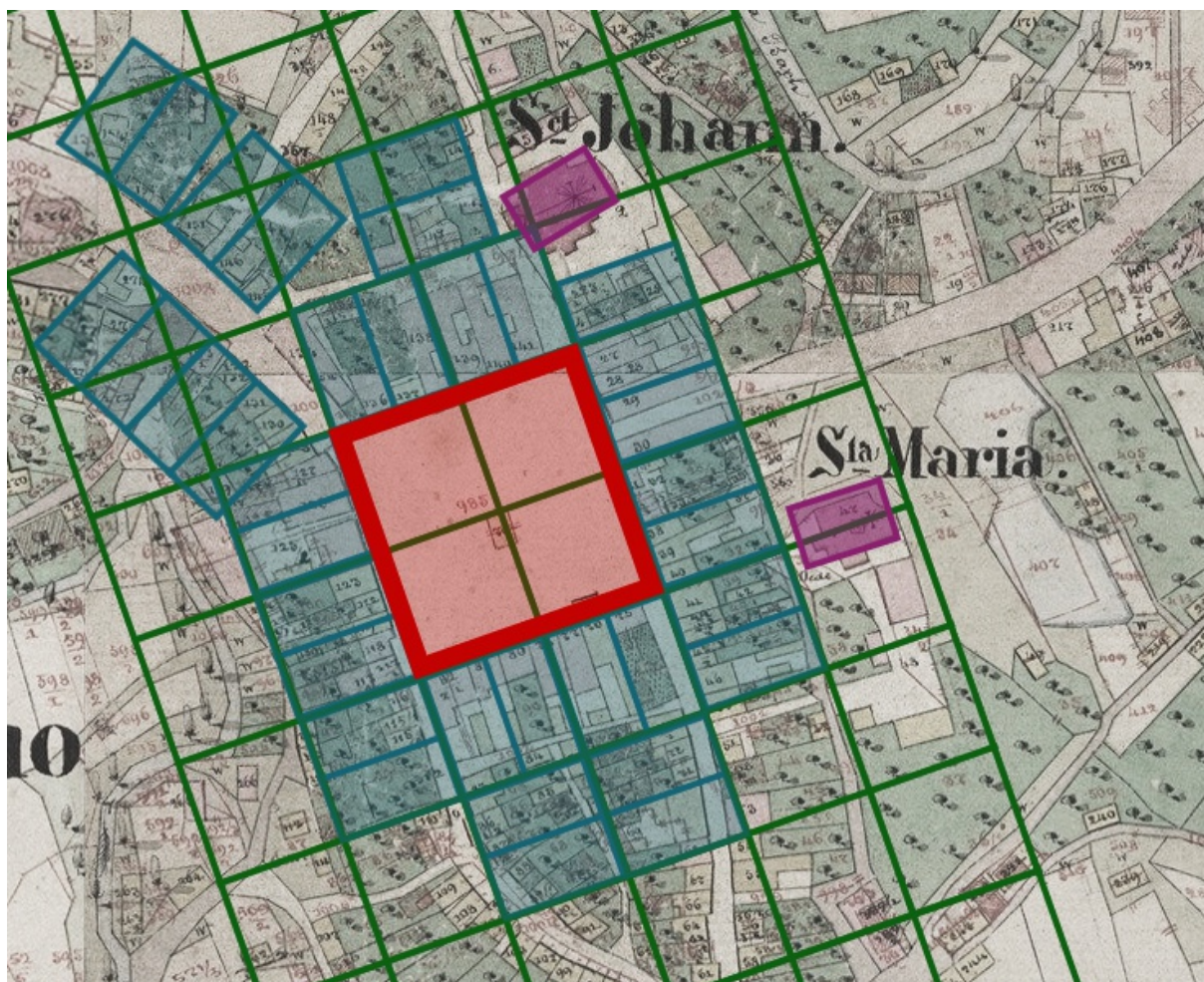
³²⁷ *Ibidem*.

³²⁸ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s.375 , H. Stupnicki, *Geograficzno-statystyczny Opis Królestwa Galicyi i Lodomeryi*, *op. cit.*, s. 66.

³²⁹ F. Kiryk *Urbanizacja Małopolski: województwo sandomierskie. XIII-XVI wiek*, *op. cit.*, s. 98.

³³⁰ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s.374.

³³¹ *Ibidem*.

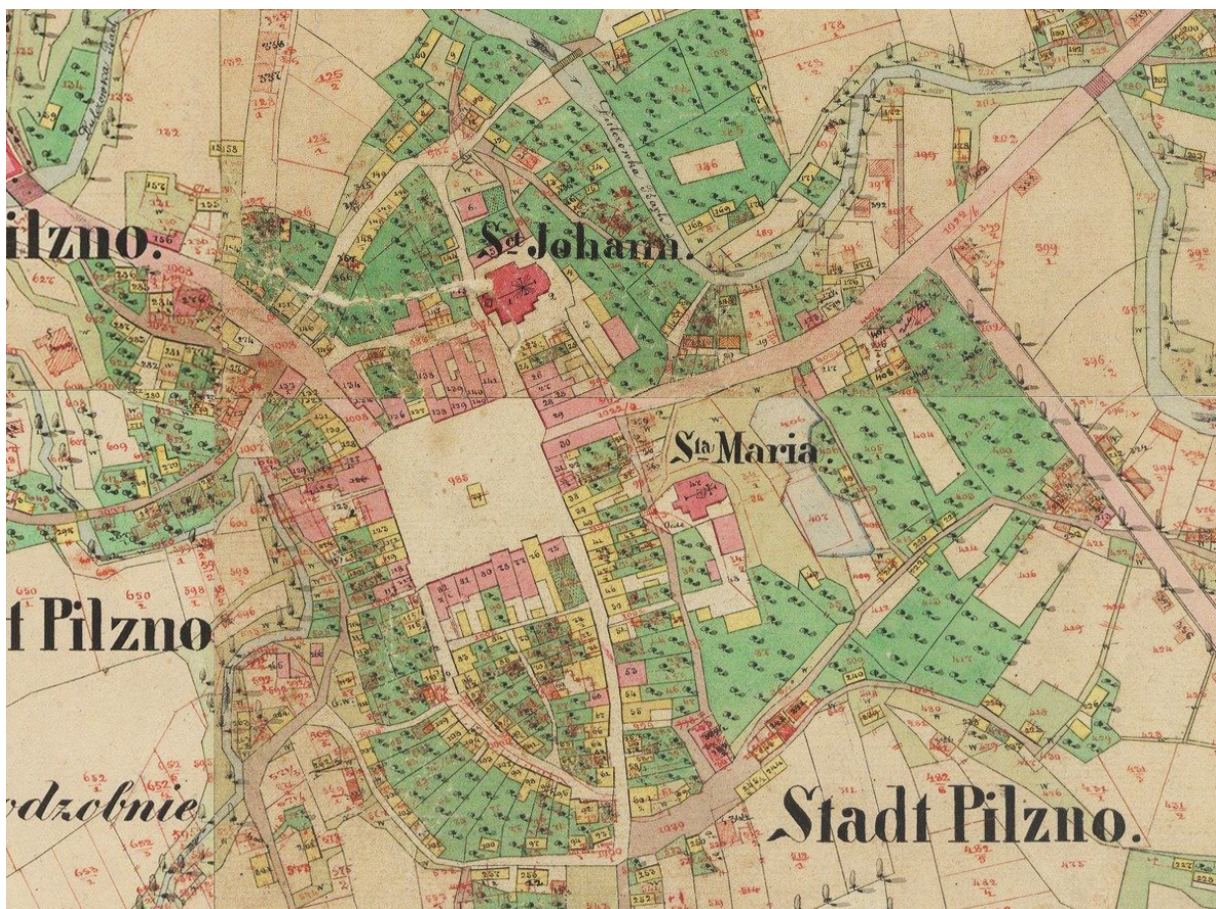
Ryc. 136. Próba analizy metrologicznej Pilzna na bazie planu katastralnego, opracowanie autorki. Źródło mapy: Archiwum Narodowe w Przemyślu, sygn. 56/126/0/1250M.

Ryc. 137. Pilzno na Mapie Miega (1779-1783), źródło: <http://mapire.eu/en/map/fms-galicia/?zoom=13&lat=49.97376&lon=21.28313> [dostęp: 14.12.2015]

Ryc. 138. Pilsno na II zdjęciu wojskowym (1861-64, edycja franciszkańska), źródło: http://mapire.eu/en/map/mkf_gal/?zoom=13&lat=49.97376&lon=21.28313 [dostęp: 16.12.2015]

Ryc. 139. Plan katastralny Pilsna, źródło: Archiwum Narodowe w Przemysłu, sygn. 56/126/0/1250M.

Rzeszów

Miasto Rzeszów położone jest na pograniczu Kotliny Sandomierskiej i Pogórza Karpackiego, na lewym brzegu Wisłoka. Najstarsza część miasta, Staromieście, leży dodatkowo nad rzeczką Przyrwą³³². W tym miejscu znajdowało się skrzyżowanie traktów handlowych: ze Śląska na Ruś oraz z Lublina na Słowację i Węgry. Rzeszów był miastem prywatnym, własnością szlachecką – najpierw Rzeszowskich, później Ligęzów, Ostrogskich i Lubomirskich³³³.

Osadnictwo w tym rejonie rozwijało się już od czasów neolitycznych – znaleziono ślady bytności człowieka w dzielnicy Staromieście (na północ od dzisiejszego Rynku). Stwierdzono również osadnictwo w okresie halsztackim i rzymskim³³⁴. W okresie wczesnego średniowiecza powstał tu gród. Na południe od niego rozwijała się osada targowa z komorą celną. Początkowo osada rzeszowska stanowiła własność królewską, w 1354 roku włości te zostały nadane przez Kazimierza Wielkiego rycerzowi Janowi, synowi Pakosława ze Stróżysk³³⁵. Dokument donacyjny zawierał również zgodę na lokację na prawie magdeburskim. Nowa osada została założona na południe od starej, którą nazywano Starym Rzeszowem, a później Staromieściem.

Nowe miasto lokacyjne otrzymało dość regularny układ urbanistyczny, dostosowany do topografii terenu i przebiegu traktów handlowych. Centrum założenia stanowił rynek – pierwotnie najprawdopodobniej posiadał kształt prostokąta, według Jana Malczewskiego mógł on mieć wymiary 1 x 2 sznury³³⁶. W późniejszych wiekach „zachodnią część lewej połaci zabudowano kamienicami prywatnymi³³⁷”. Istnieje również hipoteza, że po pożarze z 1427 roku, który zniszczył znaczną część miasta, nastąpiła regulacja planu miasta i jego powtórne rozplanowanie³³⁸. Efektem tych działań jest obecny, nieregularny kształt rynku, który może nasuwać skojarzenia z układami ulicowymi. W zachodniej pierzei rynku znajdował się drewniany ratusz, powstały prawdopodobnie wkrótce po lokacji³³⁹.

Najstarszą zachowaną, murowaną budowlą Rzeszowa jest kościół parafialny pw. św. Stanisława i św. Wojciecha, wzniesiony w XIV wieku – według podań w roku 1434³⁴⁰. Parafia istniała tu wcześniej, od roku 1390³⁴¹. Po 1513 roku w północno-zachodniej części miasta powstał drewniany kościół z cudowną figurą Matki Bożej, na jego miejscu zbudowano w XVII

³³² *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s.334.

³³³ *Ibidem*, s. 335.

³³⁴ *Ibidem*, s. 334, 335.

³³⁵ *Ibidem*, s. 335.

³³⁶ J. Malczewski, *Miasta nad Wisłoką i Sanem do początku XVI w.*, *op. cit.*, s. 167.

³³⁷ J. Pęcowski, *Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII wieku: z 21 rycinami w tekście*, nakładem gminy miasta Rzeszowa z drukarni Ed. Arvaya, Rzeszów 1913, s. 82.

³³⁸ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Rozwój przestrzenny miasta do 1772 r.*, [w:] *Dzieje Rzeszowa tom I – Rzeszów od najdawniejszych czasów do I rozbioru*, praca zbiorowa pod red. F. Kiryka, Urząd Miasta Rzeszowa, Rzeszów 1994, s. 180.

³³⁹ J. Malczewski, *Miasta nad Wisłoką i Sanem do początku XVI w.*, *op. cit.*, s. 167.

³⁴⁰ J. Pęcowski, *Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII wieku: z 21 rycinami w tekście*, *op. cit.*, s. 92.

³⁴¹ *Ibidem*, s. 92.za: *Akta grodzkie i ziemskie*, t. VI, s. 69, t. III, s. 115.

wieku kościół Bernardynów. W późniejszych wiekach powstały kolejne ważne obiekty: zamek i kościół Reformatorów (obecnie garnizonowy), zlokalizowane na południe od rynku. W XVII wieku powstaje również znane kolegium Pijarów.

W drugiej połowie XVII wieku Lubomirscy założyli Nowe Miasto. Zlokalizowane było ono na północ od miasta lokacyjnego z XIV wieku³⁴², zostało połączone z nim groblą³⁴³. Nowe miasto otrzymało regularny układ urbanistyczny z prostokątnym rynkiem, którego pozostałością jest współczesny plac Wolności. Miasto to było zamieszkiwane głównie przez ludność żydowską, mieściły się tam dwie synagogi³⁴⁴.

W historii rozwoju Rzeszowa do roku 1772 można wyróżnić trzy główne okresy³⁴⁵. Za czasów panowania Rzeszowskich (od lokacji do około 1583 roku) był niewielkim ośrodkiem rzemieślniczo-handlowym. Jego rozwój hamowały antagonizmy między kilkoma współwłaścicielami oraz klęski żywiołowe. W drugim okresie, za rządów Mikołaja Ligęzy (lata 1583-1637), miasto przeżyło szybki rozwój i rozkwit, stając się znacznym ośrodkiem rzemiosła i handlu dalekosiężnego. Powstał wówczas między innymi zamek Ligęzy, rozbudowany w stylu palazzo in fortezza na bazie wcześniejszego obiektu, a także kościół i klasztor bernardynów (1627-1629³⁴⁶, obecnie bazylika Matki Bożej Rzeszowskiej). Trzeci okres, lata 1637-1772, to powolny upadek miasta. Związany był on zarówno z klęskami żywiołowymi i wyniszczającymi postojami wojsk, jak i z regresem handlu w całym państwie.

Na rozwój Rzeszowa, w różnym stopniu, wpłynęły wszystkie czynniki miastotwórcze.

Czynnik warunków przyrodzonych miał duży wpływ na lokalizację grodu, a później miasta. Wybrano obronne miejsca nad Wisłokiem oraz jego dopływami: Przyrwą (dawniej Przybszą) oraz Mikością, pośród moczarów i bagien. Wisłok był naturalną ochroną od wschodu, Przywra i Mikościa – od zachodu. Od strony południowej i południowo-zachodniej oblewały miasto oraz zamek „jeziora i stawy”³⁴⁷, od strony północno-wschodniej znajdowały się „wielkie bagna”³⁴⁸. Dostęp do miasta był możliwy tylko przez mosty i groble, gdyż rzeki i moczary stanowiły naturalną przeszkodę.

Czynnik gospodarczy i społeczny związany był przede wszystkim z handlem i rzemiosłem. Jego znaczenie szczególnie wzrosło w okresie rządów Mikołaja Ligęzy. Miasto otrzymało wówczas kilka przywilejów handlowych, które ułatwiły rozkwit tej gałęzi gospodarki. Od XV wieku Rzeszowie odbywały się cotygodniowe targi, a od XVI (lub końca XV) wieku doroczne jarmarki³⁴⁹. Kwitł handel bydłem i zbożem, a także między innymi piwem,

³⁴² *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s. 337.

³⁴³ J. Pęcowski, *Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII wieku: z 21 rycinami w tekście*, *op. cit.*, s. 83.

³⁴⁴ *Lokalne wartości zasobów środowiska kulturowego i krajobrazu*, Załącznik nr 82 do *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Rzeszowa* - uchwały Nr XXXVII/113/2000 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 4 lipca 2000 roku, s. 3.

³⁴⁵ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s. 336.

³⁴⁶ J. Pęcowski, *Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII wieku: z 21 rycinami w tekście*, *op. cit.*, s. 98.

³⁴⁷ *Ibidem*, s. 80.

³⁴⁸ *Ibidem*, s. 80.

³⁴⁹ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s. 336.

miodem, winem, wełną i rybami. Istniało również wiele cechów rzemieślniczych. Byli to między innymi tkacze, krawcy, sukiennicy i piekarze, a od XVII wieku również cyrulicy, złotnicy oraz garncarze³⁵⁰. W mieście znajdowało się kilka zakładów przemysłowych, należących do właścicieli Rzeszowa. Były to między innymi młyn, folusz, browar i gorzelnia. W wieku XVIII Rzeszów stracił na znaczeniu jako ośrodek handlowy, mimo prób ratowania jego pozycji – na przykład poprzez wzrost liczby jarmarków do dziewięciu rocznie (od 1726 roku³⁵¹).

Czynnik warowności, ważny dla każdego miasta średniowiecznego, w przypadku Rzeszowa również miał znaczący wpływ na rozwój miasta. Zarówno obronne położenie na lessowym wzniesieniu, pośród utrudniających dostęp rzek, bagien i mokradeł, jak i umocnienia obronne (najpierw drewniano-ziemne, później ceglane) miały niepoślednie znaczenie dla miasta i jego mieszkańców.

Czynnik komunikacji odnosił się do położenia na skrzyżowaniu traktów handlowych: ruskiego oraz z Lublina na Słowację i Węgry. Umożliwił on rozwój Rzeszowa jako ośrodka handlowego o dalekim zasięgu.

Czynnik obyczajowo-prawny to przywileje nadawane przez właścicieli, związane przede wszystkim z handlem. Dokument z 1427 roku zezwalał miastu na utrzymywanie wagi³⁵². W 1633 roku Rzeszów otrzymał prawo składu ryb i wina³⁵³. Rzemieślnicy zrzeszeni w cechach również otrzymywali swoje przywileje. Przykładem może tu być najstarszy przywilej cechowy, statut cechu tkackiego, wydany w 1439 roku przez Małgorzatę Mościcką z Rzeszowskich³⁵⁴. Zwalniał on członków tego cechu od jurysdykcji kasztelana, wojewody, starosty, a także właścicieli Rzeszowa. Wszelkie spory rozpatrywać mieli mistrzowie cechu. Swoje przywileje posiadał także cech szewców (z 1569 roku), krawcy (1671) bednarzy (1699), cyrulików (1699) i kowali (1701)³⁵⁵.

Czynnik kompozycji urbanistycznej, o symbolicznym znaczeniu, przejawiał się w dominantach kompozycyjnych: zamku oraz kościołach. Tendencja ta jest dobrze widoczna na planie K. H. Wiedemanna (zob. ryc. 141) – wspomniane obiekty wyraźnie górują nad zabudową miasta.

W oparciu o powyższą analizę można stwierdzić, że dla rozwoju Rzeszowa największe znaczenie miały następujące czynniki miastotwórcze:

- czynnik warunków przyrodzonych – obronne położenie na niewysokim wzniesieniu otoczonym przez rzeki i mokradła;
- czynnik gospodarczy i społeczny – handel i rzemiosło,
- czynnik komunikacji – położenie na skrzyżowaniu traktów handlowych,

³⁵⁰ J. Pęckowski, *Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII wieku: z 21 rycinami w tekście*, op. cit., s. 217, *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, op. cit., s. 336.

³⁵¹ J. Pęckowski, *Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII wieku: z 21 rycinami w tekście*, op. cit., s. 280.

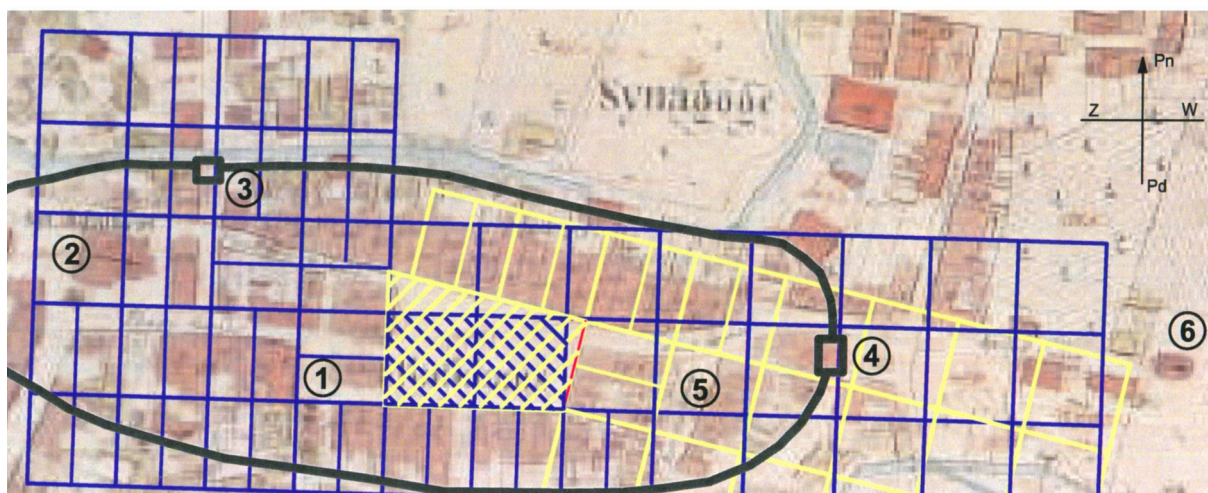
³⁵² *Ibidem*.

³⁵³ *Ibidem*.

³⁵⁴ J. Pęckowski, *Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII wieku: z 21 rycinami w tekście*, op. cit., s. 217.

³⁵⁵ *Ibidem*, s. 218-223.

- czynnik obyczajowo-prawny – liczne przywileje handlowe i cechowe.

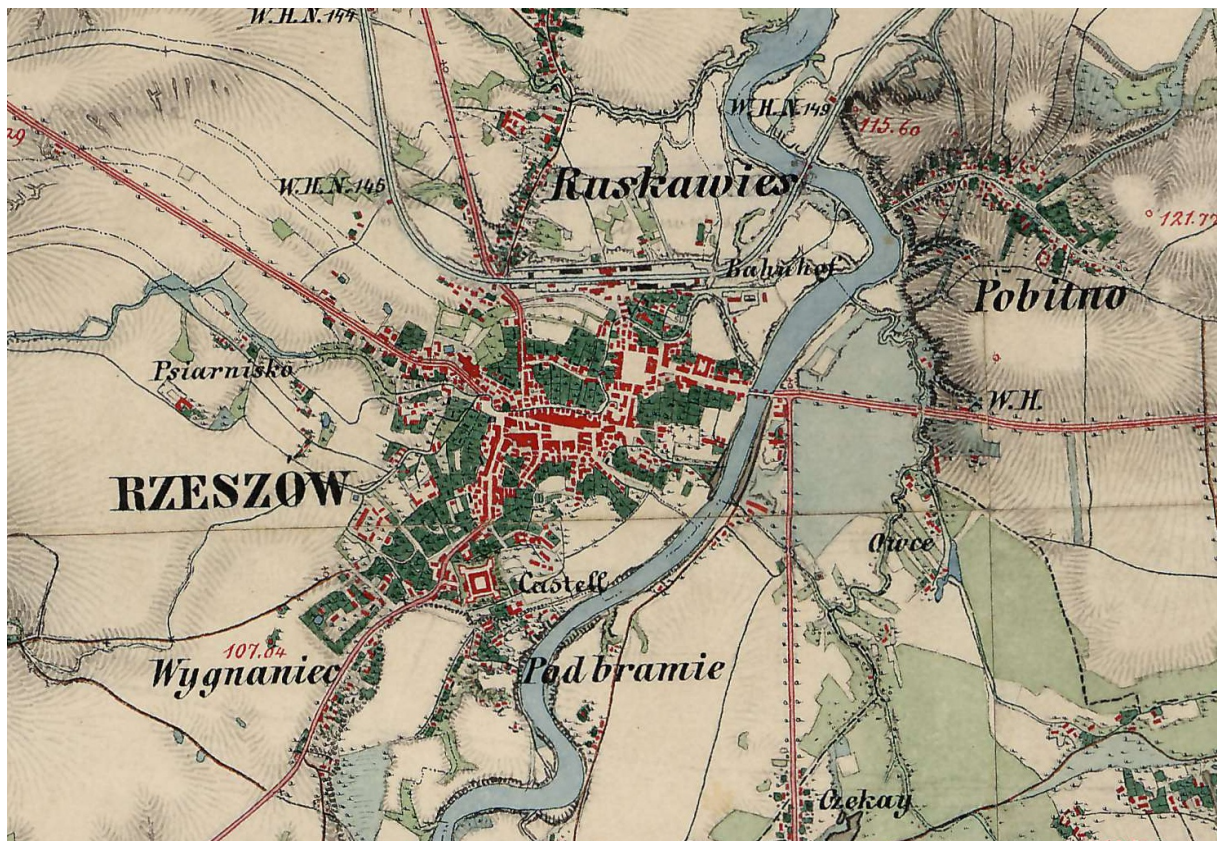
Ryc. 140. Rzeszów - rekonstrukcja pierwotnego rozplanowania miasta na podstawie planu katastralnego wg J. Malczewskiego, źródło: Malczewski J., *Miasta nad Wisłoką i Sanem do początku XVI wieku*, op. cit., s. 504. Legenda: 1 – ratusz, 2 – kościół parafialny, 3 – Brama Murowana, 4 – Brama Wodna, 5 - „grodzisko” (obronna siedziba wójta), 6 – ufortyfikowany kościół szpitalny.

Ryc. 141. Plan K. H. Wiedemanna z 1762 roku, źródło: www.mojepodkarpacie.pl [dostęp: 12.04.2015]

Ryc. 142. Rzeszów na Mapie Miega (1779-1783), źródło: <http://mapire.eu/en/map/fms-galicia/?zoom=12&lat=50.00549&lon=21.98846> [dostęp: 14.12.2015]

Ryc. 143. Rzeszów na II zdjęciu wojskowym (1861-64, edycja franciszkańska), źródło: http://mapire.eu/en/map/mkf_gal/?zoom=12&lat=50.00549&lon=21.98846 [dostęp: 16.12.2015]

Ryc. 144. Plan katastralny Rzeszowa, źródło: Archiwum Narodowe w Przemyślu, sygn. 56/126/0/1468M.

Przeworsk

Miasto Przeworsk położone jest na Pogórzu Rzeszowskim, nad rzeką Mleczką – prawobrzeżnym dopływem Wisłoka. Znajduje się na skrzyżowaniu traktów handlowych: ze Śląska na Ruś oraz z północy w kierunku Węgier. Było miastem prywatnym, znajdował się w rękach Tarnowskich, Kostków, Ostrogskich i Lubomirskich.

Osadnictwo w tym rejonie sięga okresu neolitu. W literaturze występuje określenie „kultura przeworska”, określającego kulturę archeologiczną epoki żelaza, rozwijająca się w okresie pomiędzy III w. p.n.e. a V w. n.e. na terenach obecnej Polski oraz Zakarpacia. Nazwa ta pochodzi od znaleziska archeologicznego – cmentarzyska w Gaci Przeworskiej.

We wczesnym średniowieczu istniał na tym terenie gród, o czym świadczą znalezione konstrukcje drewniane ostrokołu i wału ochronnego w okolicy ratusza³⁵⁶. Od XII wieku w sąsiedztwie grodu, położonego w miejscu dzisiejszego kościoła parafialnego – na tzw. Grodzisku³⁵⁷ - rozwijała się osada zwana Przeworsko. Pierwsza wzmianka źródłowa o tym grodzie pochodzi z 1280 roku³⁵⁸. Prawa miejskie otrzymał Przeworsk w 1394 roku w wyniku starań ówczesnego właściciela, Jana z Tarnowa. Akt lokacyjny wystawił król Władysław Jagiełło³⁵⁹.

Nowopowstałe miasto otrzymało układ o cechach modelu szachownicowego³⁶⁰. Posiadało dwa rynki: starszy, Mały Rynek (obecnie plac Adama Mickiewicza, wcześniej plac św. Katarzyny), oraz nowy, lokacyjny rynek. Przy Małym Rynku znajdował się pierwszy kościół parafialny – drewniana świątynia pw. św. Katarzyny, którą opiekowali się Bożogrobcy. Kościół ten został rozebrany w czasach austriackich. Nowy rynek miał kształt prostokąta o proporcjach zbliżonych do 2:1 – Jan Malczewski proponuje rozmiar 2 x 3,5 sznura³⁶¹. W jego wschodniej pierzei znajdował się ratusz, pierwotnie zapewne drewniany.

W latach 1430–1473³⁶² powstał nowy, większy kościół parafialny pw. Ducha Świętego, późniejsza kolegiata. Zlokalizowano go w północno-zachodnim narożniku miasta, w późniejszych latach powstał przy nim klasztor Bożogrobców. Po przeciwnej stronie miasta, w narożniku południowo-wschodnim powstał kościół pw. św. Barbary i klasztor Bernardynów. Budowa miała miejsce w latach 1461-1465³⁶³. W XV i XVI wieku miasto zostało otoczone murami obronnymi z 5 basztami. Obwód wzmocniały umocnienia wyżej wymienionych kościołów: Bożogrobców i Bernardynów.

Od 1437 odbywały się w Przeworsku sądy ziemskie, a od XV wieku miasto stało się siedzibą powiatu, do którego należały między innymi Rzeszów, Łańcut i Leżajsk³⁶⁴. W XV-XVII

³⁵⁶ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s. 379.

³⁵⁷ J. Malczewski, *Miasta nad Wisłoką i Sanem do początku XVI wieku*, *op. cit.*, s. 84, 499.

³⁵⁸ *Ibidem*, s. 124.

³⁵⁹ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s. 380.

³⁶⁰ J. Malczewski, *Miasta nad Wisłoką i Sanem do początku XVI wieku*, *op. cit.*, s. 125.

³⁶¹ *Ibidem*, s. 499.

³⁶² *Rejestr zabytków województwa podkarpackiego*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, s. 113.

³⁶³ *Ibidem*.

³⁶⁴ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s. 380.

wieku miasto otrzymało liczne przywileje królewskie, między innymi na organizowanie targów i jarmarków. Mimo dogodnego położenia i przywilejów, Przeworsk jako ośrodek handlowy ustępował jednak pobliskiemu Jarosławowi. Rozwinięte było za to rzemiosło, szczególnie tkackie. Wyroby z Przeworska sprzedawano na Węgrzech, Wołoszczyźnie, w Niemczech i we Francji³⁶⁵. Miasto było również ważnym ośrodkiem kultury i szkolnictwa, działała tu szkoła parafialna³⁶⁶. Rozwój Przeworska hamowały klęski żywiołowe i wojny. W okresie średniowiecza, a także w XVII wieku były to między innymi najazdy tatarskie. W 1612 roku miał miejsce wielki pożar miasta, a w 1657 roku Przeworsk został złupiony przez Jerzego II Rakoczego³⁶⁷. W XVIII wieku miały miejsce kolejne pożary, które przyczyniły się do kryzysu handlu i rzemiosła w Przeworsku. Kryzys ten nie objął tylko tkactwa – miasto pozostało uznanym ośrodkiem tego rzemiosła.

Na rozwój Przeworska, w różnym stopniu, wpłynęły wszystkie czynniki miastotwórcze.

Czynnik warunków przyrodzonych, czyli położenie nad rzeką Mleczka, zapewnił miastu naturalną obronność. Nie miał on jednak większego wpływu na rozwój Przeworska.

Jako czynnik gospodarczy i społeczny można wymienić cotygodniowe targi oraz jarmarki, a także prężnie działające cechy rzemieślnicze. Szczególne znaczenie miał cech tkacki, dzięki któremu miasto stało się znanym ośrodkiem tego rzemiosła.

Na czynnik warowności wpływały zarówno mury obronne, wzniesione w XV i XVI wieku, jak i mokradła rzeki Mleczki. Zapewniały one ochronę mieszkań i ich dobytku. Czynnik ten nie był jednak tak silny jak w sąsiednim Jarosławiu, które dodatkowo było chronione przez położenie na wzniesieniu i wysokie skarpy.

Czynnik komunikacji to w przypadku Przeworska położenie na skrzyżowaniu traktów handlowych. Miało ono podstawowe znaczenie dla rozwoju Przeworska jako ośrodka handlu i rzemiosła oraz umożliwiło dalekosiężną wymianę towarów.

Czynnik obyczajowo-prawny przejawiał się przede wszystkim w przywilejach, zarówno królewskich, jak i nadawanych przez właścicieli. Już przywilej lokacyjny zapewniał miastu korzystne prawa. Wyznaczono wówczas cotygodniowy targ³⁶⁸ oraz zwolniono miejscowych kupców i rzemieślników od opłat na rzecz właściciela. Kolejny dokument Władysława Jagiełły, z 1394 roku, potwierdzał i poszerzał te przywileje. Ustanowiono wówczas sąd miejski z prawem miecza, czyli możliwością wykonywania wyroków śmierci³⁶⁹. W 1469 roku Przeworsk otrzymał od króla Kazimierza Jagiellończyka przywilej organizowania corocznych jarmarków.

Na czynnik kompozycji urbanistycznej wpływały dwie dominanty przestrzenne: kościoły Bożogrobców i Bernardynów, położone po dwóch przeciwnych stronach miasta. Ratusz, zlokalizowany we wschodniej pierzei rynku, stanowił centrum tego założenia.

³⁶⁵ *Ibidem*, s. 380.

³⁶⁶ *Ibidem*.

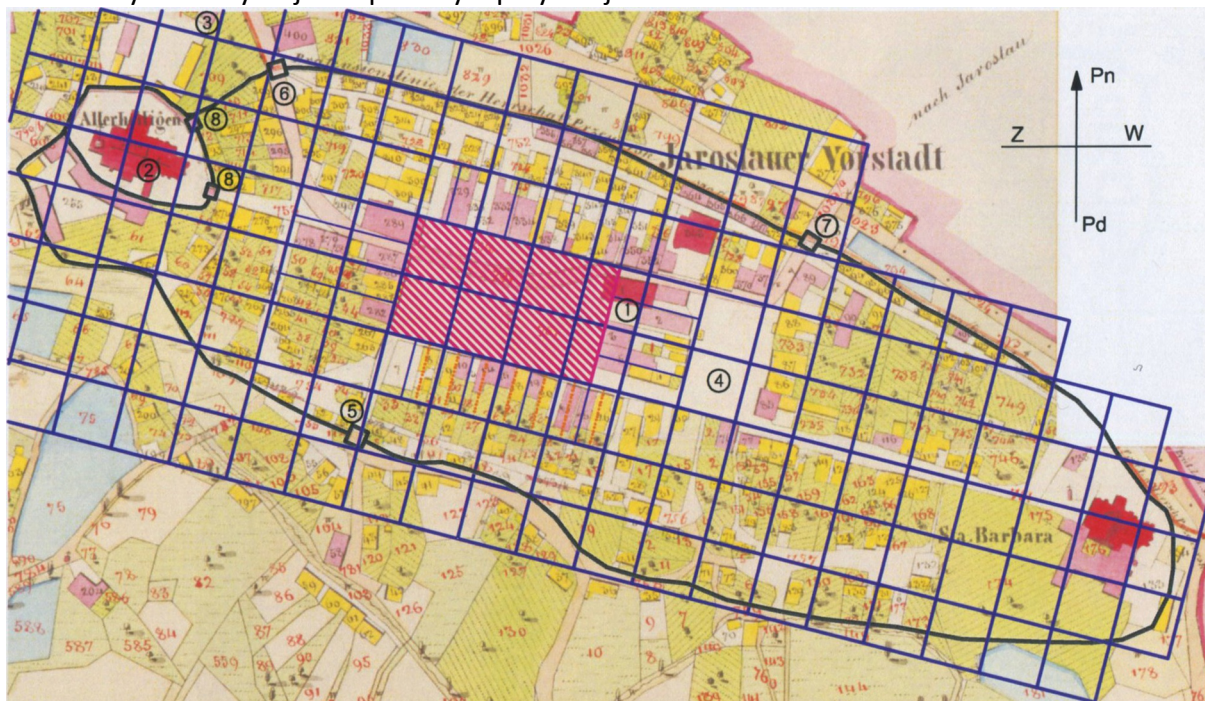
³⁶⁷ *Ibidem*.

³⁶⁸ J. Malczewski, *Miasta nad Wisłoką i Sanem do początku XVI wieku*, op. cit., s. 124.

³⁶⁹ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, op. cit., s. 380.

W oparciu o powyższą analizę można stwierdzić, że dla rozwoju Przeworska największe znaczenie miały następujące czynniki miastotwórcze:

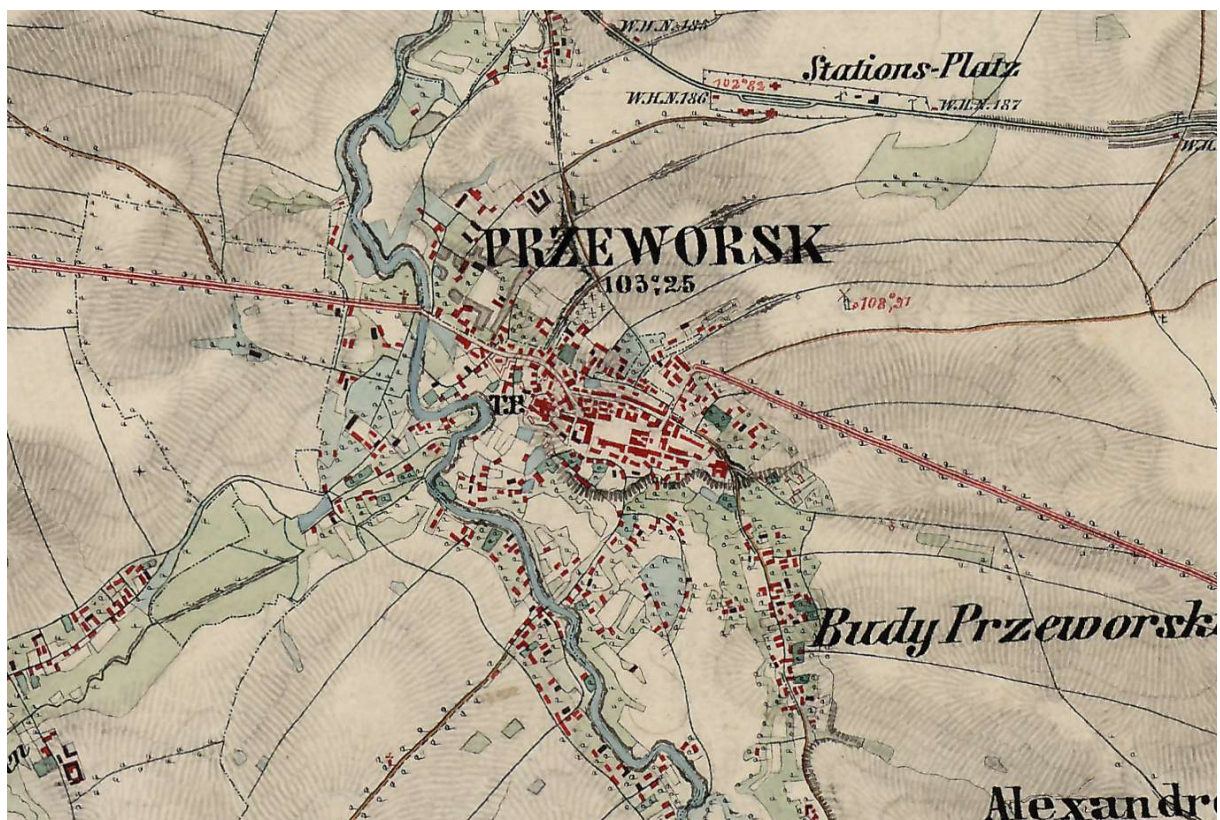
- czynnik gospodarczy i społeczny – handel (targi, jarmarki) i rzemiosło (tkacze),
- czynnik komunikacji – położenie na skrzyżowaniu traktów handlowych,
- czynnik obyczajowo-prawny – przywileje handlowe.

Ryc. 145. Przeworsk - rekonstrukcja pierwotnego rozplanowania miasta na podstawie planu katastralnego wg J. Malczewskiego, źródło: Malczewski J., *Miasta nad Wisłoką i Sanem do początku XVI wieku*, op. cit., s. 499. Legenda: 1 – ratusz, 2 – kościół bożogrobców w miejscu grodziska, 3 – kościół przyszpitalny, 4 – plac na którym stał kościół parafialny, 5, 6, 7 – bramy, 8 – furta.

Ryc. 146. Przeworsk na Mapie Miega (1779-1783), źródło: <http://mapire.eu/en/map/fms-galicia/?zoom=13&lat=50.05465&lon=22.50136> [dostęp: 14.12.2015]

Ryc. 147. Przeworsk na II zdjęciu wojskowym (1861-64, edycja franciszkańska), źródło: http://mapire.eu/en/map/mkf_gal/?zoom=13&lat=50.05465&lon=22.50136 [dostęp: 16.12.2015]

Ryc. 148. Plan katastralny Przeworska, źródło: Archiwum Narodowe w Przemysłu, sygn. 56/126/0/1337M.

Przemyśl

Miasto Przemyśl położone jest nad Sanem, na pograniczu Pogórza Karpackiego i Kotliny Sandomierskiej, w pobliżu przecięcia szlaków handlowych: ze Śląska na Ruś i z północy na Węgry. Przemyśl jest uznawany za najstarsze miasto na kresach wschodnich Rzeczypospolitej³⁷⁰. Był miastem królewskim I Rzeczypospolitej, a wcześniej jednym z Grodów Czerwieńskich.

Osadnictwo na tym terenie sięga okresu paleolitu, znaleziono również ślady neolityczne oraz wskazujące na kontakty z imperium rzymskim, a także z krajami arabskimi³⁷¹. W XI wieku istniał tu gród, a wcześniej prawdopodobnie osada targowa z kupiecką kolonią Żydów chazarskich³⁷². W 1087 roku miasto stało się siedzibą księstwa przemyskiego³⁷³. Już w XIII wieku Przemyśl był ośrodkiem handlu futrami, skórą, miodem i solą. W 1234 roku do miasta przybili dominikanie, rok później - franciszkanie³⁷⁴.

Jeszcze przed lokacją Przemyśl posiadał elementy prawa magdeburskiego, prawdopodobnie wprowadzone za pośrednictwem osiadłych w nim kupców niemieckich³⁷⁵. Był prawdopodobnie osadą targową o kształcie owalnicy³⁷⁶. W latach 1340-1344 Kazimierz Wielki zajął ziemię przemyską³⁷⁷. Już w 1340 roku wzniósł w Przemyślu murowany, gotycki zamek na miejscu starego grodu³⁷⁸ – na szczycie wzniesienia, górującego nad okolicą. Zapewne uporządkowano wówczas istniejące, stare ruskie miasto³⁷⁹ - osadę kupiecką, nadając jej regularny układ. Możliwe jest, iż na tej regulacji oparto wprowadzenie lokacyjnego układu szachownicowego³⁸⁰.

Mimo, iż już w 1375 roku powstało w Przemyślu biskupstwo łańskie, efekt starań Kazimierza Wielkiego³⁸¹, oficjalne prawa magdeburskie Przemyśl otrzymał dopiero w 1389 roku z rąk Władysława Jagiełły³⁸². Lokacyjna część miasta znajduje się na zboczach wzniesienia, na szczycie którego mieści się Kopiec Tatarski. Przemyśl otrzymał regularny,

³⁷⁰ M. Gosztyła, *Wokół zagadnień rewaloryzacji miasta Przemyśla*, „Wiadomości Konserwatorskie” nr 19/2006, Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Warszawa 2006, s. 15.

³⁷¹ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s. 376.

³⁷² *Ibidem*.

³⁷³ M. Gosztyła, *Wokół zagadnień rewaloryzacji miasta Przemyśla*, *op. cit.*, s. 15.

³⁷⁴ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s. 376.

³⁷⁵ A. Berdecka, *Nowe lokacje miast królewskich w Małopolsce w latach 1333-1370: chronologia i rozmieszczenie*, *op. cit.*, s. 601.

³⁷⁶ J. Malczewski, *Przemyśl – zarys rozwoju przestrzennego od powstania do roku 1914*, ProCarpathia, Rzeszów 2014, s. 27.

³⁷⁷ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s. 376.

³⁷⁸ M. Gosztyła, *Wokół zagadnień rewaloryzacji miasta Przemyśla*, *op. cit.*, s. 15.

³⁷⁹ A. Berdecka, *Nowe lokacje miast królewskich w Małopolsce w latach 1333-1370: chronologia i rozmieszczenie*, *op. cit.*, s. 602.

³⁸⁰ J. Malczewski, *Przemyśl – zarys rozwoju przestrzennego od powstania do roku 1914*, *op. cit.*, s. 31.

³⁸¹ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, *op. cit.*, s. 377, A. Berdecka, *Nowe lokacje miast królewskich w Małopolsce w latach 1333-1370: chronologia i rozmieszczenie*, *op. cit.*, s. 602.

³⁸² *Przemyśl*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, praca zbiorowa pod redakcją naczelną W. Zina, tom I pod redakcją W. Kalinowskiego, *op. cit.*, s. 383.

ortogonalny układ urbanistyczny nawiązujący do modelu dziewięciopolewego. Centralną część układu stanowi kwadratowy rynek, według Jana Malczewskiego mierzący 2x2 małe sznury³⁸³. Ze względu na położenie miasta na zboczu wzniesienia, charakteryzuje się on rzadko spotykającą pochyłością. Lokacyjny rynek posiadał wszystkie cztery pierzeje, dzisiejszy brak pierzei zachodniej związany jest z jej rozbiórką w czasach austriackich w celu poszerzenia przestrzeni rynkowej³⁸⁴.

Funkcję katedry pełnił początkowo drewniany kościół pw. św. Piotra i Pawła, położony ponad miastem, a następnie cerkiew katedralna na terenie zamku³⁸⁵.

W XV i XVI wieku powstało w Przemyślu wiele ważnych obiektów: murowana, gotycka katedra, ratusz, bożnica, cerkiew katedralna oraz klasztor³⁸⁶. Już wtedy Przemyśl, położony na styku Wschodu i Zachodu, był miastem wielokulturowym i wieloreligijnym. Największy rozkwit miasta to wiek XVI i początek wieku XVII. Nastąpił wówczas rozwój handlu, także dalekosiężnego – z Gdańskiem, Rusią. Handlowano przede wszystkim zbożem, płótnem i solą³⁸⁷. Na zlecenie starosty Marcina Krasickiego Galeazzo Appiani przebudował zamek w stylu renesansowym. W początkach XVII wieku, w dobie kontrreformacji, do miasta przybyli między innymi Jezuici, Bonifratrzy i Misjonarze. W XVII wieku powstały również inkastelowane klasztory Benedyktynki i Reformatorów, położone poza murami miejskimi, przy traktach biegnących w stronę Krakowa i Lwowa. Wzmacniały one obwód obronny miasta pełniąc funkcję barbakanów chroniących bramy: Wodną (Krakowską) i Senatorską (Lwowską)³⁸⁸. Z biegiem czasu rozwinęły się przy nich przedmieścia. Najazd Siedmiogrodzian w 1657 roku doszczętnie zniszczył miasto, kończąc okres jego rozkwitu³⁸⁹.

Wszystkie czynniki miastotwórcze, w różnym stopniu, wpłynęły na rozwój Przemyśla.

Czynnik warunków przyrodzonych w przypadku Przemyśla miał podstawowe znaczenie dla zlokalizowania najpierw grodu, a później miasta właśnie w tym miejscu. Gród powstał na obronnym wzgórzu nad rzeką San (później spławną). Równie ważne było położenie geograficzne: na styku Pogórza Karpackiego i Kotliny Sandomierskiej, nad pasem obniżenia Płaskowyżu Sańsko-Dniestrzańskigo, zwanego tradycyjnie Bramą Przemyską. Było to miejsce strategiczne zarówno dla Polski, jak i dla Rusi, naturalna brama pomiędzy Wschodem i Zachodem³⁹⁰. Przemyśl był również ważnym wojskowym punktem za czasów

³⁸³ J. Malczewski, *Miasta nad Wisłoką i Sanem do początku XVI wieku*, op. cit., s. 498, J. Malczewski, *Przemyśl – zarys rozwoju przestrzennego od powstania do roku 1914*, op. cit., s. 31.

³⁸⁴ G. Stojak, *Urok przemyskiego Rynku i dyskusje, które nie milkną*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 29/2011, Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Warszawa 2011, s. 120.

³⁸⁵ *Przemyśl*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, op. cit., s. 384-385.

³⁸⁶ M. Gosztyła, *Wokół zagadnień rewaloryzacji miasta Przemyśla*, op. cit., s. 15.

³⁸⁷ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, op. cit., s. 377.

³⁸⁸ M. Gosztyła, *Wokół zagadnień rewaloryzacji miasta Przemyśla*, op. cit., s. 15, *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, op. cit., s. 377.

³⁸⁹ *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, op. cit., s. 378.

³⁹⁰ S. K. Kozłowski, *Uwagi o późnym paleolicie i mezolicie wschodniej części Kotliny Sandomierskiej*, [w:] *Archeologia Polski*, t. 9, Z. 2 *Uwagi o paleolicie i mezolicie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa-Wrocław 1964, s. 325.

Galicji, kiedy to Austriacy przekształcili miasto w trzecią do co wielkości twierdzą pierścieniową w Europie (po Antwerpii i Verdun)³⁹¹.

Czynnik gospodarczy i społeczny przejawiał się przede wszystkim w ożywionym handlu. Dogodne położenie, a także organizowane targi i jarmarki przyczyniły się znacznie do rozkwitu tej gałęzi gospodarki. Przez Przemyśl kierowano eksport ruskich żup solnych do województw bełskiego, brzesko-litweskiego i podlaskiego, w mieście mieściły się również składy soli transportowanej do Bydgoszczy i Torunia³⁹². Handlowano również wołami i zbożem. W XIV i XV wieku Przemyśl był także ważnym ośrodkiem tkactwa lnianego.

Czynnik warowności w przypadku Przemyśla polegał nie tylko na zapewnieniu bezpieczeństwa mieszkańcom i ochronie ich dobytku, lecz również na obronie terytorium państwa polskiego. Dzięki strategicznemu położeniu, Przemyśl był bramą do Zachodu, miastem-twierdzą. Zamek w Przemyślu już w czasach kazimierzowskich pełnił ważną rolę w systemie obronnym Polski³⁹³. Na znaczenie czynnika warowności wpływało również obronne usytuowanie na zboczu wzniesienia, nad rzeką San, a także powstałe w XVI wieku mury miejskie.

Czynnik komunikacji, położenie na skrzyżowaniu traktów handlowych, miał podstawowe znaczenie dla gospodarczego rozwoju miasta jako ośrodka handlowego.

Na czynnik obyczajowo-prawny wpływał fakt, iż Przemyśl był własnością królewską. Już działania Kazimierza Wielkiego miały decydujący wpływ na wzrost znaczenia przedlokacyjnego jeszcze ośrodka. Król wznosił wówczas gotycki zamek, Przemyśl stał się także siedzibą biskupstwa łańcubowskiego. Z kolei dzięki przywilejom królewskim w XVI i XVII wieku rozkwitł handel, a Przemyśl stał się jednym z najbogatszych miast w Polsce³⁹⁴.

Czynnik kompozycji urbanistycznej w Przemyślu miał nieco większe znaczenie niż w przypadku innych omawianych ośrodków. Wyjątkowe położenie na zboczu wzniesienia nad Sanem, przełożyło się na malowniczą panoramę miasta, uznawanego za jedno z najpiękniejszych w południowo-wschodniej Polsce³⁹⁵. Na opinię tę wpływa również kompozycja samego miasta – mozaika dachów kamienic i strzelistych wież licznych świątyń, tworzących urokliwy widok.

W oparciu o powyższą analizę można stwierdzić, że dla rozwoju Przemyśla największe znaczenie miały następujące czynniki miastotwórcze:

- czynnik warunków przyrodzonych – dogodne i strategiczne położenie,
- czynnik gospodarczy i społeczny – handel i rzemiosło o dalekim zasięgu ,
- czynnik warowności – ochrona zarówno mieszkańców, jak i państwa,
- czynnik komunikacji – położenie na skrzyżowaniu traktów handlowych,
- czynnik obyczajowo-prawny – przywileje i nadania królewskie.

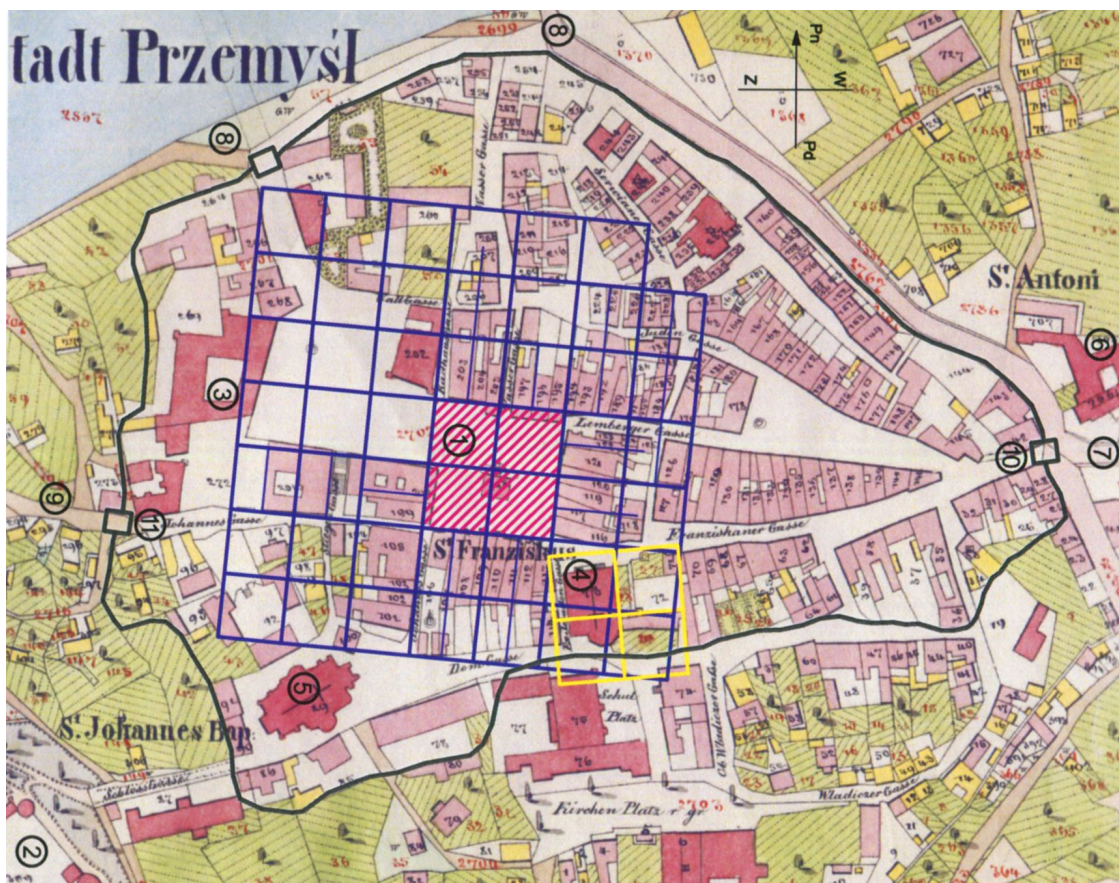
³⁹¹ J. Chorzępa, *Fortyfikacje*, op. cit., s. 249-251.

³⁹² *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tom 2, op. cit., s. 377.

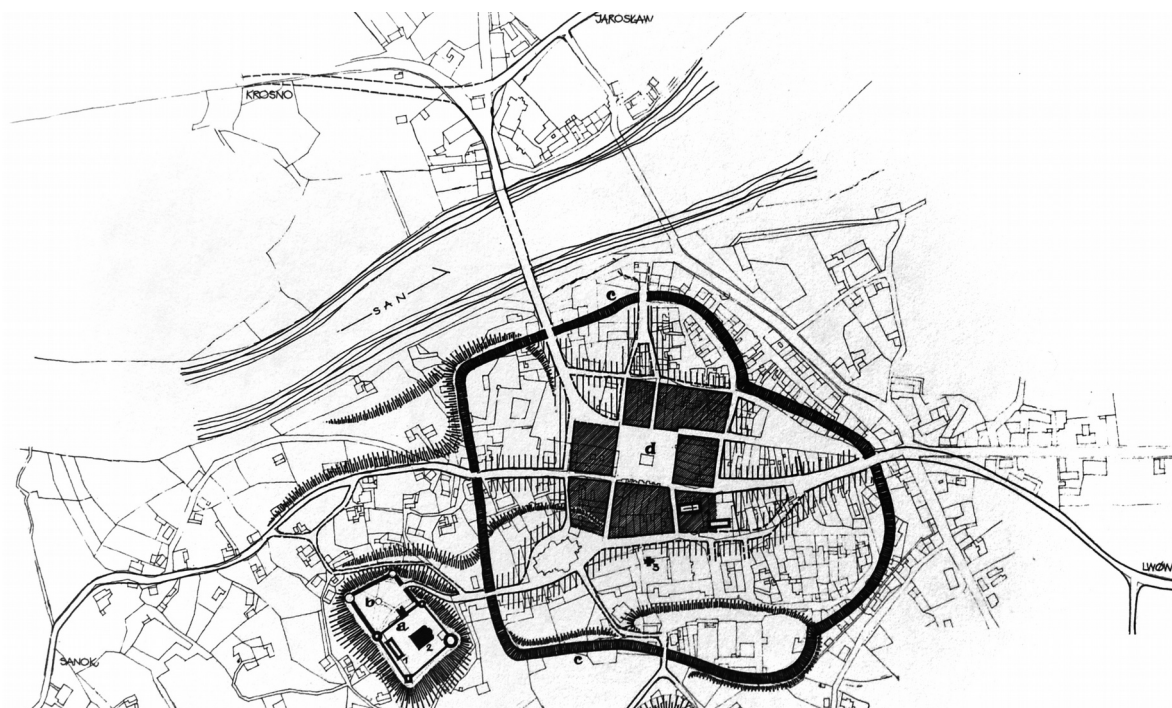
³⁹³ J. Malczewski, *Przemyśl – zarys rozwoju przestrzennego od powstania do roku 1914*, op. cit., s. 29.

³⁹⁴ *Przemyśl*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, op. cit., s. 383.

³⁹⁵ M. Gosztyła, *Wokół zagadnień rewaloryzacji miasta Przemyśla*, op. cit., s. 15.

Ryc. 149. Przemysł - rekonstrukcja pierwotnego rozplanowania miasta na podstawie planu katastralnego wg J. Malczewskiego, źródło: Malczewski J., *Miasta nad Wisłoką i Sanem do początku XVI wieku*, op. cit., s. 498. Legenda: 1 – ratusz, 2 – zamek, 3, 4, 6 kościoły klasztorne, 5 – katedra, 7,9 – place, 8, 10, 11 - bramy.

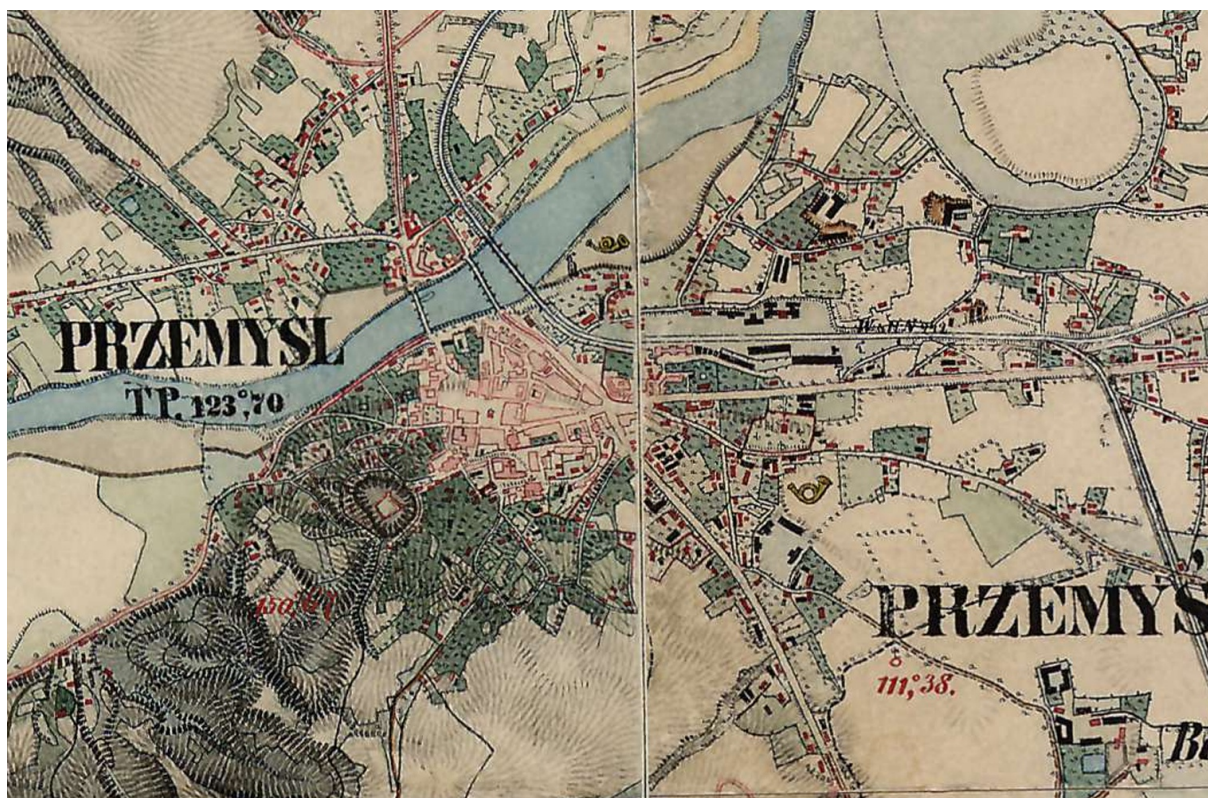
Ryc. 150. Przemysł – zespół miejski w drugiej połowie XIV wieku, źródło: *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, tom I, op. cit., s. 385. Legenda: a – zamek, b – podzameczek, c – obwarowania miejskie, d – miasto lokacyjne, 1 – budowla pałacowa, 2 – cerkiew, 3, 4 – kościoły.

Ryc. 151. Widok Przemyśla z XVI wieku – miedzioryt F.Hogenberga z dzieła *Civitates Orbis Terrarum* wydane przez G.Brauna, źródło: <http://eloblog.pl/polskie-miasta-na-starych-panoramach/> [dostęp: 17.12.2015]

Ryc. 152. Przemyśl na Mapie Miega (1779-1783), źródło: <http://mapire.eu/en/map/fms-galicia/?zoom=13&lat=49.78357&lon=22.78406> [dostęp: 14.12.2015]

Ryc. 153. Przemyśl na II zdjęciu wojskowym (1861-64, edycja franciszkańska), źródło: http://mapire.eu/en/map/mkf_gal/?zoom=13&lat=49.78357&lon=22.78406 [dostęp: 16.12.2015]

Ryc. 154. Plan katastralny Przemyśla, źródło: Archiwum Narodowe w Przemyślu, sygn. 56/126/0/1336M.

7.3 Analiza porównawcza i wnioski

Omawiane miasta: Bochnia, Tarnów, Pilzno, Rzeszów, Przeworsk i Przemyśl, a także Jarosław, lokowano w miejscu wcześniejszych osad targowych i grodów. W momencie lokacji otrzymały zwykle regularny układ urbanistyczny, dostosowany najczęściej do konfiguracji terenu i ewentualnych elementów przedlokacyjnych. Spotykamy się zarówno z układem dziewięciopółowym (Bochnia, Pilzno, Przemyśl), pseudoowalnicowym (Tarnów), jak i dość mocno nieregularnym (Rzeszów).

Analizowane ośrodki stanowiły zarówno własność królewską (Bochnia, Pilzno, Przemyśl), jak i prywatną - szlachecką (Tarnów, Rzeszów, Przeworsk, Jarosław). Miasta królewskie miały zasadniczo lepszą sytuację w pierwszych etapach rozwoju, widoczne to jest między innymi w przewadze Pilzna nad niedalekim Tarnowem w okresie średniowiecza. W późniejszych wiekach to z kolei właśnie prywatni właściciele stają się motorem napędowym rozwoju miast, między innymi dzięki przywilejom i działalności fundatorskiej.

W kolejnych wiekach miasta zasadniczo pozostawały w obrębie średniowiecznych obwarowań, opierając się na założeniu lokacyjnym. W większości omawianych przypadków średniowieczny układ urbanistyczny do roku 1772 zachował się w praktycznie niezmiennym stanie. Wyraźna zmiana nastąpiła w przypadku Rzeszowa, który najpierw został powtórnie rozplanowany po pożarze w roku 1427, a następnie wzbogacił się o Nowe Miasto w drugiej połowie XVII wieku. Przedmieścia rozwijały się w kierunku traktów handlowych, przechodzących przez dane miasto, głównie w kierunku równoleżnikowym, tj. zgodnie z traktem ruskim (Via Regia, ze Śląska na Ruś).

Wszystkie miasta otrzymały obwody obronne – niemniej w tej kwestii nastąpiło zróżnicowanie w czasie, w zależności od zasobności miasta i hojności jego właścicieli.

Zabudowa wszystkich analizowanych miast była z początku drewniana. Pierwszym murowanym obiektem zwykle był kościół parafialny, często zbudowany w stylu gotyckim (Pilzno, Rzeszów, Jarosław). Wszystkie miasta niedługo po lokacji otrzymały ratusz, pierwotnie drewniany. Zmiana zabudowy na murowaną następowała w XVI-XVIII wieku i miała charakter stopniowy, często jej przyczyną był pożar miasta w danym okresie (Rzeszów, Jarosław). Zamek właściciela znajdował się w różnych lokalizacjach: w obrębie murów (Jarosław), na wzgórzu ponad miastem (Przemyśl), na sąsiednim wzgórzu (Tarnów).

Rozwój większości analizowanych miast można w uproszczeniu podzielić na trzy etapy: średniowieczny okres powolnego rozwoju, rozkwit w XVI i XVII wieku oraz powolny schyłek rozwoju w wieku XVIII. Wyraźną różnicę widać w przypadku Pilzna, które od początku rozwijało się dynamicznie, za to już w połowie XVI wieku zaczęło tracić znaczenie na rzecz sąsiedniego Tarnowa.

Długość i intensywność okresu rozkwitu zależała, w przypadku miast prywatnych, w dużej mierze od właścicieli. W Rzeszowie było to właściwie tylko nieco ponad pięćdziesiąt lat rządów Mikołaja Ligęzy, w Jarosławiu – podobny okres władzy Jana Tarnowskiego.

W Jarosławiu z kolei było to prawie sto lat rządów trzech zasłużonych właścicielek: Zofii, Anny i Anny Alojzy. Okres schyłku stał się udziałem każdego z analizowanych miast. Był on wynikiem ogólnego regresu handlu – podstawowej gałęzi gospodarki tych ośrodków - oraz licznych działań wojennych, między innymi powstania Chmielnickiego i potopu szwedzkiego.

Po przeanalizowaniu wpływu czynników miastotwórczych na rozwój omawianych ośrodków, można stwierdzić, iż wszystkie te czynniki w różnym stopniu miały swój udział w rozwoju analizowanych miast.

Dominujący czynnik miastotwórczy to czynnik gospodarczo-społeczny, związany z handlową funkcją miast. Jego efektem były targi i jarmarki, a także ożywiona wymiana handlowa z licznymi miastami, zarówno polskimi, jak i położonymi za granicą, między innymi na Węgrzech i Rusi. Działalność kupiecka przełożyła się na bogacenie się mieszczan, a co za nim idzie – wzrost znaczenia i zamożności miasta. Powstawały obiekty związane z handlem (wagi, sklepy), a także, wznoszone przez bogatych mieszczan, kamienice kupieckie. We wszystkich omawianych miastach rozwijało się również rzemiosło i powstawały cechy rzemieślnicze. Były między innymi cechy „drzewne” - stolarze, cieśle, bednarze, kołodzieje oraz „odzieżowe” - szewcy, tkacze, płóciennicy, krawcy, kuśnierze, a także piekarze, cyrulicy, kowale i wiele innych. Niektóre miasta wyspecjalizowały się w konkretnym rzemiośle: Pilzno słynęło z wyrobów miedzianych oraz chust, Przeworsk oraz Przemyśl były uznanymi ośrodkami tkactwa. Była to bardzo ważna gałąź gospodarki, w Rzeszowie cechy rzemieślnicze otrzymywały nawet swoje odrębne przywileje.

Czynnik warunków przyrodzonych również miał duże znaczenie. W przypadku Bochni był on podstawowym czynnikiem wpływającym na powstanie tego miasta. Miał on związek z warunkami geologicznymi – złożami soli. Pozwolił on na założenie kopalń, które z kolei przełożyły się na rozwój handlu i znaczenia miasta jako ośrodka górniczego. Czynnikiem ten był również bardzo ważny w przypadku Przemyśla, zlokalizowanego na styku Pogórza Karpackiego i Kotliny Sandomierskiej, nad pasem obniżenia zwanego tradycyjnie Bramą Przemyską. Dzięki temu strategicznemu położeniu Przemyśl stał się naturalną bramą Wschodu i Zachodu, a jednocześnie cennym miastem warownym, elementem obwodu obronnego Polski. W przypadku innych omawianych ośrodków czynnik ten odnosił się przede wszystkim do dogodnego położenia o cechach obronnych – na wzniesieniu i w pobliżu rzeki. W Rzeszowie dotyczył on położenia miasta w miejscu otoczonym rzeką i jej odnogami, a także bagnami i mokradłami. Dla Jarosławia niezwykle cenne okazało się być położenie nad Sanem, który był rzeką spławną i pozwalał na transport towarów drogą wodną, między innymi do Gdańska. W przypadku Tarnowa, Pilzna i Przeworska czynnik ten sprowadzał się do położenia miasta na niewielkim wzniesieniu w pobliżu rzeki.

Czynnik warowności miał znaczenie uniwersalne i dotyczył wszystkich ośrodków powstałych w okresie średniowieczna. Od zarania dziejów zapewnienie bezpieczeństwa mieszkańcom i ochrona ich dobytku były jednym z głównych powodów zakładania osad, a w

późniejszych wiekach – miast. Ośrodki lokalizowano przede wszystkim w miejscach dogodnych obronnie (wzgórza, wzniesienia, dorzecza), co utrudniało atak ewentualnemu najeźdźcy. Jako dodatkowe zabezpieczenie pojawiły się umocnienia obronne, najpierw drewniano-ziemne, następnie ceglane, w okresie renesansu często przekształcane w fortyfikacje bastionowe. Były one również wyrazem zamożności miasta – na ich wzniesienie stać było tylko bogatsze ośrodki. Czynniki warunkujące szczególnie wpłynęły na rozwój Przemyśla, zlokalizowanego w strategicznym miejscu.

Czynnik komunikacji miał podobnie uniwersalne znaczenie. Wszystkie omawiane ośrodki znajdowały się przy ważnym trakcie handlowym – ze Śląska na Ruś. Dodatkowo, część z nich leżała na skrzyżowaniu traktów – ruskiego oraz południowego: z północy na Węgry, Słowację lub w stronę Morza Czarnego. W przypadku Jarosławia oraz sąsiedniego Przemyśla duże znaczenie miało również położenie nad spławną rzeką San, co pozwalało na transport towarów drogą wodną do Torunia, Bydgoszczy i Gdańska. Czynniki komunikacji umożliwiały przewóz towarów i wymianę handlową, co stanowiło podstawowe ogniwo rozwoju wszystkich analizowanych miast.

Czynnik obyczajowo-prawny dotyczył przede wszystkim przywilejów, nadawanych poszczególnym miastom przez ich właścicieli i zarządców, a w przypadku miast królewskich – przez ówczesnych władców Polski. Było to między innymi prawo składu, a także zwolnienie z opłat celnych, które należało uiszczać na traktach przy transporcie towarów. Czynniki te bezpośrednio przyczyniły się do bogacenia się miast i ich mieszkańców, o czym z pewnością doskonale wiedzieli ich właściciele. Wykorzystywali oni bowiem przywileje również jako ratunek dla miasta po najazdach i klęskach żywiołowych (pożarach, powodziach) – sytuacja taka miała miejsce zarówno w Jarosławiu (przywieje Anny Ostrogskiej po pożarach z 1600 i 1625 roku), jak i w Pilźnie (przywieje królewskie po najeździe Węgrów z 1474 roku). Nie bez znaczenia jest również działalność fundatorska właścicieli oraz króla i ich autorytet – dzięki temu na przykład Przemyśl stał się siedzibą biskupstwa, a do Jarosławia przybyli jezuiti.

Czynnik kompozycji urbanistycznej miał mniejsze znaczenie. Dotyczył głównie kompozycji układu urbanistycznego (lokacyjnego), w omawianych przypadkach opartego na regularnym, ortogonalnym planie. Na planach miast wybijały się również dominanty przestrzenne: zespół kopalni (Bochnia), zamek (Tarnów, Rzeszów, Jarosław, Przemyśl) i kościoły (Pilzno, Rzeszów, Jarosław, Przemyśl). W przypadku Przemyśla mamy dodatkowo do czynienia z malowniczą panoramą miasta, urokliwie położonego na zboczu wzniesienia.

Na podstawie powyżej analizy można stwierdzić, iż typowy rozwój miasta średniowiecznego położonego na ważnym trakcie handlowym oparty był na czynniku gospodarczo-społecznym (handlu i rzemiośle) oraz obyczajowo-prawnym (przywilejach), a w szczególnych przypadkach – na czynniku warunków przyrodzonych. Przestrzenie rozwój ten ograniczał się właściwie do modernizacji miasta lokacyjnego (wznoszenie obiektów sakralnych i murów obronnych, zmiana zabudowy z drewnianej na murowaną) oraz pojawienia się kościołów pozamiejskich i przedmieść.

8 Podsumowanie

8.1 Wnioski

Celem niniejszej pracy było usystematyzowanie i uporządkowanie wiedzy dotyczącej rozwoju przestrzennego i architektury miasta Jarosławia do roku 1772, czyli końca okresu staropolskiego. Materiałem wyjściowym był zbiór dostępnej ikonografii i kartografii, dokumentów źródłowych oraz opublikowanych opracowań związanych z historią miasta od czasów najdawniejszych po koniec okresu staropolskiego. Zbiór ten uzupełniły materiały kartograficzne i opracowania dotyczące pozostałych przeanalizowanych miast.

Dotychczasowe opracowania na temat urbanistyki i architektury Jarosławia w przedmiotowym okresie były raczej fragmentaryczne. Podejmowały one tematy albo mocno ograniczone czasowo (konkretny wiek, poszczególni właściciele) albo terytorialnie (wybrane obiekty, stricte rynek itd.). Niniejsza dysertacja dążyła do uzupełnienia luki w bibliografii miasta, polegającej na braku pozycji całościowo opisującej rozwój przestrzenny Jarosławia oraz jego architekturę do roku 1772. Praca porządkuje istniejącą wiedzę, wzbogacając ją o nowe hipotezy badawcze. Podejmuje kompleksowo temat urbanistyki i architektury miasta w przedmiotowym okresie, dodatkowo porównując rozwój przestrzenny Jarosławia i innych wybranych ośrodków, co pozwoliło na dostrzeżenie zarówno analogii, jak i różnic.

Szczególną uwagę poświęcono w pracy analizie i opisowi miasta lokacyjnego, przedstawiając między innymi analizę metrologiczną i interpretację układu urbanistycznego.

W związku z przeprowadzoną analizą porównawczą, opartą o wybrane ośrodki Małopolski południowo-wschodniej, można potwierdzić prawdziwość tezy zawartej we wstępie: **Rozwój przestrzenny Jarosławia do roku 1772 był typowym przykładem rozwoju miasta średniowiecznego, położonego na ważnym trakcie handlowym.**

8.2 Możliwości wykorzystania pracy w bieżącej polityce konserwatorskiej

Przedstawiona praca, kompleksowo opisująca zagadnienia urbanistyki i architektury Jarosławia do roku 1772 i czerpiąca z licznych istniejących źródeł, może być wykorzystana jako źródło informacji, pomocne przy opracowywaniu aktów planistycznych i konserwatorskich. Przykładami mogą być: w planowaniu przestrzennym - studia historyczno-urbanistyczne oraz miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, w ochronie konserwatorskiej - uchwały, rejestr i ewidencja zabytków. Praca może być także wykorzystana w planowaniu działań konserwatorskich i modernizacyjnych, zwłaszcza tych związanych z układem urbanistycznym. Opisanie, analiza i identyfikacja układu urbanistycznego zawarte w pracy pozwalają na jego odpowiednią ochronę w polityce przestrzennej miasta oraz na wprowadzanie zmian z poszanowaniem wartości przestrzennych i elementów kompozycji urbanistycznej.

8.3 Możliwości wykorzystania pracy w promocji i reklamie miasta

Dysertacja może być również wykorzystana przy opracowywaniu strategii promocji Jarosławia. Konieczne jest bowiem zbudowanie marki miasta, gdyż Jarosław, mimo bogatej historii i wielu cennych zabytków, właściwie nie istnieje w świadomości przeciętnego Polaka. Niniejsza praca, jako monografia opisująca zagadnienia urbanistyczno-architektoniczne może być wykorzystana jako argument i podstawa właśnie do tworzenia marki miasta. Autorka sugeruje oparcie promocji Jarosławia na wizerunku ośrodka z bogatą historią i tradycją; również w szeroko pojętej turystyce. Konieczne jest promowanie historycznego dziedzictwa - wielokulturowości, znaczących zabytków, unikatowych podziemi – w nowoczesnej formie. Pozytywnym przykładem i wzorem do naśladowania może być tu nowa Podziemna Trasa Turystyczna, obejmująca piwnice trzech kamienic rynkowych.

Autorka przychyliła się do opinii Michała Wiśniewskiego z Międzynarodowego Centrum Kultury w Krakowie, który uważa, iż Jarosław powinien podjąć starania o otrzymanie tytułu Pomnika Historii³⁹⁶. Tytuł ten może znacznie przyczynić się do zwiększenia rozpoznawalności miasta i budowy jego marki, przyniesie również wsparcie finansowe i reklamę.

8.4 Preliminaria do dalszych studiów historycznych oraz architektonicznych

Postawione w pracy hipotezy mogą stanowić preliminaria do dalszych badań archeologicznych, historycznych oraz architektonicznych.

Autorka uważa za konieczne przeprowadzenie badań archeologicznych w obrębie tzw. Małego Rynku, celem stwierdzenia, czy faktycznie w okresie wczesnośredniowiecznym mieścił się tam gród lub zamek. Przesłanką do tych badań jest między innymi potoczna nazwa tego miejsca - „Grodzisko”.

Wskazane byłyby również dalsze badania archeologiczne na terenie wzgórza św. Mikołaja. Ich przeprowadzenie jest utrudnione ze względu na fakt obecnie istniejącego w tym miejscu opactwa Benedyktynek. Należy jednak rozważyć możliwość połączenia wykopalisk archeologicznych z przeprowadzanymi kolejnymi pracami renowacyjnymi na terenie opactwa.

Autorka sugeruje również podjęcie tematu jarosławskich podziemi. Unikatowe, trójkondygnacyjne piwnice posiadają ogromny potencjał turystyczny i medialny, konieczne jest jednak ich kompleksowe zbadanie, opisanie i zabezpieczenie, gdyż ostatnia inwentaryzacja podziemi przeprowadzona została w latach 70. XX wieku. Otwarta w grudniu 2015 roku nowa Podziemna Trasa Turystyczna obejmuje tylko niewielki fragment podziemi, pozostała część wciąż oczekuje na przeprowadzenie badań i inwentaryzację.

³⁹⁶ M. Wiśniewski, *Jarosław – Pomnik Historii*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, tom XX, Jarosław 2013-2014, s. 302-303.

9 Zestawienia

9.1 Aneksy

Akt lokacyjny miasta Jarosławia - Lwów, 7 grudnia 1375

Tłumaczenie Józefa Kusa³⁹⁷

W imię Pana, amen. Ku wiecznej rzeczy pamięci. My Władysław, z Bożej łaski książę Opolski, pan wieluński i Rusi chcemy, aby się stało wiadomym wszystkim, tak obecnym, jak i przyszłym, iż pragnąc żeby ziemia nasza ruska przekształcała się przez lokowanie miast /z/ większymi korzyściami, miasto nasze zwane Jarosław z miejsca, gdzie niegdyś położone i lokowane było, przenosimy przed zamek nasz, aby było na nowo lokowane na prawie niemieckim magdeburskim, sto łanów frankońskich temuż miastu przydajemy, aby do niego należały, dając i udzielając rozważnym mężom Piotrowi i Maciejowi bratankowi tegoż i ich dziedzicom i prawowitym następcom wójtostwo w tymże naszym mieście, do którego to wójtostwa sześć łanów wolnych, /co/ dziesiąty denar od jakiegokolwiek sprawy sądowej, zastrzegając sobie dwa dla nas i naszych potomnych, jatki mięsne, ławy sukienne, szewskie, izbę łaźiebnią, dwa młyny, z których każdy na jedno koło na rzeczce San, w której to /rzece/ mogliby swobodnie łowić ryby na własny stół, łąki ponadto pod górą, które z dawna do wójtostwa należały, do pomienionych Piotra i Macieja wójtów i ich następców chcemy, aby na wieczne czasy wolne z racji lokacji należały. Również jeden łan dla kościoła i trzy na pastwiska z wyżej opisanych stu łanów przeznaczamy, oddalając od tegoż naszego miasta i wszystkich jego mieszkańców wszystkie prawa polskiego ciężary, powinności i zwyczaje wszelakie, które toż prawo niemieckie mogłoby kłócić, uwalniając nadto i wyjmując rzeczonych wójtów i ich dziedziców i następców prawowitych, obywateli i mieszkańców pomienionego miasta naszego spod władzy wszystkich wojewodów, kasztelanów, sędziów i podsędków i urzędników ich tak, że przed nimi w sprawach tak wielkich jak również małych nie będą wcale odpowiadali, lecz obywatele i mieszkańcy tegoż miasta jedynie przed wójtami swoimi, wójtowie zaś i ich następcy przed nami albo sędzią lub starostą naszym generalnym, według prawa swojego niemieckiego odpowiadać będą, pod warunkiem, że będą wezwani naszymi pismami potwierdzonymi naszą pieczęcią. W sprawach zaś kryminalnych i gardłowych tak lub jakichkolwiek innych przyznajemy rzeczonym wójtom i ich następcom pełne i całkowite prawo sądenia, skazywania i karania tak, jak to samo prawo niemieckie żąda i wymaga. Mieliby posiadać również rzeczeni wójtowie i ich następcy pełną możność posiadania tegoż wójtostwa prawem dziedzicznym i tytułem własności, trzymania, dzierżenia, używania, sprzedaży, zastawiania, zamieniania i na swój konieczny pożytek obracania. Również ciż wójtowie i ich następcy nam i naszym następcom z kopijnikiem i jednym kusznikiem, konno i w zbroi należycie mocnej, ilekroć tylko będzie potrzeba, służyć

³⁹⁷ J. Kus, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku*, op. cit., s. 31-33.

byliby zobowiązani. Poszczególni także rzeczonych łanów posiadacze mają dać nam i naszym następcom jeden skojec groszy szerokich roku każdego w święto świętego Marcina biskupa na rzecz czynszu, sześć zaś groszy szerokich na dziesięcinie biskupią zapłacić będą zobowiązani. Nadto przywalamy, by obywatele i mieszkańcy tegoż miasta drzewo z lasów naszych z oby stron rzeki San pobierać i wolno sprowadzać mogli na budowę i urządzenie domów. Będą mieli również wolny przewóz przez rzekę San po siano lub paszę, jak również po drzewo na budowę domów sprowadzane. Chcemy zwłaszcza i postanawiamy, żeby żaden z kupców nie odważył się prowadzić jakiegokolwiek handlu we wsiach położonych w tejże wołosci jarosławskiej. Ponadto chcemy, aby poszczególni rzeczonoego miasta naszego mieszkańcy wszystkie i poszczególne powinności należne nam wypełniali, jako pozostałe miasta ziemi naszej ruskiej czynić zwykły. Na której to rzeczy świadectwo pieczęć nasza do dokumentu jest przywieszona. Działo się i dane we Lwowe, nazajutrz po świętym Mikołaju Wyznawcy roku Pańskiego tysiąc trzysta siedemdziesiątego piątego, w obecności mężnych Dymitra z Goraja, Bogszyka z Krapkowic, Mikołaja Bozery, Jana Nereczki, Piotra Bruna sędziego prowincjonalnego ziemi ruskiej, Michała Tehaby i Jana z Głosowa naszego kanclerza, który niniejszy dokument miał w poruczeństwie.

Tłumaczenie z oficjalnej strony miasta Jarosławia www.jaroslaw.pl

W imię Pańskie, amen. Na wieczną rzeczy pamiątkę. My Władysław, z Bożej łaski książę Opolski, pan wieluński i Rusi chcemy, aby wszystkim tak obecnym, jak i przyszłym wiadomo było, że pragnąc stan naszej ziemi ruskiej o ile możliwości przez lokowanie miasta większymi pożytkami polepszyć, miasto nasze zwane Jarosław z miejsca, gdzie przedtem znajdowało się i było lokowane, przenosimy przed zamek nasz, aby było na nowo lokowane na prawie niemieckim magdeburskim, sto łanów frankońskich temuż miastu przydajemy, aby do niego należały, dając i nadając roztronym mężom Piotrowi i Maciejowi, jego bratankowi i ich dziedzicom i prawowitym spadkobiercom wójtostwo w tymże naszym mieście, do którego to wójtostwa sześć wolnych łanów, dziesiąty denar od jakiegokolwiek sprawy osądzonej, z zastrzeżeniem dwóch dla nas i naszych następców, jatki mięsne, kramy sukiennicze i szewskie, izbę łaziebnią, dwa młyny, każdy na jedno (koło) na rzece San, w której mogą swobodnie łowić ryby na swój stół, ponadto łąki pod górą, które z dawien dawna do wójtostwa należały, do wyżej wymienionych Piotra i Macieja wójtów i ich następców chcemy, aby po wieczne czasy należały. Także jeden łan dla kościoła i trzy na pastwisko z wyżej wspomnianych stu łanów przeznaczamy, wyjmując to nasze miasto i wszystkich jego mieszkańców spod wszelakiego prawa polskiego, spod obciążeń, roboczn i wszelkich zwyczajów, które zwykły to prawo niemieckie zakłócać, uwalniając ponadto i wyjmując tychże wójtów i ich prawowitych dziedziców i następców, obywateli i mieszkańców wyżej wspomnianego naszego miasta od władzy wszystkich wojewodów, kasztelanów, sędziów,

podsejdków i ich urzędników w ten sposób, że obywatele i mieszkańcy tego miasta nie będą odpowiadać przed nimi w sprawach większych ani małych a jedynie wobec swoich wójtów, wójtowie zaś i ich następcy w wypadku skarg, według ich prawa niemieckiego przed nami albo sędzią czyli starostą naszym generalnym wtedy, gdy przez pismo pieczęcią naszą potwierdzone będą pozwani. W sprawach zaś kryminalnych i głowy lub jakich innych, dajemy wspomnianym wójtom i ich następcom pełną i całkowitą władzę sądenia, orzekania i karania według tego, co toż prawo niemieckie żąda i wymaga. Niech mają także wspomniani wójtowie pełną moc posiadania tegoż wójtostwa prawem dziedzictwa i tytułem własności, trzymania, dzierżenia, używania, sprzedawania, zastawiania, zamieniania i obracania na swe niezbędne pożytki. Także ciż wójtowie i ich następcy są zobowiązani służyć nam i naszym następcom na koniu w porządnej zbroi, wraz z jednym kopijnikiem i jednym kusznikiem, ilekroć potrzeba wymagać będzie. Poszczególni osadnicy ze wspomnianych łańów będą zobowiązani dawać nam i naszym następcom po jednym skojcu szerokich groszy za czynsz, każdego roku na święto świętego Marcina Biskupa, zaś na dziesięcinie biskupią będą zobowiązani płacić sześć szerokich groszy. Ponadto przyzwalamy, aby obywatele i mieszkańcy tego miasta mogli brać i wolno przewozić drzewo w naszych lasach (leżących) po obu stronach rzeki San na budowę zabudowań i domów. Pozwalamy także na wolny przewóz przez San jadącym po siano czyli paszę a także drwa na budowę domów. Chcemy zwłaszcza i postanawiamy, że żaden z kupców w jakikolwiek sposób nie może odważyć się trudnić jakimś handlem we wsiach położonych w tymże powiecie jarosławskim. Ponadto chcemy, aby poszczególni mieszkańcy naszego miasta wykonywali wszystkie należne nam postugi, tak jak to zwykle czynią inne miasta naszej ruskiej ziemi. Na której rzeczy świadectwo pieczęć nasza obecnie jest zawieszona. Działo się we Lwowie, nazajutrz po świętym Mikołaju Wyznawcy roku Pańskiego tysięcznego trzechsetnego siedemdziesiątego piątego, w obecności gorliwych: Demetriusza z Goraja, Bogusza z Chrabkowic, Mikołaja Bozera, Jana Nereczki, Piotra Browna sędziego prowincjalnego ziemi ruskiej, Mikołaja Tehaba i Jana z Głogowa naszego kanclerza, któremu (to pismo) powierzono.

Ryc. 155. Pieczęć Władysława Opolczyka, źródło: www.wikipedia.pl [dostęp: 30.07.2014]

Kalendarium ważniejsze wydarzenia do roku 1772

- 981 zajęcie okolic Jarosławia („Przemyśl, Czerwień i inne”, w tym prawdopodobnie Jarosław) przez Włodzimierza Wielkiego, księcia ruskiego³⁹⁸
- 1031 legendarne założenie miasta przez Jarosława Mądrego³⁹⁹
- 1152 pierwsza wzmianka o Jarosławiu w *Kronice Halicko-Wołyńskiej*⁴⁰⁰
- 1245 bitwa pod Jarosławiem⁴⁰¹
- 1323 pierwsze prawa miejskie (domniemane)⁴⁰²
- 1375 lokacja miasta na prawie magdeburskim przez Władysława Opolczyka⁴⁰³
- 1393 nadanie miasta Janowi z Tarnowa herbu Leliwa⁴⁰⁴
- 1420 najazd Tatarów (kolejne w 1434, 1440, 1498 i 1502 roku)⁴⁰⁵
- 1421 fundacja zamiejskiego gotyckiego kościoła NMP zwanego „w polu”⁴⁰⁶
- 1443 otrzymanie przez Jarosław prawa składu – przywilej Władysława III Warneńczyka⁴⁰⁷
- 1473 fundacja nowego kościoła parafialnego pw. św. Michała (później pw. Wszystkich Świętych)⁴⁰⁸
- 1495 budowa drewnianego kościoła szpitalnego pw. Św. Ducha⁴⁰⁹
- 1520 potwierdzone istnienie drewnianej cerkwi pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny⁴¹⁰

³⁹⁸ J. Kus, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku*, op. cit., s.6.

³⁹⁹ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op. cit., s. 15.

⁴⁰⁰ J. Kus, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku*, op. cit., s.5, za: *Połnoje sobranije russkich letopisiej*, t. II, St. Petersburg 1908.

⁴⁰¹ *Kronika Halicko-Wołyńska lub Latopis halicko-wołyński*, za: Brożyniak A., *Zapomniana bitwa pod Jarosławiem z 1245 roku i jej skutki dla Europy Środkowo-Wschodniej*, op. cit., s. 25-40, J. Kus, *Jarosław w latopisach staroruskich XII i XIII wieku (od bitwy jarosławskiej w 1245 roku)*, op. cit., s.17-18;

⁴⁰² Za: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław*, op. cit., s. 5, J. Malczewski, *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, op. cit., s. 93, 115.

⁴⁰³ J. Kus, *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku*, op. cit., s. 5.

⁴⁰⁴ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op. cit., s. 16, J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s.21.

⁴⁰⁵ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s.34.

⁴⁰⁶ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Jarosław*, op. cit., s. 43

⁴⁰⁷ J. Kus, *Jarosław ośrodkiem wielkiego handlu w XVI-XVII w.*, op. cit., s. 52.

⁴⁰⁸ J. Sas-Zubrzycki, *Miasto Jarosław i jego zabytki*, op. cit., s.28.

⁴⁰⁹ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 317.

⁴¹⁰ E. Mołoń, J. Stryna-Nawrocka, *Cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Jarosławiu*, op.cit. s. 202.

- 1523 kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych otrzymuje godność kolegiaty⁴¹¹
- 1531 przywilej wolnych jarmarków⁴¹²
- 1571 wydanie przez Zofię Tarnowską przywileju *de non tolerandis Judaeis*⁴¹³
- 1571 przybycie Jezuitów do Jarosławia, założenie szkoły jezuickiej⁴¹⁴
- 1575 przebudowa gotyckiego zamku w renesansową siedzibę⁴¹⁵
- 1582 rozpoczęcie budowy kościoła pw. św. św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty⁴¹⁶
- 1594 konsekracja kościoła świętojańskiego⁴¹⁷
- 1600 pierwszy wielki pożar miasta⁴¹⁸
- 1602 epidemia dżumy – 2000 ofiar
- 1610 przyłączenie do miasta domów na grodzie Ruraliszowskim oraz znajdujących się pomiędzy Bramą Sandomierską a terenami należącymi do wójtostwa⁴¹⁹
- 1611 przybycie do miasta Benedyktynek⁴²⁰
- 1615 ukończenie budowy kościoła pw. św. Michała i Stanisława⁴²¹
- 1625 drugi wielki pożar miasta⁴²²
- 1625 rozpoczęcie barokowej przebudowy kolegiaty i ratusza⁴²³
- 1633 zakończenie przebudowy kolegiaty pw. Wszystkich Świętych – umieszczenie na wieży posągu św. Michała Archanioła⁴²⁴
- 1635 ukończenie późnorenesansowego kościoła pw. Najświętszej Marii Panny⁴²⁵

⁴¹¹ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów – Warszawa 1921, s. 51, J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 44

⁴¹² J. Olszewska, *Jarosław, miasto niegdyś jarmarkami słynące*, op. cit., s. 97.

⁴¹³ M. Steinberg, *Żydzi w Jarosławiu od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku*, op. cit., s. 6.

⁴¹⁴ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op. cit., s. 52.

⁴¹⁵ K. Kieferling, *Zamki i systemy obronne Jarosławia*, op. cit., s. 46.

⁴¹⁶ M. Borowiejska–Birkenmajerowa, *Jarosław*, op. cit., s. 26.

⁴¹⁷ R. Pelczar, *Działalność zakonu jezuitów w Jarosławiu w latach 1573-1773*, „Zeszyty muzealne”, zeszyt 1, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1996, s.71.

⁴¹⁸ K. Gottfried, *Anna Ostrogska, Wojewodzina wołyńska*, op. cit., s. 38.

⁴¹⁹ M. Borowiejska–Birkenmajerowa, *Dzieje Jarosławia od czasów najdawniejszych do XVII wieku*, op. cit., s. 17.

⁴²⁰ K. Kieferling, *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej. Szkice do portretu miasta i jego właścicielki (1594-1635)*, op. cit., s. 48.

⁴²¹ *Jarosław*, w: *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, op.cit., s. 144.

⁴²² K. Gottfried, *Anna Ostrogska, Wojewodzina wołyńska*, op. cit., s. 38.

⁴²³ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op. cit., s.26, K. Gottfried, *Jarosław w XVIII wieku*, op. cit., s. 43.

⁴²⁴ K. Kieferling, *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej*, op. cit., s. 48.

⁴²⁵ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op. cit., s. 120.

- 1646 ukończenie przebudowy kamienicy Orsettich⁴²⁶
- 1656 dwukrotna inwazja szwedzka, złupienie miasta⁴²⁷
- 1659 śmierć Anny Alojzy Chodkiewiczowej⁴²⁸
- 1674 rozpoczęcie rozbiórki zamku⁴²⁹
- 1679 przywilej Marii Kazimierzy regulujący sprawy związane z handlem w Jarosławiu⁴³⁰
- 1690 ukończenie modernizacji murów miejskich⁴³¹
- 1690 konsekracja barokowego kościoła szpitalnego pw. św. Ducha⁴³²
- 1690 ostateczne przyznanie dóbr jarosławskich Marii Kazimierze przez trybunał lubelski⁴³³
- 1698 rozpoczęcie przebudowy kościoła pw. Najświętszej Marii Panny⁴³⁴
- 1702 zniszczenie miasta podczas tzw. wojny północnej⁴³⁵
- 1710 przybycie Reformatów, fundacja kościoła pw. św. Trójcy i klasztoru⁴³⁶
- 1713 ukończenie barokowej przebudowy kościoła pw. Najświętszej Marii Panny⁴³⁷
- 1749 ukończenie budowy cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego⁴³⁸
- 1756 koronacja figury Najświętszej Maryi Panny⁴³⁹
- 1772 I rozbiór Polski, Jarosław pod panowaniem austriackim, koniec okresu staropolskiego

⁴²⁶ M. Dayczak–Domanasiewicz, *Zabytkowe budownictwo mieszkaniowe w Jarosławiu*, op. cit., s. 45.

⁴²⁷ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 222.

⁴²⁸ *Ibidem*, s. 225.

⁴²⁹ *Ibidem*, s. 616.

⁴³⁰ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 292.

⁴³¹ J. Olszewska, *Fortyfikacje dawnego Jarosławia*, op.cit. s. 36.

⁴³² J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 317.

⁴³³ F. Siarczyński, *Wiadomość historyczna i statystyczna o mieście Jarosławiu*, s. 105.

⁴³⁴ E. Okoń, *Dzieje budowy kościoła jezuickiego „na polu” w Jarosławiu (do roku 1917)*, op. cit., s. 118.

⁴³⁵ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 356.

⁴³⁶ M. Orłowicz, *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, op. cit., s.118.

⁴³⁷ E. Okoń, *Dzieje budowy kościoła jezuickiego „na polu” w Jarosławiu (do roku 1917)*, op. cit., s. 118.

⁴³⁸ B. Lorens, *Rodzina Wapińskich w Jarosławiu w XVIII i pierwszej połowie XIX wieku*, op. cit., s. 69-70.

⁴³⁹ J. Makara, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, op. cit., s. 558.

9.2 Bibliografia (wybór)

1. Balicki W., *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym i naukowym*, Drukarnia Józefa Karnstäda, Tarnów 1831;
2. Berdecka A., *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333-1370)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1982;
3. Berdecka A., *Nowe lokacje miast królewskich w Małopolsce w latach 1333-1370: chronologia i rozmieszczenie*, „Przegląd Historyczny” nr 65/4, 1974, s. 593-624;
4. Bieńkowska Z., *Archiwalia w zbiorach Muzeum w Jarosławiu*, „Zeszyty muzealne”, Rok I 1996, zeszyt 1, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1996, s. 18-24;
5. Bieńkowska Z., *Zbiory fotograficzne w Muzeum w Jarosławiu*, „Zeszyty muzealne”, Rok I 1996, zeszyt 1, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1996, s. 25-32;
6. Bieńkowska Z., *Kościół i klasztor pp. Benedyktynek w Jarosławiu. Analiza stylistyczna*, [w:] *Przemyskie Zapiski Historyczne, Studia i materiały poświęcone historii Polski Południowo-Wschodniej*, Przemyśl 2003, s.221-231;
7. Bobiński S., *Urbanistyka polskich miast przedlokacyjnych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1975;
8. *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, praca zbiorowa pod red. F. Kiryka i Z. Ruty, Urząd Miasta w Bochni, Kraków 1980;
9. Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1986;
10. Borowiejska-Birkenmajerowa M., *Jarosław*, [w:] *Elementy urbanistyki polskiej*, praca zbiorowa pod redakcją Wacława Ostrowskiego i Przemysława Szafera, Instytut Urbanistyki i Architektury, Warszawa 1955;
11. Borowiejska-Birkenmajerowa M., *Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Tom IX 1972 – 1976, Jarosław 1976, s. 14-37;
12. Borowiejska-Birkenmajerowa M., *Lokalizacja warownego zespołu jezuickiego w Jarosławiu i problem grodziska*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, z.1-7, Kraków 1967-1973;
13. Borowiejska-Birkenmajerowa M., *Problemy badawcze zamku w Jarosławiu*, „Acta Archaeologica Carpathica”, T. XIII, 1972-73, s. 173-183;
14. Borowiejska-Birkenmajerowa M., Bieńkowska Z., Piekarz T., Ziębińska Z., *Jarosław. Studium historyczno – urbanistyczne opracowane na zlecenie Urzędu Miejskiego w Jarosławiu*, Pracownia Konserwacji Zabytków – oddział w Rzeszowie, Jarosław 1977;

15. Breiter E. T., *Władysław książę opolski, pan na Wieluniu, Dobrzyniu i Kujawach, palatyn węgierski i wielkorządca Polski i Rusi: zarys biograficzny*, nakładem autora, Lwów 1889;
16. Broszko M., *Znaleziska archeologiczne ze wzgórza św. Mikołaja w Jarosławiu jako przyczynek do badań historii miasta*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Tom XX, Jarosław 2013-2014, s. 38-74;
17. Brożyniak A., *Zapomniana bitwa pod Jarosławiem z 1245 roku i jej skutki dla Europy Środkowo-Wschodniej*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Tom XVIII – 2009-2010, Jarosław 2010, s. 25-40;
18. Budzisz W., *Z mroków historii starego grodu*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia” 1969-1971, Jarosław 1971, s. 9-27;
19. Budzyński Z. (red.), *Encyklopedia Rzeszowa*, wyd. RS Druk, Rzeszów 2004;
20. Cetera A., Okoński J., *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w zawadzie, gm. Tarnów, w latach 1982-1983*, Sprawozdania Archeologiczne , t. XXXVIII, 1986, s. 261-282;
21. Chorzępa J., *Fortyfikacje*, Carta Blanca, Warszawa 2007;
22. Czarnecki W., *Planowanie miast i osiedli*, tom I *Wiadomości ogólne. Planowanie przestrzenne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965;
23. Czopek S., *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 1999;
24. Dayczak M., *Zabytkowe budownictwo mieszkaniowe w Jarosławiu*, „Biuletyn Historii Sztuki” nr 1, Warszawa 1956;
25. Dayczak–Domanasiewicz M., *Zabytkowe budownictwo mieszkaniowe w Jarosławiu*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia” 1967 – 1968, Jarosław 1968 (artykuł zmieniony), s.37-48;
26. Dayczak–Domanasiewicz M., *Zabudowa mieszczańska na tle rozwoju przestrzennego Jarosławia*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Tom XV, 2002 – 2004, Jarosław 2004, s. 123-134;
27. Dąbrowska-Budziłło K., *Symbolika w kształtowaniu i ochronie krajobrazu*, „Czasopismo Techniczne PK”, z.10, Kraków 2007, s. 129-131;
28. Duda Z., Hydzik J., *Kopalnia soli „Bochnia” w drodze na listę światowego dziedzictwa UNESCO*, [w:] *Dzieje górnictwa – element europejskiego dziedzictwa kultury*, t. 2 pod red. P.P. Zagożdżona i M. Madziarza, Wrocław 2009;
29. Dutkiewicz J.E., *Tarnów*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954;
30. *Dzieje miasta Pilzna* , tom II, praca zbiorowa, Towarzystwo Przyjaciół Pilzna i Ziemi Pilźnieńskiej, Pilzno 2014;
31. *Dzieje Rzeszowa* tom I – *Rzeszów od najdawniejszych czasów do I rozbioru*, praca zbiorowa pod red. F. Kiryka, Urząd Miasta Rzeszowa, Rzeszów 1994;

32. *Encyklopedia Tarnowa*, praca zbiorowa pod red. A. Niedojadło, Tarnowskie Towarzystwo Kulturalne, Tarnów 2010;
33. Estreicher K., *Historia sztuki w zarysie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków-Warszawa 1990;
34. Fischinger A., Krakowski P., *Kościół Bernardynów w Rzeszowie. Mauzoleum Ligęzów*, „Studia renesansowe”, t. III, 1963, s. 184-185;
35. Frazik J. T., *Sztuka Przemysła i Ziemi Przemyskiej*, Instytut Sztuki PAN, Przemyskie Centrum Kultury i Nauki, Przemysł 2004;
36. *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, praca zbiorowa pod red. W. Bukowskiego, B. Dybasia, Z. Nogi, tomy 2, 4, PAN, Kraków 2012-2014;
37. George P., *Miasto*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1956;
38. Gosztyła M., *Krajobraz wielokulturowy Przemysła*, „Wiadomości Konserwatorskie” nr 16/2004, Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Warszawa 2004, s. 12-17;
39. Gosztyła M., *Obiekty zabytkowe w zabudowie przestrzennej Jarosławia i problemy konserwatorskie*, [w:] M. Karapyta, K. Rejman (red.), „Jarosławskie Studia Społeczne” nr 2/2007, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Jarosławiu, Jarosław 2007, s. 35-41;
40. Gosztyła M., *Wokół zagadnień rewaloryzacji miasta Przemysła*, „Wiadomości Konserwatorskie” nr 19/2006, Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Warszawa 2006, s. 15-18;
41. Gosztyła M., *Zabytkowy rynek jarosławski podstawowym ogniwem rozwoju miasta*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, Tom XVII, Przemysł 2003, s. 57-65;
42. Gosztyła M., Rejman K., *Rewaloryzacja ośrodków historycznych z udziałem ich mieszkańców i użytkowników*, „Wiadomości konserwatorskie”, nr 21/2007, Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Warszawa 2014, s. 45-49;
43. Gosztyła M., Sokołowska M., *Preliminarium do badań nad typologią kamienicy jarosławskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie” nr 24/2008, Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Warszawa 2008, s.56-66;
44. Gosztyła M., Trojnar B., *Wokół zagadnień rewaloryzacji miasta Przemysła – cz. II*, „Wiadomości Konserwatorskie” nr 20/2006, Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Warszawa 2006, s. 36-39;
45. Gottfried K., *Anna Ostrogska, Wojewodzina wołyńska*, Nakładem Muzeum Miejskiego w Jarosławiu, Jarosław 1939;
46. Gottfried K., *Ilustrowany przewodnik po Jarosławiu*, nakładem Stowarzyszenia Miłośników Starego Jarosławia, Jarosław 1937, reprint: wydawnictwo Papirus, Jarosław 2008;
47. Gottfried K., *Jarosław w XVII wieku*, Nakładem Muzeum Miejskiego w Jarosławiu, Jarosław 1938;

48. Gottfried K., *Jezuici w Jarosławiu*, Jarosław 1933;
49. Gottfried K., *Kościół i klasztor oo. Reformatów w Jarosławiu*, nakładem klasztoru oo. Reformatów, Jarosław 1943;
50. Górecki H., Motyka J., *Jarosław*, Podkarpacki Instytut Książki i Marketingu, Rzeszów 2010;
51. Hauser L. F., *Monografia miasta Przemyśla*, Księgarnia Braci Jeleniów, Przemyśl 1883;
52. Hołub J., *Dawne kolegium oo. Jezuitów – Kolegiata Bożego Ciała w Jarosławiu*, nakładem Stowarzyszenia Przewodników Turystycznych i Pilotów Wycieczek w Jarosławiu, Jarosław 2004;
53. Hołub J., *Dawne opactwo pp. Benedyktynek*, Jarosław 1999;
54. Hołub J., *Kościół świętego Ducha w Jarosławiu*, Jarosław 2007;
55. Hołub J., *Sanktuarium Matki Bożej Bolesnej oo. Dominikanów w Jarosławiu*, Jarosław 1995;
56. Hołub J., Mróz Ł., *Droga św. Jakuba Via Regia – Podkarpackie. Przewodnik pielgrzymia i turysty*, Stowarzyszenie „Przyjaciele Dróg św. Jakuba w Polsce”, Wrocław 2014;
57. *Jarosław, Radymno, Sieniawa, Pruchnik i okolice*, praca zbiorowa pod redakcją S. Mendelowskiego, PUW „Roksana”, Krosno 1988;
58. Jezierski A., Leszczyńska C., *Historia gospodarcza Polski*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 2003;
59. Kalinowski W., *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku*, Wyd. UMK, Toruń 1966;
60. Karpowicz M., *Sztuka polska XVII wieku*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1986;
61. Karpowicz M., *Sztuka polska XVIII wieku*, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1985, szczególnie rozdział: *Faza poszukiwań 1710-1740*;
62. Kieferling G., *Dno naczynia z literą Ω z osady w Jarosławiu*, „Zeszyty muzealne”, Rok I 1996, zeszyt 1, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1996, s.80-81;
63. Kieferling K., *Jarosław w czasach Anny Ostrogskiej. Szkice do portretu miasta i jego właścicielki (1594-1635)*, Archiwum Państwowe w Przemyślu, Przemyśl 2008;
64. Kieferling K., *Kościół i klasztor pp. Benedyktynek w Jarosławiu. Rys historyczny*, [w:] *Przemyskie Zapiski Historyczne, Studia i materiały poświęcone historii Polski Południowo-Wschodniej*, Przemyśl 2003;
65. Kieferling K., *Krótką opowieść o mieście Jarosławiu w województwie podkarpackim leżącym*, Jarosław 2011;
66. Kieferling K., *Pieczenie i herby miasta Jarosławia*, „Materiały i studia muzealne”, t. 5, 1982;
67. Kieferling K., *Władze miasta Jarosławia w latach 1550-1650*, „Zeszyty muzealne”, Rok II 1997/1998, zeszyt 2, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1998, s.22-29;

68. Kieferling K., *Zamki i systemy obronne Jarosławia*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Tom XVIII – 2009-2010, Jarosław 2010, s.41-52;
69. Kielar W., *I nasze młode lata*, pozostałe dwa tomy to: *Anus mundi* oraz *Życie toczy się dalej*, Wyd. Atut, Wrocław 2004;
70. Kiryk F., *Miasta małopolskie w średniowieczu i czasach nowożytnych*, Avalon, Kraków 2013;
71. Kiryk F., *Rozwój urbanizacji Małopolski XIII-XVI w.*, Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków 1985;
72. Kiryk F., *Urbanizacja Małopolski: województwo sandomierskie. XIII-XVI wiek*, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Kielce 1994;
73. Kobylarczyk J., *The revitalization needs of Jarosław*, „Architectus”, nr 1-2/2009 (25-26), Wrocław 2009, s. 53-58;
74. Kobylarczyk J., *Wielkość małego miasta*, „Przestrzeń i Forma”, nr 23, Zeszyt 2_2015, Szczecin 2015, s. 101-118;
75. Kociuba J., *Jarosław, woj. przemyskie. Opactwo Benedyktynek*, „Informator Archeologiczny. Badania 1983”, Warszawa 1983, s. 193;
76. Kociuba J., *Jarosław, woj. przemyskie. Stanowisko – byłe Opactwo Benedyktynek*, „Informator Archeologiczny. Badania 1984”, Warszawa 1984, s. 126;
77. Kociuba J., *Jarosław, woj. przemyskie. Stanowisko – byłe Opactwo Benedyktynek*, „Informator Archeologiczny. Badania 1985”, Warszawa 1985, s. 261;
78. Kociuba J., *Jarosław, woj. przemyskie. Stanowisko – Opactwo Benedyktynek*, „Informator Archeologiczny. Badania 1981”, Warszawa 1981, s. 333-334;
79. Kociuba J., *Ormianie w panoramie kulturowej Jarosławia*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Tom XX, Jarosław 2013-2014, s. 136-148;
80. Kociuba J., *Stanowiska kultury trzcinieckiej w Jarosławiu, woj. przemyskie*, „Rocznik Przemyski”, tom XXXIV, Zeszyt 3: Archeologia, Przemysł 1988, s. 74-76.
81. Kozakiewicz H. i S., *Renesans w Polsce*, Arkady, Warszawa 1976;
82. Kozłowski S.K., *Uwagi o późnym paleolicie i mezolicie wschodniej części Kotliny Sandomierskiej*, [w:] *Archeologia Polski*, t. 9, Z. 2 *Uwagi o paleolicie i mezolicie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa- Wrocław 1964, s. 325-350;
83. Krasnowolski B., *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Część I – *Miasta Ziemi krakowskiej, chronologia procesów osadniczych i typologia układów urbanistycznych*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004;
84. Krasnowolski B., *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Część II – *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004;

85. Krasnowolski B., *Urbanistyczno-architektoniczne przekształcenia miast małopolskich od doby lokacyjnej po współczesność, jako wyraz przeobrażeń funkcjonalnych*, „Kultura i Polityka”, zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie, Numer 4/2008, Kraków 2008, s. 9-33;
86. Krasnowolski B., *Z badań nad rynkami i placami w planach urbanistycznych i programach lokacyjnych miast małopolskich*, „Wratislavia Antiqua – Studia z Dziejów Wrocławia”, tom 13 - *Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy Środkowej*, Wrocław 2011, s. 163-178;
87. Książek M., *Materiały pomocnicze do studiów w zakresie historii urbanistyki*, Politechnika Krakowska, Kraków 1994;
88. Książek M., *Miasta solne Wieliczka i Bochnia : charakterystyka układów urbanistycznych oraz wpływ górnictwa solnego na osadnictwo Małopolski, praca doktorska*, mpis w Bibliotece PK, 1964;
89. Książek M., *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych w XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Wyd. PK, Kraków 1988;
90. Książek M., *Zarys budowy miast średniowiecznych w Polsce do końca XV wieku*, Politechnika Krakowska, Kraków 1996;
91. Kuczyński S. M., *Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w.*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965;
92. Kunysz A., *Jarosław w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Jarosław 1961, s. 17-26;
93. Kunysz A., *Początki Jarosławia w świetle badań archeologicznych*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Jarosław 1966, s.10-17;
94. Kunysz A. (red.), *Siedem wieków Przeworska, Szkice, studia i materiały z dziejów miasta*, Wyd. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej - Rzeszowskie Zakłady Graficzne, Rzeszów 1974;
95. Kus J., *Jarosław ośrodkiem wielkiego handlu w XVI – XVII wieku*, „Zeszyty muzealne”, Rok I 1996, zeszyt 1, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1996, s.51-70;
96. Kus J., *Jarosław w latopisach staroruskich XII i XIII wieku (od bitwy jarosławskiej w 1245 roku)*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Tom XVIII – 2009-2010, Jarosław 2010, s.11-24;
97. Kus J., *Przywilej lokacyjny miasta Jarosławia z 1375 roku*, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1995;
98. Kus J., *Trybunał koronny lubelski w Jarosławiu – 1711 rok*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Tom XVIII – 2009-2010, Jarosław 2010, s. 53-66;
99. Kuśnierz K., *Gorlice. Zarys rozwoju przestrzennego miasta do czasów najnowszych*, Monografia nr 96 Politechniki Krakowskiej, Kraków 1990;

100. Kuśnierz K., *Kierunki rozwoju urbanistyki nowożytnej w Polsce południowo-wschodniej. Geneza, modele urbanistyczne, przykłady*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 41, 2015, s. 99-106;
101. Kuśnierz K., *Sieniawa. Historia rozwoju przestrzennego*, Wyd. Naukowe KHAUiSP WA PK, Kraków 2001;
102. Kuśnierz K., *Tarnów. niektóre zagadnienia rozwoju przestrzennego miasta w świetle najstarszych dokumentów kartograficznych*, „Czasopismo Techniczne PK”, Kraków 1989, z. 1-3, s. 36-40;
103. Kuśnierz-Krupa D., *Brzostek na mapie Miega*, „Wiadomości Konserwatorskie - Journal of Heritage Conservation”, nr 38/2014, Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Warszawa 2014, s. 22-28;
104. Kuśnierz-Krupa D., *Dziedzictwo kulturowe miast – szansa rozwoju czy przeszkoda – na przykładzie wybranych małych miast Podkarpacia*, rozdział w monografii *Przyszłość miast – miasta przyszłości*, red. J. Gyurkovich, A.A. Kantarek, M. Gyurkovich, A. Wójcik, Seria Architektura, Monografia nr 455, Wydaw. PK, Kraków 2014, s. 91–110;
105. Kuśnierz-Krupa D., *Jaśliska w średniowieczu na tle miast dawnego powiatu bieckiego*, Wyd. PK, Kraków 2013;
106. Kuśnierz-Krupa D., *Skawina w średniowieczu. Zagadnienia urbanistyczno-architektoniczne*, Wyd. PK, Kraków 2012;
107. Kuśnierz-Krupa D., *Fundacje miejskie benedyktynów tyńskich w Małopolsce Południowej w okresie średniowiecza*, Wyd. PK, Kraków 2014;
108. Le Corbusier, *Urbanistyka*, Fundacja Centrum Architektury, Warszawa 2015;
109. Leniek J., Herzig F., Leśniak F., *Dzieje miasta Tarnowa*, Drukarnia Zygmunta Jelenia, Tarnów 1911;
110. Lewicki A., *Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla*, Księgarnia Braci Jeleniów, Przemyśl 1880;
111. Litwin W, Mańko M., Mańko S., *Jarosław – szlak chasydzki*, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, Warszawa 2008;
112. Lorens B., *Rodzina Wapińskich w Jarosławiu w XVIII i pierwszej połowie XIX wieku*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Tom XVIII, 2010;
113. Łubyk R., *Retrospekcja przestrzennego rozwoju miasta Jarosław 1031-2006*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Jarosławiu, Jarosław 2007;
114. ks. Makara J., *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772*, Odbitka z czasopisma „Jarosławskie Wiadomości Parafialne”, nakładem wym. Czasopisma, Jarosław 1936, reprint: Jarosławskie Katolickie Stowarzyszenie Charytatywne im. Ojca Pio w Radawie, Jarosław 2011;
115. Malczewski J., *Dzieje Rzeszowa do roku 1914*, Rzeszowskie Nakłady Graficzne – Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Rzeszów 1985;

116. Malczewski, J. *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI w.*, PWSW, Rzeszów 2006;
117. Malczewski J., *Przemysł – zarys rozwoju przestrzennego od powstania do roku 1914*, ProCarpathia, Rzeszów 2014;
118. Malczewski J., *Zamek w Rzeszowie - jego otoczenie i właściciele*, Komitet Wspierania Odnowy Zamku w Rzeszowie, Libri Ressoivienses, Rzeszów 1995;
119. Małachowicz E., *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2007;
120. Małachowicz E., *Ochrona środowiska kulturowego*, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988;
121. Mączyński Z., *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1956;
122. Mendelowski S. (red.), *Jarosław*, PUW ROKSANA, Krosno 2009;
123. *Miasta polskie w tysiącleciu*, praca zbiorowa, tomy 1 i 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965;
124. Miłobędzki A., *Architektura polska XVII wieku*, PWN, Warszawa 1980;
125. Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1978;
126. Moczulski L., *Narodziny Międzymorza: ukształtowanie ojczyzn, powstanie państw oraz układy geopolityczne wschodniej części Europy w późnej starożytności i we wczesnym średniowieczu*, Bellona, Warszawa 2007;
127. Mołoń E., Stryna-Nawrocka J., *Cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny w Jarosławiu*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Jarosław 2012, s. 202.
128. Motylewicz J., *Rzemiosło jarosławskie w XV-XVIII wieku i jego związku z handlem jarmarcznym*, „Zeszyty muzealne”, Rok I 1996, zeszyt 1, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1996, s. 45-50;
129. Mróz Ł., *Droga św. Jakuba Via Regia. Geneza i rozwój (ze szczególnym uwzględnieniem odcinka w województwie podkarpackim)*, „PEREGRINUS CRACOVIENSIS” Zeszyt 23, 2012;
130. Okoń E., *Dzieje budowy kościoła jezuickiego „na polu” w Jarosławiu (do roku 1917)*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zabytkoznawstwo i konserwatorstwo, Zeszyt 298, Toruń 1996;
131. Olszewska J., *Fortyfikacje dawnego Jarosławia*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Jarosław 1961, s.31-39;
132. Olszewska J., *Jarosław, miasto niegdyś jarmarkami słynące*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Tom X, Jarosław 1983, s.93-102;
133. Olszewska J., *Szkic dziejów kamienicy Orsettich w Jarosławiu*, „Rocznik muzeów województwa rzeszowskiego”, Rzeszów 1968;

134. Orliński N., *Tarnów i okolice*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków 1980;
135. Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Galicyi*, Książnica Polska, Lwów 1919, reprint: wydawnictwo Ruthenus, Krosno 2008, szczególnie: *Jarosław* s. 262-265;
136. Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Przemyślu i okolicy: z planem miasta, mapką okolicy i 63 ilustracjami w tekście*, nakł. Zjednoczenia Towarzystw Polskich, Przemysł 1917;
137. Orłowicz M., *Jarosław – jego przeszłość i zabytki*, Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych, Lwów – Warszawa 1921;
138. Ostrowski W., *Materiały do historii budowy miasta*, Wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa 1955;
139. Ostrowski W., *Wprowadzenie do historii budowy miast – Ludzie i środowisko*, oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2001;
140. Ostrowski W., *Zespoły zabytkowe a urbanistyka*, Arkady, Warszawa 1980;
141. Osuchowski W., *Gospodarka solna na Rusi halickiej od XVI do XVIII wieku*, Drukarnia Związkowa, Lwów 1930;
142. Paszkowski Z., *Idea miasta*, „Przestrzeń i Forma”, nr 17/2012, Szczecin 2012, s. 145-164;
143. Paszkowski Z., *Małe miasta w Polsce i ich szanse rozwoju wobec wdrażania polityki spójności i rewitalizacji zintegrowanej*, „Przestrzeń i Forma”, nr 23, Zeszyt 1_2015, Szczecin 2015, s. 31-52;
144. Paszkowski Z., *Miasto idealne w perspektywie europejskiej i jego związki z urbanistyką współczesną*, Universitas, Kraków 2011;
145. Paszkowski Z., *Ponadczasowe wartości w architekturze*, „Czasopismo Techniczne PL”, zeszyt 14, Architektura z. 4-A1, Kraków 2011, s. 300-304;
146. Paszkowski Z., *Restrukturyzacja miasta historycznego jako metoda jego współczesnego kształtowania na przykładzie Starego Miasta w Szczecinie*, Wydawnictwo Hobgen, Szczecin 2008;
147. Pelczar R., *Działalność zakonu jezuitów w Jarosławiu w latach 1573-1773*, „Zeszyty muzealne”, Rok I 1996, zeszyt 1, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1996, s.71-79;
148. Pęcowski J., *Dzieje miasta Rzeszowa do końca XVIII wieku: z 21 rycinami w tekście*, nakładem gminy miasta Rzeszowa z drukarni Ed. Arvaya, Rzeszów 1913;
149. Pieniążek M., *Legendy jarosławskie*, Podkarpacki Instytut Książki i Marketingu, Rzeszów 2009;
150. *Pięć wieków miasta Rzeszowa*, praca zbiorowa pod red. F. Błońskiego, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958;
151. Płoskoń A., *Przemiany funkcjonalno-przestrzenne miasta Jarosławia w latach 1989-2009*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Wydział Biologii i Nauk o Ziemi, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2011;

152. Polaczek J., *Wzgórze Zamkowe w Przemyślu (X-XVIII w.)*, „Zapiski Kazimierzowskie”, nr 4/2010, Kowal 2010, s. 16-28;
153. Przybyła M., Blajer W., *Struktury osadnicze w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza na obszarze podkarpackiej wysoczyzny lessowej między Wisłokiem i Sanem*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008;
154. Radziewicz-Winnicki J., *Historia architektury nowożytnej w Polsce – Barok, Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2003, szczególnie rozdział: „Rzymska” architektura sakralna zakonów jezuitów, karmelitów i kamedułów oraz sakralne fundacje możnowładców;
155. Radziukiewicz A., *Na Wschód od Zachodu*, Wyd. Arka, Śródlisie 2008;
156. Rejman B., *Kulturowe dziedzictwo Jarosławia*, [w:] M. Karapyta, K. Rejman (red.), „Jarosławskie Studia Społeczne”, nr 2/2007, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Jarosławiu, Jarosław 2007, s. 55-67;
157. Rychlik I., *Kościół Kolegiaty Wszystkich Świętych w Jarosławiu*, Jarosław 1893;
158. Rymaszewski B., *O przetrwanie dawnych miast*, Arkady, Warszawa 1984;
159. Samsonowicz H., *Kultura miejska w Polsce późnego średniowiecza*, „Kwartalnik Historyczny”, nr 90(4), 1983, s. 772-774;
160. Sas-Zubrzycki J., *Miasto Jarosław i jego zabytki*, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1903;
161. ks. Siarczyński F., *Wiadomość historyczna i statystyczna o mieście Jarosławiu*, Druk. Jozefa Schnaydera, Lwów 1826;
162. Socha A., Gosztyła M., *Przemiany przestrzenne oraz architektoniczne wzgórza św. Mikołaja w Jarosławiu*, „Wiadomości konserwatorskie” nr 29/2011, s. 42-58;
163. Steinberg M., *Żydzi w Jarosławiu od czasów najdawniejszych do połowy XIX wieku*, Drukarnia S. Littmana, Jarosław 1933;
164. o. Sroka A., *Świątynie Jarosławia, Biblioteka Jarosławska tom I*, Jarosław 2005;
165. Starzewska J., *Problemy badawcze zabytków Jarosławia*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Tom IX, 1972-1976, Jarosław 1976, s. 101-106;
166. Stęchły J., *Zagospodarowanie przestrzenne wzgórza Św. Mikołaja w Jarosławiu w latach 1782-1914*, „Ochrona Zabytków” nr 1-4, 2003, s. 85-98;
167. Stojak G., *Klasztor oo. Bonifratrów w Przemyślu – zabytek o zapomnianej dziś funkcji*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 29/2011, Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Warszawa 2011, s. 27-33;
168. Stojak G., *O architekturze w Rzeszowie słów kilka*, „Skarby Podkarpackie” nr 3 (38) 2015, s. 15-19;
169. Stojak G., *Urok przemyskiego Rynku i dyskusje, które nie milkną*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 29/2011, Zarząd Główny Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, Warszawa 2011, s. 120-125;

170. Strączyk Z., *Problemy urbanistyczne Jarosławia – Adaptacja Starego Miasta w ramach centrum usługowego*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, 1969/1970/1971, Jarosław 1971, s. 75-81;
171. *Studia z geografii średnich miast w Polsce: problematyka Tarnowa*, praca zbiorowa pod red. K. Dziewońskiego, M. Kiełczewskiej J-Zaleskiej, E. Iwanickiej-Lyra, IGIPIZ PAN, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1971;
172. *Studia z historii budowy miast*, praca zbiorowa pod redakcją Waława Ostrowskiego, *Budownictwo i Architektura*, Warszawa 1955, szczególnie: Szafer T. P., *Ze studiów nad planowaniem miast w Polsce w XVIII i pocz. XIX w.*; Trzebiński W., *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku Oświecenia*;
173. Stupnicki H., *Geograficzno-statystyczny Opis Królestwa Galicyi i Lodomeryi*, Drukiem Kornela Pillera, Lwów 1864;
174. Szczeklik K., *Piłzno i Pilźnianie*, „Czas” Kraków 1911;
175. Szolginia W., *Architektura*, Sigma NOT, Warszawa 1992;
176. *Te księżycy nad inną już chodzą planetą. Sentymentalna podróż do lat minionych, czyli rzecz o wielokulturowości Ziemi Jarosławskiej*, praca zbiorowa pod red. M. Dudek, Jarosław 2011;
177. Tołwiński T., *Urbanistyka, Tom I Budowa miasta w przeszłości*, Wydawnictwo Ministerstwa Odbudowy, Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1947;
178. Topolski J., *Teoria wiedzy historycznej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1983;
179. *Tysiąc lat Przemysła. Zarys historyczny*, cz. 1, praca zbiorowa pod red. Franciszka Persowskiego, Antoniego Kunysza, Juliana Olszaka, Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów 1976;
180. *Tysiąc lat Przemysła. Zarys historyczny*, cz. 2, praca zbiorowa pod red. F. Persowskiego, A. Kunysza, J. Olszaka, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa – Kraków 1974;
181. Wagner A., *Handel dawnego Jarosławia, Drukarnia „Sztuka”*, Lwów 1929;
182. Wejchert K., *Elementy kompozycji urbanistycznej*, Arkady, Warszawa 1974;
183. Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1973;
184. Wiejowski J., Łękawski T., *Katedra przemyska wraz z kościołem filialnym Najświętszego Serca P. Jezusa*, nakł. Komitetu Restauracji Katedry, Przemysł 1906;
185. Wiśniewski M., *Jarosław – Pomnik Historii*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, tom XX, Jarosław 2013-2014, s. 299-303;
186. Witwicki M., *Rynek – Kamienice. Szkic*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Jarosław 1961, s. 27-30;

187. Witwicki M., *Studium historyczno-urbanistyczne do szczegółowego planu zagospodarowania przestrzennego dzielnicy staromiejskiej w Jarosławiu*, Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1956;
188. Wlazło W., *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. T. 33, Województwo przemyskie*, Ośrodek Dok. Zabytków, Warszawa 1998;
189. Wład P., *Zmiany biegu koryta Sanu w okolicy Jarosławia w XIX i XX wieku*, „Zeszyty muzealne”, Rok II 1997/1998, zeszyt 2, Muzeum w Jarosławiu, Jarosław 1998, s.95-110;
190. Wondaś A., *Lechickie Jarosławia pocztki*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Jarosław 1945/46, Jarosław 1947, s. 9-28;
191. Wondaś A., *Szkice do dziejów Jarosławia – Tom I: Upadek Jarosławia pod rządami austriackimi 1773 – 1818*, Muzeum Miejskie w Jarosławiu, Jarosław 1934;
192. Wondaś A., *Zamki jarosławskie*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Jarosław 1945/46, s.29-51,
193. Wróbel T., *Zarys historii budowy miast*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1971;
194. Zachariasz A., *Odczytywanie historii zapisanej w krajobrazie*, „Roczniki Geomatyki”, tom V, zeszyt 8, 2007, s. 43-56;
195. Zachwatowicz J., *Architektura polska do połowy XIX wieku*, Budownictwo i Architektura, Warszawa 1956
196. Zachwatowicz J., *Ochrona zabytków w Polsce*, Wydawnictwo Polonia, Warszawa 1965;
197. *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, praca zbiorowa pod redakcją naczelną W. Zina, tom I pod redakcją W. Kalinowskiego, Arkady, Warszawa 1986; szczególnie: Jarosław, s. 143 – 159;
198. *Ziemia Jarosławska*, praca zbiorowa, Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne, Kraków 1966, szczególnie: K. Gottfried, *Z historii Ziemi Jarosławskiej*, s. 17-35; *Z wędrówek do Ziemi Jarosławskiej*, s. 36-53;
199. Zięba Z., *Jarosławska starówka - „Miasto, które mogło zginąć” (W 50-tą rocznicę podjęcia akcji ratunkowej)*, „Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia”, Tom XVI, Jarosław 2006, s. 119-138;
200. Ziółkowsy G. i M., *Sprawozdanie z archeologiczno–architektonicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na Placu Św. Michała w Jarosławiu w miejscu dawnej Kolegiaty p.w. Wszystkich Świętych*, Tomaszów Mazowiecki 2008, dostępne w Muzeum Miejskim w Jarosławiu.

9.3 Spis i źródła ilustracji

Ryc. 1. Widok Jarosławia z drugiej połowy XVII wieku - całość, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	10
Ryc. 2. Tak zwany „plan szwedzki” z 1704 roku, nietypowo zorientowany (zachód na górze mapy), źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	11
Ryc. 3. Mapa z ok. 1750 roku. Źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	12
Ryc. 4. Jarosław na mapie Miega (1779-1783), źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.	13
Ryc. 5. Mapa z 1787 roku - przerys z roku 1813 autorstwa K. Bawoła, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	14
Ryc. 6. Mapa z 1787 roku – zbliżenie na tereny miasta lokacyjnego, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	14
Ryc. 7. „Mapa gruntów” z 1808 roku, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	15
Ryc. 8. „Mapa gruntów” z 1808 roku – całość, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.	15
Ryc. 9. Mapa z 1833 roku autorstwa Franciszka Krafta, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	16
Ryc. 10. Mapa z 1833 roku autorstwa Franciszka Krafta – zbliżenie na tereny miasta lokacyjnego, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	16
Ryc. 11. Jarosław na II zdjęciu wojskowym (Franzische Landesaufnahme), źródło: http://mapire.eu/en/map/collection/secondsurvey/?zoom=15&lat=50.02018&lon=22.67711 [dostęp: 2.12.2015].....	17
Ryc. 12. Plan katastralny z 1878 roku, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	18
Ryc. 13. Plan miasta z końca XIX wieku, rys. J. Sas-Zubrzycki, źródło: J. Sas-Zubrzycki, <i>Miasto Jarosław i jego zabytki</i> , Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1903, s. 5-6.....	19
Ryc. 14. Mapa autorstwa inż. S. Kronmanna z roku 1906, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	20
Ryc. 15. Mapa z przewodnika po Polsce Związku Polskich Towarzystw Turystycznych, tom II z roku 1932, źródło: Archiwum Map WIG, www.mapywig.org [dostęp: 12.05.2013].....	20
Ryc. 16. Inwentaryzacja podziemi jarosławskich z lat 70., źródło: Starostwo Powiatowe w Jarosławiu.....	21
Ryc. 17. Najważniejsze zabytki archeologiczne na terenie Jarosławia - osady, źródło: Portal Mapowy NID, www.mapy.zabytek.gov.pl [dostęp: 12.10.2015]	27
Ryc. 18. Osady jarosławskie, oprac. A. Fitta na podstawie: Kunysz A., Rys. Halicki R., <i>Początki Jarosławia w świetle badań archeologicznych</i> , „Rocznik SMJ” , Jarosław 1966, s.10-17; Kociuba J., <i>Jarosław, woj. przemyskie. Stanowisko – byłe Opactwo Benedyktynek</i> , „Informator Archeologiczny. Badania 1985”, Warszawa 1985, s. 261; Ziółkowski G., M., <i>Sprawozdanie z archeologiczno – architektonicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na Placu Św. Michała w Jarosławiu w miejscu dawnej Kolegiaty p.w. Wszystkich Świętych</i> , op. cit.....	30

Ryc. 19. Osada jarosławska w 1375 roku - schemat, opracowanie autorki, zaznaczone na inwentaryzacji z 2011 roku (źródło: Urząd Miasta w Jarosławiu, Wydział Gospodarki Przestrzennej i Ochrony Środowiska).	31
Ryc. 20. Odstępstwa od regularności – schemat miasta lokacyjnego, opracowanie autorki zaznaczone na inwentaryzacji z 2011 roku (źródło: Urząd Miasta w Jarosławiu, Wydział Gospodarki Przestrzennej i Ochrony Środowiska).	35
Ryc. 21. Analiza metrologiczna – opracowanie autorki na bazie inwentaryzacji z 2011 roku (źródło: Urząd Miasta w Jarosławiu, Wydział Gospodarki Przestrzennej i Ochrony Środowiska) i badań archeologicznych G. i M. Ziółkowskich dotyczących kolegiaty Wszystkich Świętych.	36
Ryc. 22. Schematyczny plan miasta z 1375 roku z zaznaczeniem potencjalnego przesunięcia pierzei, opracowanie autorki zaznaczone na inwentaryzacji z 2011 roku (źródło: Urząd Miasta w Jarosławiu, Wydział Gospodarki Przestrzennej i Ochrony Środowiska).	37
Ryc. 23. Fragment planu z 1704 roku (obrócony), źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.	37
Ryc. 24. Współczesne zdjęcie lotnicze dawnego miasta lokacyjnego z naniesioną siatką sznurową, opracowanie autorki, fot. Wacław Szczepański, www.waciobird.pl, 2011 [dostęp: 6.05.2011].	38
Ryc. 25. Prawdopodobny przebieg umocnień obronnych Spytka II – opracowanie autorki, oznaczone na planie katastralnym z XIX roku, na podstawie: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV), J. Makara, <i>Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772</i> , J. Olszewska, <i>Fortyfikacje dawnego Jarosławia</i> . Źródło mapy: Archiwum Narodowe w Przemyślu, sygn. 56/126/0/626M.	42
Ryc. 26. Prawdopodobny przebieg umocnień obronnych Spytka II – opracowanie autorki, oznaczone na współczesnym planie miasta, na podstawie: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, <i>Jarosław – główne przemiany urbanistyczne (do końca wieku XV)</i> , J. Makara, <i>Dzieje parafii jarosławskiej od początku do r. 1772</i> , J. Olszewska, <i>Fortyfikacje dawnego Jarosławia</i> , źródło mapy: http://www.mapy.zabytek.gov.pl/nid/ [dostęp: 4.10.2015].	43
Ryc. 27. Zamek – hipotetyczna rekonstrukcja obiektu, widok od południowego wschodu. Źródło: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, <i>Problemy badawcze zamku w Jarosławiu</i> , „Acta Archaeologica Carpathica”, T. XIII, 1972-73, s. 180.	44
Ryc. 28. Zamek – hipotetyczna rekonstrukcja obiektu. Źródło: M. Borowiejska-Birkenmajerowa, <i>Problemy badawcze zamku w Jarosławiu, op. cit.</i> , s. 181.	45
Ryc. 29. Wielkie właścicielki miasta: Zofia Odrowąż - portret autorstwa nieznanego artysty, obecnie w zbiorach Muzeum w Wilanowie, źródło: http://commons.wikimedia.org [dostęp: 5.10.2014].	47
Ryc. 30. Anna Ostrogska - portret autorstwa nieznanego artysty, obecnie w zbiorach Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.	47
Ryc. 31. Anna Alojza Chodkiewiczowa, źródło: http://commons.wikimedia.org 153 [dostęp: 5.10.2014] ...	49
Ryc. 32. Rozwój miasta w okresie „Złotego Wieku” – opracowanie autorki na planie z ok. 1750 roku, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.	53
Ryc. 33. Rozwój miasta w okresie „Złotego Wieku” – opracowanie autorki na Mapie Miega (1779-1783), źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.	53
Ryc. 34. Bramy i mury obronne na fragmencie widoku miasta z XVII wieku, po lewej stronie Brama Krakowska, po prawej – Lwowska, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciel Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich).	55

Ryc. 35. Brama Krakowska – zbliżenie, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciół Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich).....	55
Ryc. 36. Brama Lwowska – zbliżenie, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciół Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich).....	56
Ryc. 37. Lokalizacja bram na planie szwedzkim z 1704 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	56
Ryc. 38. Lokalizacja bram na współczesnym zdjęciu satelitarnym - hipoteza, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].....	57
Ryc. 39. Położenie zamku (wówczas już cerkwi) na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	58
Ryc. 40. Położenie zamku (wówczas już cerkwi) na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	59
Ryc. 41. Zamek na fragmencie widoku miasta z XVII wieku, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciół Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich).....	59
Ryc. 42. Renesansowy zamek w Krasiczynie – możliwa analogia do zamku Kostków, źródło: www.krasiczyn.pl [dostęp: 23.11.2015]	60
Ryc. 43. Zamek Kazimierzowski w Przemyślu (również przebudowany w okresie renesansu) – możliwa analogia do zamku Kostków, fot. autorki, 2015.	60
Ryc. 44. Położenie kolegiaty na planie szwedzkim, widoczne zabudowania przykościelne i ogrodzenie cmentarza, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	62
Ryc. 45. Położenie kolegiaty na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	62
Ryc. 46. Zarys kolegiaty na współczesnym planie miasta, opracowanie autorki na podstawie badań archeologicznych G. i M. Ziółkowskich i inwentaryzacji.....	63
Ryc. 47. Kolegiata na fragmencie widoku miasta z XVII wieku, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciół Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich).....	63
Ryc. 48. Rzut kolegiaty z zaznaczeniem faz powstawania, opracowanie autorki na podstawie badań archeologicznych - G. Ziółkowska, M. Ziółkowski, <i>Sprawozdanie z archeologiczno–architektonicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na Placu Św. Michała w Jarosławiu w miejscu dawnej Kolegiaty p.w. Wszystkich Świętych</i> , Tomaszów Mazowiecki 2008, dostępne w Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	64
Ryc. 49. Rzut kolegiaty z zaznaczeniem wykorzystanych, opracowanie autorki na podstawie badań archeologicznych - G. Ziółkowska, M. Ziółkowski, <i>Sprawozdanie z archeologiczno–architektonicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych na Placu Św. Michała w Jarosławiu w miejscu dawnej Kolegiaty p.w. Wszystkich Świętych</i> , <i>op.cit.</i> , dostępne w Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	64
Ryc. 50, 51. Rekonstrukcja kolegiaty – wizualizacje, źródło: praca inżynierska Klaudii Radoń, promotor prof. dr hab. inż. Konrad Eckes, kierunek Geodezja i Kartografia, Instytut Inżynierii Technicznej PWSTE w Jarosławiu, 2010.....	65
Ryc. 52. Położenie zespołu klasztornego na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	67
Ryc. 53. Położenie zespołu klasztornego na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	68

Ryc. 54. Kościół i klasztor na fragmencie widoku miasta z XVII wieku, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciel Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich).....	68
Ryc. 55. Rzut kościoła, źródło: M. Borowiejska–Birkenmajerowa, <i>Jarosław</i> , op. cit., s. 26.....	69
Ryc. 56. Plac Ks. Piotra Skargi, legenda: 1 – kościół, 2 – kolegium, 3 - szkoła , źródło: M. Borowiejska–Birkenmajerowa, <i>Jarosław</i> , op. cit., s. 22.....	69
Ryc. 57. Kościół na archiwalnej pocztówce z ok. 1910 roku, źródło: archiwum autorki.....	70
Ryc. 58. Kościół pw. Bożego Ciała i dawne kolegium jezuickie - widok z wieży ratusza, źródło: www.jaroslaw.pl [dostęp:14.05.2013]	70
Ryc. 59. Położenie kościoła i klasztoru na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].....	71
Ryc. 60. Współczesny widok kościoła, fot. autorki, 2015.....	71
Ryc. 61. Położenie opactwa na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.	74
Ryc. 62. Położenie opactwa na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	74
Ryc. 63. Opactwo na fragmencie widoku miasta z XVII wieku, oznaczenie autorki, źródło: grafika w czasopiśmie „Przyjaciel Ludu” z 1846 roku (Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich).....	75
Ryc. 64. Kościół i Klasztor Panien Benedykynek w Jarosławiu, teraz skład Komisji mundurowej, przerysowany we wrześniu 1845 roku - drzeworyt zamieszczony w 1846 roku w "Przyjacielu Ludu" - podpis oryginalny, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	75
Ryc. 65. Plan całości założenia – stan obecny, źródło: J. Hołub, <i>Dawne opactwo pp. Benedykynek</i> , s. 70..	76
Ryc. 66. Rzut kościoła pw. św. Mikołaja, źródło: J. Hołub, <i>Dawne opactwo pp. Benedykynek</i> , s. 81.....	76
Ryc. 67. Opactwo Benedykynek – zdjęcie z ok. 1968 roku, źródło: www.fotopolska.eu [dostęp: 11.02.2014].....	77
Ryc. 68. Położenie opactwa na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].....	77
Ryc. 69. Współczesny widok kościoła pw. św. Mikołaja, fot. autorki, 2013.....	78
Ryc. 70. Współczesne zdjęcie lotnicze opactwa, źródło: www.jaroslaw.pl , fot. L. Bieracki 2009 [dostęp: 12.05.2013].....	78
Ryc. 71. Kamienica Orsettich i dom Drużyckiego – przykłady domów patrycjuszowskich. Stan z 2010 roku, fot. autorki.....	80
Ryc. 72. Pierzeja północno-wschodnia Rynku – domy handlowe bogatego kupiectwa, od lewej: nr 14 (kamienica Rydzikowa), nr 13, nr 12, stan z 2010 roku, fot. autorki.....	81
Ryc. 73. Pierzeja północno-zachodnia Rynku – domy rzemieślników, stan z 2010 roku, fot. autorki.....	81
Ryc. 74. Ulica Grodzka – po stronie lewej domy rzemieślnicze, po prawej – domy bogatego kupiectwa, w głębi kamienica Orsettich. Stan z 2010 roku, fot. autorki.....	81
Ryc. 75. Północno-wschodnia pierzeja rynku na archiwalnej pocztówce, widoczne doświetlenia wiat – świetliki, a także zamurowane podcienia części kamienic, źródło: archiwum autorki.....	82
Ryc. 76. Podcienia kamienic w pierzei północno-wschodniej, fot. autorki, 2015.....	82

Ryc. 77. Wielka Izba w kamienicy Gruszewiczów, obecnie sala ślubów USC, w 2015 roku, źródło: www.jaroslaw.pl [dostęp: 28.09.2015].....	83
Ryc. 78. Wiata kamienicy Rydzikowej w 2015 roku, fot. autorki.....	83
Ryc. 79. Położenie kamienicy na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	85
Ryc. 80. Położenie kamienicy na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	85
Ryc. 81. Kamienica Orsettich – rzut przyziemia i pierwszego piętra, źródło: M. Borowiejska–Birkenmajerowa, <i>Jarosław, op. cit.</i> , s. 38.....	86
Ryc. 82. Kamienica Orsettich – elewacja frontowa, opracowanie autorki na podstawie: M. Borowiejska–Birkenmajerowa, <i>Jarosław, op. cit.</i> , s. 38 oraz dokumentacji fotograficznej.....	86
Ryc. 83. Kamienica Orsettich – archiwalna pocztówka z błędną, kolokwialną nazwą „stary zamek”, źródło: www.fotopolska.eu [dostęp: 2.03.2014].....	87
Ryc. 84. Kamienica Orsettich – zdjęcie archiwalne sprzed 1935 roku, widoczne zabudowania podcieni i szyldy sklepowe, źródło: www.fotopolska.eu [dostęp: 2.03.2014].....	87
Ryc. 85. Położenie kamienicy na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].....	88
Ryc. 86. Kamienica Orsettich w 2008 roku, fot. autorki.....	88
Ryc. 87. Kamienica Attavantich w 2010 roku, fot. autorki.....	90
Ryc. 88. Kamienica Gruszewiczów w 2015 roku, fot. autorki.....	91
Ryc. 89. Kamienica Rydzikowa w 2011 roku, fot. autorki.....	91
Ryc. 90. Położenie kościoła na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	96
Ryc. 91. Kościół Panny Maryi w Jarosławiu, fundowany w roku 1654, przerysowany na miejscu w październiku 1845 roku - drzeworyt zamieszczony w 1846 roku w czasopiśmie "Przyjaciel Ludu" - podpis oryginalny, źródło: zbiory Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	97
Ryc. 92. Rzut kościoła, źródło: E. Okoń, Dzieje budowy kościoła jezuickiego „na polu” w Jarosławiu (do roku 1917) op.cit., s. 128 – opracowanie autora na bazie inwentaryzacji sprzed 1939 roku.....	97
Ryc. 93. Kościół Panny Maryi – archiwalna pocztówka z początku XX wieku, źródło: archiwum autorki. ...	98
Ryc. 94. Położenie kościoła na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].....	98
Ryc. 95. Współczesne zdjęcie lotnicze kościoła i klasztoru, źródło: www.jaroslaw.pl , fot. J. Biernacki 2009 [dostęp: 12.05.2013].....	99
Ryc. 96. Kościół w 2009 roku, fot. autorki.....	99
Ryc. 98. Położenie kościoła na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].....	101
Ryc. 99. Kościół pw. Św. Ducha w 2015 roku, fot. autorki.....	101
Ryc. 100. Kościół i klasztor na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	103

Ryc. 101. Położenie kościoła i klasztoru na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].....	103
Ryc. 102. Kościół na pocztówce z okresu austriackiego, źródło: archiwum autorki.....	104
Ryc. 103. Kościół w 2015 roku, fot. autorki.....	104
Ryc. 104. Cerkiew pw. Zaśnięcia NMP na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	105
Ryc. 105. Położenie cerkwi na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	106
Ryc. 106. Położenie cerkwi na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].....	106
Ryc. 107. Cerkiew w okresie międzywojennym, źródło: www.jaroslaw.pl [dostęp: 28.04.2013]	107
Ryc. 108. Cerkiew w 2015 roku, fot. autorki.....	107
Ryc. 109. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	108
Ryc. 110. Położenie cerkwi na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	109
Ryc. 111. Położenie cerkwi na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].....	109
Ryc. 112. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego – zdjęcie archiwalne przed przebudową, źródło: www.jaroslaw.pl [dostęp: 28.04.2013]	110
Ryc. 113. Cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego w 2010 roku, fot. autorki.....	110
Ryc. 114. Ratusz na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	111
Ryc. 115. Położenie ratusza na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	112
Ryc. 116. Położenie ratusza na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].	112
Ryc. 117. Ratusz ok. 1880 roku (przed przebudową w stylu neorenesansowym), źródło: archiwum autorki.	113
Ryc. 118. Ratusz w 2011 roku, fot. autorki.....	113
Ryc. 119. Kamienica Królowej Marysieńki na mapie Miega (1779-1783), oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	114
Ryc. 120. Położenie kamienicy na planie katastralnym z 1879 roku, oznaczenie autorki, źródło: Muzeum w Jarosławiu Kamienica Orsettich.....	115
Ryc. 121. Położenie kamienicy na zdjęciu satelitarnym z 2015 roku, oznaczenie autorki, źródło mapy: www.geoportal.pl [dostęp: 6.08.2014].....	115
Ryc. 122. Kamienica przed 1939 rokiem – archiwalna fotografia, źródło: www.jaroslaw.pl [dostęp: 13.05.2015].....	116
Ryc. 123. Kamienica w 2010 roku, fot. autorki.....	116

- Ryc. 124. Mapa średniowiecznej Europy z zaznaczoną główną drogą Via Regia oraz jej ważniejszymi wariantami. Opracowanie autorki, źródło mapy: <http://memim.com/image/13th-century-02.html> [dostęp: 19.12.2015]..... 117
- Ryc. 125. Mapa Polski południowo-wschodniej z głównym traktem handlowym – zaznaczono ważniejsze miasta powstałe w okresie średniowiecza. Opracowanie autorki, źródło mapy: http://www.mapywig.org/m/Polish_maps/various/Small_scale_maps/POLSKA_1.25M_1957.jpg [dostęp: 20.12.2015]118
- Krasnowolskiego, źródło: B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Część II, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2004, s. 33.121
- Ryc. 127. Bochnia na Mapie Miega (1779-1783), źródło: <http://mapire.eu/en/map/fms-galicia/?zoom=13&lat=49.97475&lon=20.42937> [dostęp: 15.12.2015]..... 121
- Ryc. 128. Bochnia na II zdjęciu wojskowym (1861-64, edycja franciszkańska), źródło: http://mapire.eu/en/map/mkf_gal/?zoom=13&lat=49.97475&lon=20.42937 [dostęp: 16.12.2015].....122
- Ryc. 129. Plan katastralny Bochni, źródło: archiwum Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej IHAiKZ WA PK..... 122
- Ryc. 130. Rekonstrukcja rozmierzenia lokacyjnego centrum Tarnowa według T. Zagrodzkiego, źródło: B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV wieku*, Część II, *op.cit.*, s. 250..... 125
- Ryc. 131. Rekonstrukcja Tarnowa z XV wieku, dzięki uprzejmości strony Tarnów Moja Miłość.125
- Ryc. 132. Rozwój przestrzenny Tarnowa w XIV-XIX wieku wg J. Dutkiewicza, źródło: *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja*, tom I, *op. cit.*, s. 487.126
- Ryc. 133. Tarnów na Mapie Miega (1779-1783), źródło: <http://mapire.eu/en/map/fms-galicia/?zoom=13&lat=50.02616&lon=20.97691> [dostęp: 15.12.2015]..... 126
- Ryc. 134. Tarnów na II zdjęciu wojskowym (1861-64, edycja franciszkańska), źródło: http://mapire.eu/en/map/mkf_gal/?zoom=13&lat=50.02616&lon=20.97691 [dostęp: 16.12.2015].....127
- Ryc. 135. Fragment planu Tarnowa z 1796 roku, Plan des Tarnower Stadtischen Bezirg samt den darinen und um denselben befindlichen geistlichen grüden, skala 1:2700, źródło: Archiwum Narodowe w Krakowie, sygnatura Zb. Kart. VI-432..... 127
- Ryc. 136. Próba analizy metrologicznej Pilzna na bazie planu katastralnego, opracowanie autorki. Źródło mapy: Archiwum Narodowe w Przemyślu, sygn. 56/126/0/1250M..... 130
- Ryc. 137. Pilzno na Mapie Miega (1779-1783), źródło: <http://mapire.eu/en/map/fms-galicia/?zoom=13&lat=49.97376&lon=21.28313> [dostęp: 14.12.2015] 130
- Ryc. 138. Pilzno na II zdjęciu wojskowym (1861-64, edycja franciszkańska), źródło: http://mapire.eu/en/map/mkf_gal/?zoom=13&lat=49.97376&lon=21.28313 [dostęp: 16.12.2015]131
- Ryc. 139. Plan katastralny Pilzna, źródło: Archiwum Narodowe w Przemyślu, sygn. 56/126/0/1250M.....131
- Ryc. 140. Rzeszów - rekonstrukcja pierwotnego rozplanowania miasta na podstawie planu katastralnego wg J. Malczewskiego, źródło: Malczewski J., *Miasta nad Wisłoką i Sanem do początku XVI wieku*, *op. cit.*, s. 504. 135
- Ryc. 141. Plan K. H. Wiedemanna z 1762 roku, źródło: www.mojepodkarpacie.pl [dostęp: 12.04.2015]. 135
- Ryc. 142. Rzeszów na Mapie Miega (1779-1783), źródło: <http://mapire.eu/en/map/fms-galicia/?zoom=12&lat=50.00549&lon=21.98846> [dostęp: 14.12.2015] 136
- Ryc. 143. Rzeszów na II zdjęciu wojskowym (1861-64, edycja franciszkańska), źródło: http://mapire.eu/en/map/mkf_gal/?zoom=12&lat=50.00549&lon=21.98846 [dostęp: 16.12.2015].....137

Ryc. 144. Plan katastralny Rzeszowa, źródło: Archiwum Narodowe w Przemysłu, sygn. 56/126/0/1468M.	137
Ryc. 145. Przeworsk - rekonstrukcja pierwotnego rozplanowania miasta na podstawie planu katastralnego wg J. Malczewskiego, źródło: Malczewski J., <i>Miasta nad Wisłoką i Sanem do początku XVI wieku, op. cit.</i> , s. 499.....	140
Ryc. 146. Przeworsk na Mapie Miega (1779-1783), źródło: http://mapire.eu/en/map/fms-galicia/?zoom=13&lat=50.05465&lon=22.50136 [dostęp: 14.12.2015]	140
Ryc. 147. Przeworsk na II zdjęciu wojskowym (1861-64, edycja franciszkańska), źródło: http://mapire.eu/en/map/mkf_gal/?zoom=13&lat=50.05465&lon=22.50136 [dostęp: 16.12.2015]	141
Ryc. 148. Plan katastralny Przeworska, źródło: Archiwum Narodowe w Przemysłu, sygn. 56/126/0/1337M.	141
Ryc. 149. Przemysł - rekonstrukcja pierwotnego rozplanowania miasta na podstawie planu katastralnego wg J. Malczewskiego, źródło: Malczewski J., <i>Miasta nad Wisłoką i Sanem do początku XVI wieku, op. cit.</i> , s. 498.	145
Ryc. 150. Przemysł – zespół miejski w drugiej połowie XIV wieku, źródło: <i>Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce: odbudowa i konserwacja</i> , tom I, op. cit., s. 385.	145
Ryc. 151. Widok Przemysła z XVI wieku – miedzoryt F.Hogenberga z dzieła <i>Civitates Orbis Terrarum</i> wydane przez G.Brauna, źródło: http://eloblog.pl/polskie-miasta-na-starych-panoramach/ [dostęp: 17.12.2015].....	146
Ryc. 152. Przemysł na Mapie Miega (1779-1783), źródło: http://mapire.eu/en/map/fms-galicia/?zoom=13&lat=49.78357&lon=22.78406 [dostęp: 14.12.2015]	146
Ryc. 153. Przemysł na II zdjęciu wojskowym (1861-64, edycja franciszkańska), źródło: http://mapire.eu/en/map/mkf_gal/?zoom=13&lat=49.78357&lon=22.78406 [dostęp: 16.12.2015]	147
Ryc. 154. Plan katastralny Przemysła, źródło: Archiwum Narodowe w Przemysłu, sygn. 56/126/0/1336M.	147
Ryc. 155. Pieczęć Władysława Opolczyka, źródło: www.wikipedia.pl [dostęp: 30.07.2014].....	155

9.4 Streszczenie

Jarosław do końca okresu staropolskiego. Zagadnienia urbanistyczno-architektoniczne

Jarosław, 40-tysięczne miasto leżące w województwie podkarpackim, to ośrodek o bogatej, barwnej i wielokulturowej historii. Rozwinął się jako miasto handlowe, znane przede wszystkim ze słynnych jarmarków, na które przybywali kupcy z całej Europy. Na jego rolę jako ośrodka handlowego wpłynęło dogodne położenie na przecięciu traktów handlowych: ze Śląska na Ruś (Via Regia) i bałtycko-czarnomorskiego oraz nad spławną rzeką San, a także opieka i działalność fundatorska właścicieli miasta. Pamiątką „Złotego Wieku” miasta, przypadającego na XVI i XVII wiek, są liczne zabytki, między innymi renesansowa kamienica Orsettich, zwieńczona piękną attyką, oraz kościół świętojański – najstarsza świątynia pojezuicka w Polsce.

Celem niniejszej pracy jest usystematyzowanie i uporządkowanie wiedzy dotyczącej rozwoju przestrzennego i architektury miasta Jarosławia do końca okresu staropolskiego. W stosunkowo bogatej – jak na niewielkie miasto – bibliografii Jarosławia brakuje pozycji całościowo opisującej rozwój przestrzenny miasta oraz jego architekturę. Niniejsza dysertacja dąży do uzupełnienia tej luki, stając się kompendium wiedzy na temat urbanistyki i architektury Jarosławia w przedmiotowym okresie. Dodatkowo, dzięki analizie porównawczej rozwoju Jarosławia i innych ośrodków Małopolski południowo-wschodniej, pozwala na ocenę, czy jego rozwój przestrzenny był typowy dla miasta średniowiecznego, położonego na ważnym trakcie handlowym.

W pracy przedstawiono historię rozwoju przestrzennego i architektury miasta od zarania dziejów do roku 1772. Zawarto ją w czterech rozdziałach chronologicznych: *Jarosław – czasy najdawniejsze*, *Jarosław w Wiekach Średnich*, *Jarosław w okresie „Złotego Wieku”* i *Jarosław w XVII i XVIII wieku*. Każdy z rozdziałów posiada tło historyczne, analizę rozwoju i przemian układu urbanistycznego oraz opis ważniejszych obiektów architektonicznych, charakterystycznych dla danego okresu. Kolejny rozdział, *Rozwój przestrzenny Jarosławia na tle innych miast Małopolski południowo-wschodniej*, to opis rozwoju wybranych ośrodków Małopolski, położonych na tym samym szlaku handlowym, oraz porównanie ich z rozwojem Jarosławia, między innymi pod względem układu urbanistycznego oraz wpływu czynników miastotwórczych na rozwój miasta. Całość uzupełniają: *Wstęp*, *Stan badań*, *Podsumowanie* i *Zestawienia*.

9.5 Summary

Jarosław until Old-Polish period. Urban planning and architectonic issues

Jarosław, which is situated in podkarpackie voivodship, is a town with a rich and multicultural history. It has about 40 000 inhabitants. It evolved as a mercantile town known for its famous markets visited by merchants from all over Europe. The reason for that was its convenient location and the care of its owners and founders. Jarosław was situated in a place where two trade routes from Silesia to Ruthenia (Via Rega) and from the Baltic Sea to the Black Sea met. The San river also played an important role in its history. The souvenirs of the town's Golden Age dated to XVI and XVII c. are numerous monuments such as Renaissance Orsetti House Museum with a beautiful attic as well as St. John's Church which is the oldest post-Jesuit church in Poland.

The aim of this thesis is to systematise and organise the knowledge which refers to spatial development and the architecture of Jarosław till the end of Old-Polish period. Although, Jarosław as a small town has a rich bibliography, it lacks an all-encompassing description of its spatial development and the architecture. What is more, it also aims to fill in this gap and become the compendium of knowledge about the urban planning and its architecture in a given period. In addition, due to a comparative analysis of Jarosław and other areas of South-East Malopolska, it allows to check if its spatial development was typical for a medieval town situated on an important trade route.

The thesis presents the history of the spatial development and the architecture of Jarosław since its early days till 1772. There are four chronological chapters: *Jarosław – the oldest times*, *Jarosław in the Middle Ages*, *Jarosław in the „Golden Age”* and *Jarosław in XVII and XVIII century*. Each chapter contains a historical background, an analysis of development and changes in the urban planning as well as a description of the most famous architectural facilities characteristic for a particular period. *Spatial development of Jarosław in comparison to other towns in South-East Malopolska* is a chapter describing the development of different urban areas in Malopolska which were situated on the same trade routes. It also compares it to the development of Jarosław as far as the urban planning and the influence of factors that create the city for its development are concerned. The thesis also includes an *Introduction*, *Research*, *Summary* and *Lists*.